

Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

ПОЛТАВСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*ювілейний збірник
на пошану Віктора Ревегука*

Травень 2013 року

Полтава
2013

УДК 94(477.53)(092)(08)
ББК 63.1(4Укр – 4Пол) – 8
П52

*Рекомендовано до друку Вченюю радою Полтавського
національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(протокол засідання № 9, від 28 березня 2013 р.).*

Редколегія:

Людмила Бабенко, Юрій Волошин, Оксана Коваленко,
Роман Сітарчук, Ігор Сердюк.

П52 **Полтавські історичні студії : ювілейний збірник
на пошану Віктора Ревегука. — Полтава : ПНПУ
імені В. Г. Короленка, 2013. – 280 с.**

*До збірника увійшли статті колег та учнів доцента
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка Віктора Ревегука написані з нагоди його
сімдесятип'ятиріччя. Тематика розвідок сконцентрована
здебільшого навколо питань з історії Полтавщини, що
найбільшою мірою цікавили ювіляра. Деякі праці порушують
проблеми історії України загалом, що пов'язано з науковими
інтересами авторів.*

УДК 94(477.53)(092)(08)
ББК 63.1(4Укр – 4Пол) – 8

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Ross".

ЗМІСТ

Tabula Gratulatoria	6
Бібліографія праць Віктора Ревегука	7
<i>Надія Кочерга</i>	
Доцент Віктор Ревегук як історик Полтавщини	34
<i>Петро Гавриш</i>	
Фортифікаційні правила скіфської доби в лісостеповому Придніпров'ї	39
<i>Оксана Коваленко</i>	
Ремісники Переяслава у XVIII ст.	51
<i>Ігор Сердюк</i>	
Шлюбна поведінка мешканців полкових міст Гетьманщини за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.	60
<i>Юрій Волошин</i>	
Родина й домогосподарство козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису)...	75
<i>Олена Бороденко</i>	
Домогосподарства вдів Гетьманщини другої половини XVIII століття	93
<i>Ірина Петренко</i>	
Єлизавета Милорадович (1832-1890) – фундаторка товариства імені Шевченка у Львові	99
<i>Тамара Шаравара</i>	
Сучасна історіографія освітніх реформ другої половини XIX- початку ХХ століття в Російській імперії	107
<i>Любов Жванко</i>	
Полтава в роки Першої світової війни: до проблеми діяльності Південноросійської обласної переселенської організації у справі надання допомоги біженцям (1915–1916 рр.)	117
<i>Микола Якименко, Марина Мар'євська</i>	
Життєвий рівень мешканців Полтавського села на рубежі XIX–XX ст. як фактор соціального протесту напередодні визвольних змагань 1917–1920 рр.	128

<i>Василь Стрілець</i>	
Українська партія соціалістів-федералістів у політичному житті Української Народної Республіки (середина 1919 р.)	136
<i>Роман Сітарчук</i>	
Прояви етнічного чинника в діяльності українських протестантських церков у 20-30 рр. ХХ ст.	150
<i>Ганна Капустян</i>	
Хроніка «виходу з НЕПу» в мемуарній літературі	156
<i>Катерина Лобач</i>	
Політико-правове забезпечення репресій щодо селянства у хлібозаготівельній кампанії 1932/1933 років	164
<i>Людмила Бабенко</i>	
Православне духовенство Полтавщини як об'єкт «великого терору»	174
<i>Олексій Гура</i>	
Становище євреїв в УРСР у перші повоєнні роки: маловідомі факти і проблеми	188
<i>Олег Бажсан</i>	
Депортaciї населення України в другій половині 1940-х – на початку 1950-х років: статистичний аспект	194
<i>Петро Киридон</i>	
Номенклатура Української РСР повоєнної доби: стан наукової розробки проблеми в 1945–1964 рр.	208
<i>Алла Киридон</i>	
Відблиск зкарованого часу: дискурс-аналіз одного листа ..	217
<i>Лариса Дудка</i>	
До питання участі безвірницьких осередків в економічних заходах влади в Україні в 1930-х роках	231
<i>Тетяна Оніпко</i>	
Учений-емігрант Олександр Билимович: маловідомі сторінки біографії	240
<i>Тетяна Демиденко</i>	
Взаємодія культури й політики у 70-ті роки ХХ ст. (на прикладі України і Білорусі)	252
<i>Олександр Єрмак</i>	
Полтава підземна	263
<i>Про авторів</i>	278

Tabula Gratulatoria

Бабенко Сава (Полтава)	Момот Оксана (Полтава)
Бездітько Борис (Полтава)	Нагорний Віталій (Полтава)
Бесєдіна Наталя (Полтава)	Нестуля Олексій (Полтава)
Білоус Ганна (Полтава)	Нестуля Світлана (Полтава)
Білоусько Олександр (Полтава)	Передерій Ірина (Полтава)
Вільховий Юрій (Полтава)	Пивоварська Каріна (Полтава)
Войналович Віктор (Київ)	Потапов Олексій (Полтава)
Год Борис (Полтава)	Приходько Сергій (Полтава)
Год Наталя (Полтава)	Пустовгар Олег (Полтава)
Гудзь Любов (Черкаси)	Пустовіт Тарас (Полтава)
Гудзь Микола (Черкаси)	Радько Петро (Полтава)
Демиденко Вадим (Полтава)	Сакало Олександр (Полтава)
Дивуленко Світлана (Полтава)	Стасовський Василь (с. Вороньки Полтавська обл.)
Ділтан Ірина (Полтава)	Степаненко Микола (Полтава)
Дмитренко Віталій (Полтава)	Степаненко Сергій (Полтава)
Домненко Вікторія (Полтава)	Супруненко Олександр (Полтава)
Жалій Тамара (Полтава)	Тевікова Ольга (Полтава)
Зелюк Віталій (Полтава)	Тригуб Петро (Миколаїв)
Кравченко Любов (Полтава)	Тронько Тетяна (Полтава)
Кравченко Петро (Полтава)	Фесик Катерина (Полтава)
Лахач Таміла (Полтава)	Харченко Світлана (Полтава)
Лахижка Микола (Полтава)	Цебрій Ірина (Полтава)
Лахно Олександр (Полтава)	Цехмістро Ніна (Полтава)
Левченко Юрій (Полтава)	Шаповал Лариса (Полтава)
Лукяненко Олександр (Полтава)	Швець Леонід (Полтава)
Мілославська Лариса (Полтава)	Шендрик Людмила (Полтава)
Міщенко Ірина (Полтава)	Штепа Олексій (Полтава)
Мокляк Володимир (Полтава)	Щетініна Тетяна (Полтава)
Момот Іван (Полтава)	Якубенко Олена (Полтава)

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ВІКТОРА РЕВЕГУКА

МОНОГРАФІЇ. ПІДРУЧНИКИ. БРОШУРИ

1. Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (перша половина ХХ століття) : підручник для 10 кл. загальноосвіті. шк. / О. А. Білоусько, О. П. Єрмак, В. Я. Ревегук. – Полтава : Орієнта, 2005. – 312 с.
2. Гомін долі: українське національне життя Полтавщини в часи Другої світової війни (1941–1945 рр.) / ред. В. Я. Ревегук. – Полтава : Сімон, 2007–2008. – 100 с.
3. За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917–1923 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава, 2007. – 299 с.
4. В. Г. Короленко в Полтаві (1917–1921) / В. Ревегук, Н. Кочерга. – Полтава, 1998. – 54 с.
5. В. Г. Короленко в Полтаві (1917–1921) : монографія / В. Ревегук, Н. Кочерга ; Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава : ПНТУ, 2003. – 111 с.
6. В. Г. Короленко в Полтаві (1917–1921) : монографія / В. Ревегук, Н. Кочерга ; Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава : ПНТУ, 2006. – 110 с.
7. В. Г. Короленко в Полтаві. Громадсько-політична діяльність. 1917–1921 / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга. – Полтава : Дивосвіт, 2009. – 124 с.
8. Національне відродження Полтавського краю / В. Я. Ревегук. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – 184 с.
9. Новітня історія Полтавщини (перша половина ХХ століття) : підручник для 11 кл. / О. А. Білоусько, П. В. Киридон, Т. П. Пустовіт, В. Я. Ревегук. – Полтава : Орієнта, 2007. – 312 с.
10. Отамани Полтавського краю – борці за волю України : нариси з історії / В. Я. Ревегук. – Полтава : Дивосвіт, 2011. – 259 с.
11. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. / В. Я. Ревегук ; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, Полтав. ін-т бізнесу. – Полтава : АСМІ, 2002. – 188 с.
12. Полтавщина в переддень Української революції (1900–1916 рр.) / В. Я. Ревегук. – Полтава : ПП Шевченко Р.В., 2010. – 294 с.

13. Полтавщина в перший рік Української революції. Доба Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Я. Ревегук. – Полтава : АСМІ, 2007. – 186 с.
14. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945) / В. Я. Ревегук. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – 292 с.
15. Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945) / В. Я. Ревегук. – Полтава, 2004. – 288 с.
16. Полтавщина в Українській революції 1917–1920 рр. / В. Ревегук ; Полтав. крайове об'єднання всеукр. тов-ва "Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка. – Полтава, 1996. – 98 с.
17. У боротьбі за волю України (визвольні змагання на Полтавщині 1920–1925 рр.) / В. Я. Ревегук ; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава : Ред. газети «Полтавський вісник», 2000. – 178 с.

НАУКОВІ РОБОТИ. ПУБЛІКАЦІЇ

1974

18. До питання про створення Донецько-Криворізької республіки / В. Я. Ревегук // Питання історії СРСР : республ. міжвід. тем. зб. – Х., 1974. – Вип. 17. – С. 26–33.
19. Донецько-Криворізька республіка : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. Я. Ревегук. – Х., 1974. – 29 с.
20. Соціалістичне будівництво в Донецько-Криворізькій республіці / В. Я. Ревегук // Вісник Харківського університету. – Х., 1974. – Вип. 8. – С. 10–16. – (№ 104. Історія).
21. Участь Донецько-Криворізької республіки в організації опору німецько-австрійським окупантам на початку 1918 р. / В. Я. Ревегук // Питання історії СРСР : республ. міжвід. тем. зб. – Х., 1974. – Вип. 18. – С. 3–10.

1975–1978

22. Боротьба за поліпшення життя та умов праці робітників у Донецько-Криворізькій республіці / В. Я. Ревегук // Питання історії СРСР : республ. міжвід. тем. зб. – Х., 1975. – Вип. 19. – С. 25–31.
23. Діяльність Південної обласної ради народного господарства / В. Я. Ревегук // Питання історії СРСР : республ. міжвід. тем. зб. – Х., 1976. – Вип. 21. – С. 43–50.

24. Діяльність Центрального штабу Червоної армії Донбасу / В. Я. Ревегук // Питання Історії СРСР : республ. міжвід. тем. зб. – Х., 1977. – Вип. 22.– С. 38–44.
25. Евакуація матеріально-господарських цінностей з Донецько-Криворізького басейну на початку 1918 року / В. Я. Ревегук // Вісник Харківського університету. – Х., 1976. – С. 54–60. – (№ 145. Історія).
26. Історичні корені дружби. До 325-річчя возз'єднання України з Росією / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1978. – 8 груд.

1980

27. З історії розвиту організаційних форм управління промисловістю УРСР (1917–1920 рр.) / В. Я. Ревегук // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – К., 1980. – Вип. I. – С. 38–42.
28. Події громадянської війни на Полтавщині в історико-краєзнавчій літературі / В. Я. Ревегук // Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доповідей. – К., 1980. – С. 251–252.

1981

29. Більшовики Полтавщини в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) / В. Я. Ревегук // Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. – Х., 1981. – С. 77–98.
30. Создание и деятельность Украинской трудовой армии / В. Я. Ревегук // Вопросы истории СССР : республик. межвед. тем. сб. – Х., 1981. – Вып. 26. – С. 22–28.

1983

31. Братская взаимопомощь трудящихся РСФСР и УССР в решении продовольственной проблемы в годы гражданской войны / В. Я. Ревегук // Вопросы истории СССР : республик. межвед. тем. сб. – Х., 1983. – Вып. 28. – С. 25–32.
32. Організація товарообміну в Україні в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) / В. Я. Ревегук // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1983. – Вип. 17. – С. 35–39.

33. Партийное руководство деятельностью рабочих продовольственных отрядов на Украине / В. Я. Ревегук // Научные труды по истории КПСС. – К., 1983. – Вып. 125. – С. 35–41.
34. Продовольчі загони України в боротьбі за хліб / В. Я. Ревегук // Український історичний журнал. – 1983. – № 3. – С. 34–41.

1985

35. Організація продовольчої справи на Поділлі (1919–1920 рр.) / В. Я. Ревегук // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція історії радянського періоду. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 120–121.
36. Розвиток громадянського харчування на Україні в роки громадянської війни / О. О. Нестуля, В. Я. Ревегук // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : республ. міжвідомч. зб. / АН УРСР, Ін-т економ. – К., 1985. – Вип. 19. – С. 61–67.

1986

37. В. I. Ленін і боротьба за хліб на Україні в 1917–1921 рр. / В. Я. Ревегук // Український історичний журнал. – 1986. – № 4. – С. 55–64.
38. Ограничение и обобществление частной торговли на Украине в годы гражданской войны (1919–1920 гг.) / В. Я. Ревегук // Вопросы истории СССР : республик. межвед. тем. сб. – Х., 1986. – Вып. 32. – С. 42–48.
39. Продовольственное обеспечение рабочего класса Украины в годы гражданской войны / В. Я. Ревегук // Вопросы истории СССР : республик. межвед. тем. сб. – К., 1986. – Вып. 31. – С. 23–29.

1987

40. Боротьба з безробіттям на Україні в 1918–1920 рр. / В. Я. Ревегук // Український історичний журнал. – 1987. – № 5. – С. 49–56.
41. Боротьба трудящих Полтавщины за перемогу влади Рад / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1987. – 11 груд.
42. Вперед, зорі назустріч / В. Ревегук, М. Назаренко // Комсомолець Полтавщини. – 1987. – 15 жовт.

43. Всеукркомтруд / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 126.
44. Вукоопспілка / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 127.
45. Донецько-Криворізька радянська республіка / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 177–178.
46. Кущ у промисловості / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 302–303.
47. Мобилизация трудовых ресурсов на Украине (1920–1921 гг.) / В. Я. Ревегук // Рабочий класс СССР – ведущая революционная и созидательная сила советского общества : тез. докл. – Донецк, 1987. – С. 61–63.
48. Наркомпраці УРСР / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 355.
49. Полтавська губернська організація КП(б)У / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 439.
50. Полтавська губернська організація КСМУ / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 439.
51. Полтавська організація РСДРП(б) / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 440.
52. Полтавська рада робітничих і солдатських депутатів / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 440.
53. Полтавська соціалістична спілка робітничої молоді / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 440.
54. Полтавська центральна рада профспілок / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 440.
55. Полтавський підпільний губком КП(б)У / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 440.

56. Полтавські губернські конференції РСДРП(б) / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 440.
57. Становление советской потребительской кооперации на Полтавщине (1919–1921 гг.) / В. Я. Ревегук // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению : тез. докл. – К., 1987. – С. 260–261.
58. Українська трудова армія / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 564.
59. Укрвійськпробрюро / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 567.
60. Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу / В. Я. Ревегук // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довід. – К., 1987. – С. 568.

1988

61. Бойовий загін ленінської партії / В. Ревегук, М. Назаренко // Зоря Полтавщини. – 1988. – 5 лип.
62. Літописець Самійло Величко / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1988. – 17 квіт.
63. Юнацтво Полтавщини у боротьбі за владу Рад / В. Я. Ревегук // Комсомолець Полтавщини. – 1988. – 16 серп.

1989

64. З історії здійснення продрозкладки в Українській РСР (1919–1921) / В. Я. Ревегук // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 41–45.
65. К вопросу о создании пролетарских молодежных организаций на Полтавщине / В. Я. Ревегук // Исторический опыт ВЛКСМ и современная практика комсомольской работы, посвященной 70-летию ВЛКСМ Украины : тез. докл. республик. науч.-практ. конф., (Киев, 14–15 апр. 1989 г.). – К., 1989. – С. 59–61.
66. Турсбота органів радянської влади Полтавщини про дітей у 1918–1920 рр. / В. Я. Ревегук // Тези доповідей Першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава, 1989. – С. 20–22.

1990

67. Общественно-политические кампании среди крестьянства Сумщины в 1920 г. / В. Я. Ревегук // Тезисы докладов и сообщений первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции, (Сумы, 5–6 апр. 1990 г.). – Сумы, 1990. – С. 101–102.
68. Якою була діяльність Полтавської «Ліги порятунку дітей»? / В. Я. Ревегук // Наш рідний край : історико-статистичний нарис / ред. В. Н. Жук. – Полтава, 1990. – Вип. З. Сторінки про розвиток освіти на Полтавщині.– С. 24–26.

1991

69. З історії забудови Полтави на початку XIX століття / В. Я. Ревегук // Тези доповідей та повідомлень другої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. – Полтава, 1991. – С. 10–12.
70. «Однині воєдино зливаються...» / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1991. – 19–25 січ.
71. Перша українська держава новітнього часу / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1991. – 13 листоп.
72. Розвиток Українського національного театру на Полтавщині в XIX столітті / В. Я. Ревегук // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму : матеріали республік. наук.-теорет. конф., (Запоріжжя, 8–9 січ. 1991 р.). – Запоріжжя, 1991. – С. 111–113.
73. Формування продовольчого апарату УРСР в роки громадянської війни (1919–1920 рр.) / В. Я. Ревегук // Питання історії СРСР. – Х., 1991. – Вип. 36. – С. 18–24.
74. Що відомо про селянсько-козацьке повстання під керівництвом Я. Острянина і Д. Гуні? / В. Я. Ревегук // Наш рідний край : історико-статистичний нарис / ред. В. Н. Жук. – Полтава, 1991. – Вип. 9. Сторінки з історії козацтва на Полтавщині. – С. 17–19.
75. Яка роль Григорія Грабянки в розвитку українського козацького літописання? / В. Я. Ревегук // Наш рідний край : історико-статистичний нарис / ред. В. Н. Жук. – Полтава, 1991. – Вип. 9. Сторінки з історії козацтва на Полтавщині. – С. 24–26.

76. Яке місце посідає Іван Сірко в історії України і Запорізької Січі? / В. Я. Ревегук // Наш рідний край : історико-статистичний нарис / ред. В. Н. Жук. – Полтава, 1991. – Вип. 9. Сторінки з історії козацтва на Полтавщині. – С. 19–21.
77. Який внесок Самійла Величка в розвиток українського козацького літописання? / В. Я. Ревегук // Наш рідний край : історико-статистичний нарис / ред. В. Н. Жук. – Полтава, 1991. – Вип. 9. Сторінки з історії козацтва на Полтавщині. – С. 22–24.

1992

78. Андрусівське перемир'я / В. Я. Ревегук // Полтавщина : енциклопедичний довід. – К., 1992. – С. 33.
79. Величка літопис / В. Я. Ревегук // Полтавщина : енциклопедичний довід. – К., 1992. – С. 204–205.
80. «Дяківські» школи Полтавщини в XVIII–XIX століттях / В. Я. Ревегук, І. Г. Передерій // Релігійна традиція в духовному відродженні України : матеріали Всеукр. наук. конф. / Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1992. – С. 160–161.
81. Комітети бідноти (комбіди) / В. Я. Ревегук // Полтавщина : енциклопедичний довід. – К., 1992. – С. 373.
82. Комітети незаможних селян (КНС) / В. Я. Ревегук // Полтавщина : енциклопедичний довід. – К., 1992. – С. 373.
83. Комуни сільськогосподарські / В. Я. Ревегук // Полтавщина : енциклопедичний довід. – К., 1992. – С. 377.
84. Люблінська унія 1569 р. / В. Я. Ревегук // Полтавщина : енциклопедичний довід. – К., 1992. – С. 498.
85. На добро і щастя робочого люду / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1992. – 23 січ.
86. Полтавська битва і доля козацької старшини / В. Я. Ревегук // Північна війна та її наслідки для України : зб. ст. – Полтава, 1992. – С. 27–34.
87. Полтавська соціалістична спілка робітничої молоді «З-й Інтернаціонал» / В. Я. Ревегук // Полтавщина : енциклопедичний довід. – К., 1992. – С. 733–734.
88. Полтавська центральна рада профспілок / В. Я. Ревегук // Полтавщина : енциклопедичний довід. – К., 1992. – С. 817.

89. Розвиток музичної культури на Полтавщині в другій половині XIX століття / В. Я. Ревегук // Проблеми історії національного руху на Україні : тез. доп. – К. ; Миколаїв, 1992. – С. 4–5.
90. Симон Петлюра / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1992. – 26 серп.
91. Україна і більшовизм. До 75-річчя Української демократичної революції 1917–1920 рр. / В. Я. Ревегук // Молода громада. – 1992. – 7 листоп.
92. Утворення української народності / В. Я. Ревегук // Матеріали з історії України : на допомогу вчителеві. – Полтава, 1992. – С. 22–27.

1993

93. Голод 1933 р. на Гадячині / В. Я. Ревегук // Голодомор 1932–1933 років на Полтавщині: До 60-річчя трагедії : матер. наук. конф. / Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1993. – С. 40–42.
94. Іван Гонта / В. Я. Ревегук // Історія України в особах IX–XVIII століття. – К., 1993. – С. 171–174.
95. Постать С. Петлюри на тлі Української революції / В. Я. Ревегук // Полтавська Петлюріана : матеріали II Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 року / Полтав. обл. об'єднання Всеукр. т-ва "Просвіта" ім. Т. Шевченка. – Полтава, 1993. – С. 8–12.
96. Хліб був. А хлібороб конав / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1993. – 10 серп.

1994

97. Ватажок повстанців Леонтій Христовий / В. Я. Ревегук // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури : тези Всеукр. наук. конф., (Переяслав-Хмельницький, 28–30 верес. 1994 р.). – Переяслав-Хмельницький, 1994. – С. 54–55.
98. Історія знову дає нам шанс утвердити державність / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1994. – 21–27 січ.
99. Національно-культурне життя Полтави в часи німецько-фашистської окупації / В. Я. Ревегук // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Полтава, 1994. – С. 199–203.

100. Фінансова політика радянської влади на Україні в роки громадянської війни (1917–1920) / В. Я. Ревегук // Історія народного господарства та економічної думки України : республ. міжвідомч. зб. / Ін-т економіки АН УРСР. – К., 1994. – Вип. 26–27. – С. 118–124.
101. Яка проблема сьогоднішньої України видається вам найпекучішою і як ви збираєтесь її розв'язувати? / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1994. – 18–24 лют.

1995

102. Національно-патріотичне підпілля на Полтавщині в 1941–1943 роках / В. Я. Ревегук // Сьома Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 31–34.
103. Полтавщина в Українській революції (1917–1919 рр.) / В. Я. Ревегук // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.) : матеріали конф., (Полтава, 25 трав. 1995 р.) / ред. О. О. Нестуля ; Полтав. краєзнавчий музей, Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1995. – С. 6–24.
104. Полтавщина в Українській революції 1917–1918 рр. / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1995. – 14 жовт.
105. Свято, що стає традицією / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1995. – 21 січ.
106. Українська мова чи «двуязичіє»? / В. Ревегук, Л. Українець // Полтавська думка. – 1995. – 25 берез.

1996

107. Володимир Короленко і голод 1921 року / В. Я. Ревегук // Полтавщина. – 1996. – 20–26 груд.
108. Державотворча діяльність М. Грушевського і Полтавщина / В. Я. Ревегук // Державотворець і літописець України : матеріали наук. конф. до 130-річчя з дня народ. М.С.Грушевського / Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1996. – С. 46–48.
109. «...І вічно ми будемо з нею»: до Дня Соборності України / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1996. – 20 січ.
110. Панславізм в ідеології кирило-мефодіївців / В. Я. Ревегук, І. І. Діптан // Слов'янська культура: здо-

- бутки і втрати : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Полтава, 14–16 трав. 1996 р.) : у 2 т. / Ін-т мовознавства, Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1996. – Т. I. – С. 32–35.
111. Перший Президент України. До 130-річчя від дня народження Михайла Грушевського / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1996. – 28 верес.
  112. Перший Президент України і Полтавщина / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1996. – 11–17 жовт. ; 18–24 жовт.
  113. Права і свободи / В. Я. Ревегук // Полтавщина. – 1996. – 4–10 жовт. – С. 2 ; 11–17 жовт. – С. 2 ; 18–24 жовт. – С. 2.
  114. Придатна для всіх диктаторів і режимів. Дещо про аграрну політику фашистів на Полтавщині в 1941–1943 рр. / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1996. – 1–7 листоп.
  115. Протибільшовицькі селянські повстання на Полтавщині в 1920–1923 рр. / В. Я. Ревегук // Полтавська Петлюріана : матеріали Третіх Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 5 листопада 1994 р. / Полтав. обл. об'єднання Всеукр. т-ва "Просвіта" ім. Т. Шевченка. – Полтава, 1996. – С. 156–171.
  116. Республіканська партія готова взяти відповіальність / В. Ревегук // Полтавський вісник. – 1996. – 27 груд.
  117. Страшною ціною / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1996. – 9–10 трав.
  118. Українська Республіканська партія готова взяти відповіальність / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1996. – 27 груд.
  119. УРП засуджує посилення на об'єктивні труднощі / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1996. – 27 груд.
  120. Успіх дрібниці часом означає людське життя: Правозахисна діяльність В. Г. Короленка в умовах радянської влади / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1996. – 20–26 груд.
  121. «Я повернуся». До 70-річчя від дня загибелі С. Петлюри / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1996. – 24–30 трав.

1997

122. Більшовицький переворот: німецький слід / В. Я. Ревегук // Полтавська думка. – 1997. – 17 жовт.

123. Відрослі пагони зрубали знову. Українське життя на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр. / В. Ревегук // Полтавська думка. – 1997. – 19 верес.
124. День єднання українського народу / В. Я. Ревегук // Полтавська думка. – 1997. – 17 січ.
125. Заклик до об'єднання / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1997. – 17 жовт.
126. Історична доля ленінізму / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1997. – 3–8 трав.
127. Кому довіримо владу? / В. Я. Ревегук // Полтавщина. – 1997. – 26 листоп.
128. Ми мали бути покірними, старанними і слухняними: культурно-освітнє життя в Полтаві в період німецько-фашистської окупації 1941–1943 років / В. Я. Ревегук // Полтавська думка. – 1997. – 19 верес.
129. На вікових традиціях гуманізму / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1997. – 27 берез.
130. Полтавці вимагають об'єднання / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 1997. – 5 листоп.
131. Полтавці за національне відродження, за незалежність / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1997. – 13–19 черв.
132. Провісниця нашої державності / В. Я. Ревегук // Полтавська думка. – 1997. – 21 листоп.
133. У боротьбі за волю: національно-патріотичне підпілля Полтавщини в роки радянсько-німецької війни / В. Я. Ревегук // Полтавська думка. – 1997. – 28 лют.
134. У боротьбі за волю і незалежність. Протибільшовицьке повстання під проводом А. Левченка (1920–1923) / В. Я. Ревегук // Український засів. – 1997. – № 1–3. – С. 67–74.
135. Хто ж з'їв наше сало? / В. Я. Ревегук // Полтавська думка. – 1997. – 27 лип.

1998

136. А за бунт і непокору «горлом карати будемо»: Українська державність під час національно-визвольної війни 1648–1657 рр. / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1998. – 19 черв.

137. Всі "пішли до козацького гетьмана стояти війною"... / В. Ревегук // Полтавський вісник. – 1998. – 5 черв. – С. 4.
138. Встановлення радянської влади в Полтаві / В. Я. Ревегук // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства : матеріали до 825-річчя з часу першої літописної згадки м. Полтави та 1100-річчя появи перших поселень на її території / Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1998. – С. 10–13.
139. ДПУ проти УАПЦ на Полтавщині (20-ті роки ХХ століття) / В. Я. Ревегук // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність / Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1998. – С. 119–123.
140. З історії визвольних змагань на Переяславщині в 1920–1923 рр. / В. Я. Ревегук // Переяславська земля і світ людини. – К. ; Переяслав-Хмельницький, 1998. – С. 156–159.
141. Тільки Україна і воля! Іван Богун – герой національно-визвольної війни 1648–1657 рр. / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1998. – 3 лип.

1999

142. Доба Української революції (1917–1920 рр.) / В. Я. Ревегук // Полтава. Історичний нарис. – Полтава, 1999. – С. 128–139.
143. З історії УАПЦ на Полтавщині в перші роки її існування / В. Я. Ревегук // Полтавські Єпархіальні відомості. – Полтава, 1999. – Ч. 5. – С. 38–44.
144. Миргородське повстання 1–4 квітня 1919 р. / В. Я. Ревегук // Полтавська Петлюріана : матеріали Четвертих Петлюрівських читань / Полтав. обл. об'єднання Всеукр. тов-ва "Просвіта" ім. Т. Шевченка. – Полтава, 1999. – С. 63–74. (у співавторстві з Н.К. Кочергою).
145. Отаман Левко Христович / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1999. – 22 січ.
146. Отаман Максим Мандик / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 1999. – 29 січ.
147. Про діяльність братів Єдлічок у Полтаві / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Актуальні питання дослідження та навчання всесвітньої історії : матеріали наук.-практ. конф. / Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1999. – С. 46–48.

148. Становлення національної освіти на Полтавщині за доби Центральної Ради / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Виховання молоді на історико-культурних традиціях рідного краю : матеріали міської наук.-практ. конф., (Полтава, 26–27 квіт. 1999 р.). – Полтава, 1999. – С. 23–26.
149. Українське культурно-освітнє будівництво на Полтавщині в умовах Денікінщини / В. Я. Ревегук // Наукові записки : збірник. – Полтава, 1999. – Вип. 9. – С. 90–94.

2000

150. Аграрна політика нацистів на Полтавщині (1941–1943 рр.) / В. Я. Ревегук // Подвигу народному жити у віках : матеріали наук.-практ. конф., (Полтава, 19 квіт. 2000 р.) / Упр. культ. Полтав. обл. держадмін., Полтав. краєзнав. музей. – Полтава, 2000. – С. 75–82.
151. Дії партизанського загону ім. Будьонного на Полтавщині в контексті історичних реалій / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Подвигу народному жити у віках : матеріали наук.-практ. конф., (Полтава, 19 квіт. 2000 р.) / Упр. культ. Полтав. обл. держадмін., Полтав. краєзнав. музей. – Полтава, 2000. – С. 47–54.
152. «Жива церква» – дітище ДПУ на Полтавщині (1921–1923) / В. Я. Ревегук // 2000-ліття християнства – славна віха в історії людства : матеріали наук. читань, (Полтава, 4 січ. 2000 р.) / Упр. культ. Полтав. обл. держадмін., Полтав. краєзнав. музей. – Полтава, 2000. – С. 54–56.
153. Партизанска правда / В. Ревегук // Полтавський вісник. – 2000. – 16 черв. – С. 6 ; 23 черв. – С. 6.
154. Становлення національної школи на Полтавщині в добу Української революції (1917–1920 рр.) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Постметодика. – 2000. – № 2. – С. 51–53.
155. Утворення УАПЦ на Полтавщині / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // 2000-ліття християнства – славна віха в історії людства : матеріали наук. читань, (Полтава, 4 січ. 2000 р.) / Упр. культ. Полтав. обл. держадмін., Полтав. краєзнав. музей. – Полтава, 2000. – С. 51–53.

2001

156. Відновлення влади Центральної Ради на Полтавщині (лютий – березень 1918 р.) / В. Я. Ревегук // 10 років незалежності: досвід, проблеми, перспективи : матеріали обл. наук.-практ. конф. до 10-річчя проголошення незалежності України. – Полтава, 2001. – С. 16–20.

157. Діяльність Українського Червоного Хреста на Полтавщині / В. Я. Ревегук // Велика Вітчизняна війна: історія, пам'ять, долі : матеріали конф. до 60-річчя початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2001. – С. 53–57.
158. Доба української революції / В. Я. Ревегук // Полтава: історичний нарис. – Полтава, 2001. – С. 128–139.
159. «Здавалося, що не було життя, та жевріло воно уперто і невпинно» / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 2001. – 21 верес. ; 28 верес.
160. Отаман Максим Мандик / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавська Петлюріана : матеріали П'ятих Петлюрівських читань / Полтав. обл. об'єднання Всеукр. тов-ва "Просвіта" ім. Т. Шевченка. – Полтава, 2001. – Число 4. – С. 183–188.
161. Партизанска правда / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 2001. – 16–23 черв.
162. Похідні групи ОУН на Полтавщині / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // 10 років незалежності: досвід, проблеми, перспективи : матеріали обл. наук.-практ. конф. до 10-річчя проголошення незалежності України / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2001. – С. 31–35.
163. Православна церква і радянська влада на Полтавщині в перші роки непу / В. Я. Ревегук // Полтавські Єпархіальні відомості. – Полтава, 2001. – Число 7. – С. 97–108.
164. Протибільшовицьке повстання 1920–1922 років під проводом А. Левченка / В. Я. Ревегук // Полтавська Петлюріана : матеріали П'ятих Петлюрівських читань / Полтав. обл. об'єднання Всеукр. тов-ва "Просвіта" ім. Т. Шевченка. – Полтава, 2001. – Число 4. – С. 152–173.
165. Становлення основ національної освіти на Полтавщині в добу Української революції 1917–1920 рр. / В. Я. Ревегук // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2001. – № 1–2. – С. 4–18.

2002

166. Благодійна діяльність церкви та громадськості Полтавщини в умовах гітлерівської окупації 1941–1943 рр. / В. Я. Ревегук // Полтавські Єпархіальні відомості. – Полтава, 2002. – Число 8. – С. 114–131.

167. Доля української культури на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) / В. Я. Ревегук // Титульний етнос: здобутки, втрати : зб. ст. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава ; Опішне, 2002. – С. 67–71.
168. Перший прихід радянської влади на Полтавщину (січень – березень 1918 р.) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 330–338.
169. Правозахисна діяльність В. Г. Короленка в умовах радянської влади / В. Я. Ревегук // В. Г. Короленко – людина, громадянин, письменник: IV Короленківські читання : зб. наук. пр. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2002. – С. 30–32.
170. Репресивні заходи сталінізму проти наукової інтелігенції Полтавщини / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // До 70-річчя Голодомору в Україні 1932–1933 років : матеріали наук. конф. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2002. – С. 29–31.
171. Стан освіти на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) / В. Я. Ревегук // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2002. – № 1–2. – С. 131–141.

2003

172. Гадяцький трактат 1658 року / В. Я. Ревегук // Переяславська рада 1654 року: історія, наслідки : матеріали регіон. наук.-теорет. конф., (Полтава, 17 квіт. 1003 р.). / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2003. – С. 48–53.
173. Господарське життя на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) / В. Я. Ревегук // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства : матеріали доп. і повідомлень, (Полтава, 3–4 груд. 2003 р.) / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2003. – С. 193–203.
174. Два роки під окупацією / В. Я. Ревегук // Полтавський вісник. – 2003. – 26 верес.
175. В. Г. Короленко і Полтавська Ліга порятунку дітей / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Рідний край : наук.-публіц. художньо-літературний альманах / Полтав. держ.

- пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2003. – № 1 (8). – С. 105–108.
176. Культурне життя населення Полтавщини в умовах окупаційного режиму 1941–1943 років / В. Я. Ревегук // Полтава: архітектура, історія, мистецтво: Вайнгортівські читання : матеріали Другої наук. конф., (Полтава, груд. 2003 р.). – Полтава, 2003. – С. 102–111.
177. Культурно-просвітницька діяльність кооперативних товариств Полтавщини в добу Української революції (1917–1921 рр.) / В. Я. Ревегук // Збірник міжвузівської науково-теоретичної конференції викладачів і студентів, присвяченої 200-річчю утворення Полтавської губернії. – Полтава, 2003. – С. 36–39.
178. Нестор Махно на Полтавщині / В. Я. Ревегук // Полтавська Петлюріана : матеріали шостих Петлюровських читань, проведених у Полтаві 22 серпня 2002 року. – Полтава, 2003. – Число 5. – С. 120–140.

2004

179. Діяльність українського національно-патріотичного підпілля в Полтаві (1941–1943) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. – Полтава, 2004. – С. 200–204.
180. В. Г. Короленко і організація боротьби з голодом 1921–1923 рр. / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Феномен В. Г. Короленка: погляд із III тисячоліття : зб. наук. пр. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2004. – С. 21–26.
181. В. Г. Короленко і Полтавська Ліга порятунку дітей / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Витоки : альманах Української асоціації А. Макаренка / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2004. – Вип. 2. – С. 187–194.
182. Організація партизанського руху на Полтавщині в роки радянсько-німецької війни (1941–1945) / В. Я. Ревегук // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. – Полтава, 2004. – С. 205–209.
183. Українська Автокефальна Православна церква на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) / В. Я. Ревегук // Полтавські Єпархіальні відомості. – Полтава, 2004. – Число 10. – С. 178–190.

2005

184. Діяльність українського національно-патріотичного підпілля в Кременчуці (1941–1943 рр.) / В. Я. Ревегук // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорони пам'яток. – Полтава, 2005. – С. 174–181.
185. Доба Української революції (1917–1920) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавщина: влада на історичних паралелях. – Полтава, 2005. – С. 93–121.
186. В. Г. Короленко і організація боротьби з голодом 1921–1923 рр. / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорони пам'яток. – Полтава, 2005. – С. 92–102.
187. Національно-патріотичне підпілля на Полтавщині в роки другої світової війни / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2005. – № 61. – С. 3.
188. Полтавщина в добу політичних і соціальних потрясінь (1937–1945 рр.) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавщина: влада на історичних паралелях. – Полтава, 2005. – С. 155–180.
189. Полтавщина в добу Української революції (1917–1920) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтава. Історичний нарис. – Полтава, 2005. – С. 266–295.
190. Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945) / В. Я. Ревегук // Полтава. Історичний нарис. – Полтава, 2005. – С. 266–295.
191. Спроба відродження козацтва в роки Української революції (Доба Центральної Ради) / В. Я. Ревегук // Українське козацтво: історія, сучасність, майбутнє : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Полтава, 28–29 трав. 2004 р.) / Полтав. кіш ім. М. Міхновського Укр. козацтва. Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2005. – С. 96–102.
192. Становлення основ національної освіти на Полтавщині (Доба Центральної Ради) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Соборність України: історія і сучасність : зб. матеріалів обл. наук.-практ. конф., (Полтава, 20 січ. 2005 р.) / Полтав. обл. ін-т післядипломної пед. освіти імені М. В. Остроградського, Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2005. – С. 38–41.

2006

193. З історії анти гетьманського руху на Полтавщині в 1918 р. / В. Я. Ревегук // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. 2005 р. – Полтава, 2006. – С. 129–138.
194. Повстанська боротьба на Полтавщині за Денікінщини (1919 р.) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / Упр. культ. Полтав. облдержадмін. ; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2006. – С. 144–152.
195. Початки національного культурно-освітнього відродження на Полтавщині (дoba Центральної Ради) / В. Я. Ревегук // Рідний край : наук.-публіц. художньо-літературний альманах / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2006. – № 2 (15). – С. 90–98.
196. Художники Іван Зайцев, Василь Волков у Полтаві: культурологічний аспект / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Слов'янський збірник. – Полтава, 2006. – Вип. 5. – С. 177–183.

2007

197. Більшовицький переворот 1917 року в Росії і Україна / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2007. – № 171. – С. 2.
198. В. Винниченко в українському державотворенні: здобутки і втрати / В. Я. Ревегук // Філософські семінари : матеріали міжкафедр. круглого столу "Володимир Винниченко: письменник політик, мислитель (до 125-річчя з дня народжен.)", (13 грудня 2005 р.) : матеріали міжкафедр. франків. читань (до 150-річчя з дня народжен. Івана Яковича Франка), (18 квітня 2006 р) / Полтав. нац. техн. ун-т імені Юрія Кондратюка. – Полтава, 2007. – Вип. 4–5. – С. 15–25.
199. В'ячеслав Липинський на Полтавщині (жовтень 1916 – вересень 1917) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Філософські семінари : Матеріали наукового семінару «В'ячеслав Липинський: між історією і сучасністю». До 125-річчя з дня народження В'ячеслава (Вацлава) Казимировича Липинського, (Полтава, 17 квіт. 2007 р.) / Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава, 2007. – Вип. 6. – С. 23–26.

200. Гресь Сергій Васильович (1890–1982), Гресь Володимир Васильович (отаман Гонта) (1893–1959) / В. Я. Ревегук // Реабілітовані історією. Полтавська область : наук.-док. серія книг. – К. ; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 103–109.
201. Дії повстансько-диверсійних груп Радянської армії на Полтавщині влітку 1943 року / В. Я. Ревегук // Маловідомі сторінки історії Другої світової війни в Україні та на Полтавщині : зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук. конф., (Полтава, 23–24 трав. 2007 р.) / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2007. – С. 79–88.
202. Доля радянських військовополонених на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 р.) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавщина: історичні шляхи та перспективи розвитку : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., (Полтава, 19 верес. 2007 р.) / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2007. – С. 56–61.
203. Зеров Микола Кост'йович (1890–1937) / В. Я. Ревегук // Реабілітовані історією. Полтавська область : наук.-док. серія книг. – К. ; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 145–150.
204. В. Г. Короленко як поборник громадянських прав полтавців у роки більшовицької диктатури (1918–1921) / В. Ревегук, Н. Кочерга // VI Короленківські читання : зб. наук. праць / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2007. – С. 25–35.
205. Кулик Григорій Іванович (1890–1950) / В. Я. Ревегук // Реабілітовані історією. Полтавська область : наук.-док. серія книг. – К. ; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 232–238.
206. Куреда Гаврило Тарасович (1887–1926) / В. Я. Ревегук // Реабілітовані історією. Полтавська область : наук.-док. серія книг. – К. ; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 239–243.
207. Левченко Андрій Іванович (1897–1923) / В. Я. Ревегук // Реабілітовані історією. Полтавська область : наук.-док. серія книг. – К. ; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 257–264.
208. Мандик Максим (?–1922) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Реабілітовані історією. Полтавська область : наук.-док. серія книг. – К. ; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 338–342.
209. Мешко Оксана Яківна (1905–1991) / В. Я. Ревегук // Реабілітовані історією. Полтавська область : наук.-док. серія книг. – К. ; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 349–356.
210. Народне господарство Полтавщини напередодні Другої світової війни / В. Я. Ревегук // Полтавщина: історичні

- шляхи та перспективи розвитку : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., (Полтава, 19 верес. 2007 р.) / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2007. – С. 50–56.
211. Оксана Мешко, козацька матір / В. Я. Ревегук // Рідний край : наук. публ. художньо-літературний альманах / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2007. – № 2 (17). – С. 184–193.
  212. Савченко Іван Григорович (отаман Нагірний) (1896–1923) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Реабілітовані історією. Полтавська область : наук.-док. серія книг. – К. ; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 526–529.
  213. Собор на крові / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2007. – № 156–157. – С. 4.
  214. Справа Анни Волкович / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Слов'янський збірник. – Полтава, 2007. – Вип. VI. – С. 128–139.
  215. Стан української культури на Полтавщині в роки німецько-фашистської окупації / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Маловідомі сторінки історії Другої світової війни в Україні та на Полтавщині : зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук. конф., (Полтава, 23–24 трав. 2007 р.) / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2007. – С. 208–217.
  216. Христовий Леонтій Остапович (1898–1921) / В. Я. Ревегук // Реабілітовані історією. Полтавська область : наук.-док. серія книг. – К. ; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 634–640.
  217. Шарий (Богунський) Антін Савич (1899–1919) / В. Я. Ревегук // Реабілітовані історією. Полтавська область : наук.-док. серія книг. – К. ; Полтава, 2007. – Кн. 5. – С. 664–672.

2008

218. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 року) / В. Я. Ревегук // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2008. – № 2. – С. 32–48.
219. З історії радянського будівництва (березень 1917 – березень 1918 рр.) / В. Я. Ревегук // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток. – Полтава, 2008. – Вип. IV, кн. I. – С. 301–323.

220. Зародження автокефального руху на Полтавщині / В. Ревегук // Держава і церква в Україні за радянської доби : зб. наук. ст. за матеріалами II Всеукр. наук. конф., (Полтава, 18–19 жовт. 2007 р.) / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2008. – С. 121–127.
221. Миргородське повстання 1–4 квітня 1919 р. / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Миргородське повстання 1919 р. під проводом С. Дубчака. (До 90-ої річниці повстання). – Миргород, 2008. – С. 4–10.
222. Переднє слово / В. Я. Ревегук // Гомін долі. Українське національне життя Полтавщини в часи Другої світової війни (1941–1943 рр.). – Полтава, 2008. – С. 4–6.
223. Перше пограбування російськими більшовиками України (січень–квітень 1918 р.) / В. Я. Ревегук // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток. – Полтава, 2008. – Вип. IV, кн. I. – С. 288–301.
224. Полтавська губернська рада в перший період своєї діяльності (березень 1917 р. – березень 1918 р.) [Електронний ресурс] : стаття / В. Ревегук ; Полт. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПДПУ, 2008. – 9 с. – Режим доступу : <http://library.pdpu.poltava.ua/docs/Peveguk.doc>.
225. Симон Петлюра: правда і міфи / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2008. – № 18. – С. 2.
226. Трагічні сторінки опору полтавського селянства: голodomор 1932–1933 на Полтавщині / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2008. – № 174. – С. 3.
227. Українське національне життя на Полтавщині в часи німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) / В. Я. Ревегук // Гомін долі. Українське національне життя Полтавщини в часи Другої світової війни (1941–1943 рр.). – Полтава, 2008. – С. 6–32.
228. Українське національно-патріотичне підпілля на Полтавщині в часи фашистської окупації / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2008. – № 162–163. – С. 4.

2009

229. Антигетьманське повстання Мартина Пушкаря і Якова Барабаша: хід і наслідки / В. Я. Ревегук // Гадяцька унія 1658 р.: контроверсія минулого і сучасність : зб. ст. за

- матеріалами міжнар. конф., (Полтава, 16–17 верес. 2008 р.) / Полтав. обл. ін-т післядипломної пед. освіти імені М. В. Остроградського; Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2009. – С. 125–129.
230. Голод 1921–1923 років – прелюдія «Великого Голодомору» 1932–1933 років в Україні / В. Я. Ревегук // Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних ре-пресій 1930-років в Україні : зб. наук. ст. за матеріалами круглого столу, (Полтава, 29 трав. 2008 р.) / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2009. – С. 93–100.
231. Микола Маслич – головний отаман «Штабу Війська Українського» (1892–1930) / В. Я. Ревегук // Materiały V międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji naukowa myśl informacyjnego wieku, (07–15 marca 2009 roku) / Historia Psihologia I Sociologia. Przemysl. Nauka I studia 2009. – Volum 8. – С. 3–11.
232. Невідома повстанська організація Полтавського краю (1929–1930 рр.) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конф., присвячена 140-річчю заснування українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» : тези, (Чернівці, 27–28 листоп. 2009 р.) / Чернівецький нац. ун-т. – Чернівці, 2009. – С. 86–88.
233. Олександр Янко – перший голова Полтавської губернської ради робітничих солдатських і селянських депутатів / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Слов'янський збірник. – Полтава, 2009. – Вип. VIII. – С. 134–140.
234. Пам'ятати, щоб жити / Віктор Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2009. – № 118–119. – С. 13.
235. Святкування 200-річчя «Петрової перемоги» в Полтаві / В. Я. Ревегук // Полтавська битва: військово-історичний аспект : зб. матеріалів регіон. засідання круглого столу, (Полтава, 22 квіт. 2009 р.) / Полтав. нац. техн. ун-т імені Юрія Кондратюка. – Полтава, 2009. – С. 106–115.
236. Святкування 200-річчя "Петрової перемоги" в Полтаві / В. Ревегук // Край. – 2009. – № 8. – С. 6–8.
237. Сила держави – єдність народу / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2009. – № 7–8. – С. 3.

238. Соціально-економічне становище Полтавщини напередодні радянсько-німецької війни / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтава: архітектура, історія, мистецтво : матеріали III Всеукр. наук. конф. «Вайнгортівські читання». – Полтава, 2009. – С. 201–212.
239. Пам'ятати, щоб жити / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2009. – № 118–119. – С. 13.
240. Святкування 200-річчя «Петрової перемоги» в Полтаві / В. Я. Ревегук // Край. – 2009. – № 8. – С. 6–8.
241. «... Тепер примушені підняти законну оборону» / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2009. – № 92–93. – С. 7.
242. Українське національно-патріотичне підпілля на Полтавщині (1941–1945 рр.) / В. Я. Ревегук // Рідний край : наук.-публіц. художньо-літературний альманах / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2009. – № 1 (20). – С. 130–144.

2010

243. «...Аби Україна вічними часами тішилася своїми правами і вольностями без всякого ущербу» / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2010. – № 53–54. – С. 3.
244. Козацький літописець / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2010. – № 22. – С. 2.
245. «...На добро і щастя робочого люду» / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2010. – № 10–11. – С. 2.
246. Останні гайдамаки Шевченківського краю (кінець 1920–1922 рр.) (за документами Державного архіву Полтавської області) / В. Я. Ревегук // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток. – Полтава, 2010. – Вип. 5. – С. 256–267.
247. Перша спроба самоорганізації українського вчительства на Полтавщині (початок ХХ століття) / В. Я. Ревегук // Рідний край : наук.-публіц. художньо-літературний альманах / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2010. – № 1. – С. 197–201.
248. Проблема національної освіти на Полтавщині на початку ХХ століття / В. Я. Ревегук // Рідний край : наук.-публіц. художньо-літературний альманах / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2010. – № 2 (23). – С. 174–180.

249. Провісниця нашої незалежності / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2010. – № 111–112. – С. 2.
250. Революція чи переворот? / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2010. – № 177–178. – С. 6.
251. Репресовані викладачі Полтавського інституту інженерів сільськогосподарського будівництва / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Тези 62-ої наукової конференції професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів університету / Полтав. нац. техн. ун-т імені Юрія Кондратюка. – Полтава, 2010. – Т. 8. – С. 112–113.
252. Симон Петлюра і євреї – погляд із Полтави / В. Я. Ревегук // Симон Петлюра – від контролерзи до порозуміння. – Полтава, 2010. – С. 4–14.
253. Соборність українських земель: теорія та практика місцевих більшовицьких організацій (квітень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Я. Ревегук // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2010. – № 1. – С. 72–88.
254. Трудові відносини в Україні в перші роки радянської влади / В. Я. Ревегук // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2010. – № 2. – С. 13–28.
255. Християнська релігія і церква на Полтавщині / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавіка. Полтавська енциклопедія : у 12 т. / гол. ред. О. А. Білоусько. – Полтава, 2010. – Т. 12. Релігія і церква. – С. 678–697.
256. Червоний терор на Полтавщині у 1918–1923 роках / В. Я. Ревегук // Реабілітовані історією. Полтавська область. Кн. перша. – Полтава, 2010. – С. 9–35.
257. "Що написано – неспростоване". нотатки з приводу видання епістолярної спадщини В.Г. Короленка 1917–1921 рр. / В. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2010. – № 189–191. – С. 6.

2011

258. Вітчизни вірний син / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2011. – № 146. – С. 2.
259. Літописець героїв Холодного Яру / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2011. – № 150. – С. 3.
260. Один із когорти незламних духом / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Поети-шістдесятники у національному

відродження України : зб. наук. пр. за результатами регіон. наук.-практ. конф., (Полтава, 8 листоп. 2011 р.). – Полтава, 2011. – С. 22–25.

261. Освітяни Полтавщини в час українського національно-визвольного руху на початку ХХ століття / В. Я. Ревегук // Постметодика. – 2011. – № 1 (98). – С. 39–55.
262. Отаман Андрій Левченко / В. Я. Ревегук // Вечірня Полтава. – 2011. – № 19. – С. 7 ; № 22. – С. 7 ; № 24. – С. 6 ; № 26. – С. 6.
263. «Отаман Христовий має дружню підтримку населення...» / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2011. – № 114. – С. 2.
264. Партизанска боротьба на теренах Гадяцького району (осінь 1941 – зима 1942 рр.) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток. – Полтава, 2011. – Вип. VI. – С. 256–267.
265. Перші українські юнацькі організації Полтавщини на початку ХХ століття / В. Я. Ревегук // Рідний край : наук.-публіц. художньо-літературний альманах / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2011. – № 2 (25). – С. 189–195.
266. Симон Петлюра і євреї – погляд з Полтави / В. Я. Ревегук // Нариси з єврейської історії Полтавщини. Кн. третя. – Полтава, 2011. – С. 73–77.
267. Спроба відродження УАПЦ на Полтавщині (1941–1945) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Актуальні проблеми релігієзнавства : зб. наук. ст. і матеріалів учасників Всеукр. наук. конференції пам'яті академіка Володимира Пащенка, (Полтава, 20 жовт. 2010 р.) / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, Від-ня релігієзнавства Ін-ту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. – Полтава, 2011. – С. 61–67.
268. Стан української культури в роки фашистської окупації Полтавщини (1941–1945) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // 1941 рік на Полтавщині : людський вимір трагедії та героїзму : зб. ст. за матеріалами Всеукр. наук. конф., (Полтава, 28 верес. 2011 р.). – Полтава, 2011. – С. 106–116.
269. Творець Української держави новітнього часу / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2011. – № 155. – С. 3.

2012

270. В роки революції 1917–1920 / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавщина: влада на історичних паралелях. – Вид. 2-е, перероб. і допов. – Полтава, 2012. – С. 145–171.
271. «Гречанівська справа» (1929–1930 pp.) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Україна: архітектура, історія, мистецтво : матеріали IV Всеукр. наук. конф. «Вайнгортівські читання», (Полтава, берез. 2012 р.). – Полтава, 2012. – С. 122–125.
272. Національно-патріотичний антифашистський Рух опору в Кременчуці / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси : матеріали II Всеукр. конф. з міжнародною участю (Дніпропетровськ, 20 жовт. 2012 р.) : у 3 ч. – Дніпропетровськ, 2012. – Ч. 2. – С. 178–181.
273. Партизани Полтавщини в роки Другої світової війни / В. Ревегук // Університетський час. – 2012. – № 20. – С. 5.
274. Похідні групи ОУН у Полтаві (1941–1944 pp.) / В. Я. Ревегук // Співпраця СРСР і Німеччини у міжвоєнний період та під час другої світової війни: причини і наслідки : матеріали міжнар. наук. конф., (Київ, 5–6 листоп. 2011 р.). – К., 2012. – С. 247–260.
275. Справа миргородських «ображеніх» (липень 1920 – лютий 1930 pp.) / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Рідний край : наук.-публіц. художньо-літературний альманах / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – 2012. – № 1 (26). – С. 198–203.
276. Трагедія і тріумф / В. Я. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2012. – № 13–14. – С. 3.
277. У Полтаві вшанували «головного жандарма Європи» / В. Я. Ревегук // Вечірня Полтава. – 2012. – № 32. – С. 7.
278. У складі радянської України. 1920–1991 / В. Я. Ревегук // Полтавщина: влада на історичних паралелях. – Вид. 2-е, перероб. і допов. – Полтава, 2012. – С. 226–239.
279. Українське національно-патріотичне підпілля 1920 року в Полтаві / В. Я. Ревегук, Н. К. Кочерга // Полтавщина: історичні шляхи та перспективи розвитку (від губернії – до області) : зб. ст. регіон. наук. конф. – Полтава, 2012. – С. 91–100.
280. Україна для всіх для нас одна, як і Бог один / В. Ревегук // Зоря Полтавщини. – 2013. – № 10–11. – С. 1.

ДОЦЕНТ ВІКТОР РЕВЕГУК ЯК ІСТОРИК ПОЛТАВЩИНИ

«Бережіть собори душ своїх, друзі. Собори душ...» – ця моральна настанова видатного українського письменника Олеся Гончара думаючим читачам ХХ ст., серед яких і дослідники історії та культури України, Полтавщини, стала їхнім життєвим кредо. Адже всі, хто причетні до історико-краєзнавчої наукової діяльності, є не тільки ретельними дослідниками минувшини рідного краю, а й фундаторами та будівничими поруйнованих тоталітаризмом соборів людських душ...

Славну плеяду професійних істориків-краєзнавців Полтавщини¹ важко собі уявити без Віктора Яковича Ревегука, кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Бібліографія його праць налічує понад 200 найменувань, серед яких монографії², підручники та навчальні посібники³, брошури, наукові статті⁴.

---

¹ Бабенко Людмила, Білоусько Олександр, Гавриленко Ігор, Демиденко Тетяна, Вільховий Юрій, Єрмак Олександр, Коваленко Оксана, Нестуля Олеській, Нестуля Світлана, Передерій Ірина, Петренко Ірина, Пустовіт Тарас, Супруненко Олександр, Сітарчук Роман, Мокляк Володимир, Шаповал Лариса, Шендрик Людмила, Якименко Микола та ін.

² Полтавщина в Українській революції 1917-1920 рр. (1996); У боротьбі за волю України. Визвольні змагання на Полтавщині 1920-1925 рр. (2000); Полтавщина в добу Української революції 1917-1920 рр. (2002); Полтавщина в роки другої світової війни 1939-1945 рр. (2004); В.Г. Короленко в Полтаві 1917-1921 рр. (2003, 2006); За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині 1917-1923 рр. (2007); В.Г. Короленко в Полтаві. Громадсько-політична діяльність. 1917-1920. – Полтава:Дивосвіт, 2009;Полтавщина в переддень Української революції 1900-1916 рр. (2010); Полтавщина в роки радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. (2010); Отамани Полтавського краю – борці за волю України: нариси з історії (2011).

³ Новітня історія Полтавщини (перша половина ХХ ст. (2005); Новітня історія Полтавщини (середина ХХ - початок ХХІ століття) (2007).

⁴ До питання про створення Донецько-Криворізької республіки – Питання історії СРСР. Республіканський міжвідомчий тематичний збірник. – Харків, 1974. Вип.17. – Харків, 1974; З історії здійснення продрозкладки в Українській РСР (1919-1921) – Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип.23. – Київ, 1989. –С.41-45; Наш рідний край /

Народився В.Я.Ревегук 2 травня 1938 р. в с. Малі Будища Гадяцького району Полтавської області, із сімейних переказів знов, що походить із козацького роду, про що пізніше, вже в роки професійної діяльності довідався документально⁵.

Після закінчення сільської семирічної школи та Гадяцької середньої школи №2 в 1956 р. працював ще два роки кочегаром, заробляючи виробничий стаж для вступу до вищого навчального закладу. В 1958 р. вступив на історико-філологічний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, який успішно закінчив у 1963 р. Свій перший досвід педагога-історика здобував протягом двох років, працюючи за призначенням у Білогірському професійно-технічному училищі Кримської області.

Оскільки реалії соціалістичного способу життя не дозволяли молодому учителю не комуністу вступити до аспірантури для продовження фахового зростання, ще шість

Сторінки з історії козацтва на Полтавщині. – Полтава, 1991; Іван Гонта. – Історія України в особах IX -XVIII ст. – К., 1993; Постать Симона Петлюри на тлі Української революції. – Полтавська Петлюріана. Матеріали других Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. – Полтава:ОДГВ «Полтавський літератор», 1993; Протибільшовицькі селянські повстання на Полтавщині в 1920-1923 рр. – Полтавська Петлюріана. Матеріали третіх Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 5 листопада 1994 р. – Полтава, 1996; У боротьбі за волю і незалежність: проти більшовицького повстання під проводом Андрія Левченка (1920-1922 рр.) – Український засів. – 1997, №№1-3; Миргородське повстання 1-4 квітня 1919 р. – Полтавська петлюріана. Матеріали четвертих Петлюрівських читань. – Полтава, 1999; Становлення національної освіти на Полтавщині за доби Центральної Ради. – Виховання молоді на історико-культурних традиціях рідного краю: Матеріали міської науково-практичної конференції 26-27 квітня 1999 р. – Полтава, 1999; Становлення національної школи на Полтавщині в добу Української революції (1917-1920 рр.). – Постметодика /Полтава/. – 2000. –№2; Православна церква і радянська влада на Полтавщині в перші роки непу. – Полтавські спархіальні відомості. Число 7. – Полтава, 2001; Репресивні заходи сталінізму проти наукової інтелігенції Полтавщини. – До 70-річчя голodomору в Україні 1932-1933 років. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 2002; В.Г.Короленко і Полтавська Ліга порятунку дітей. – Рідний край. Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – 2003.-№1; В.Г.Короленко і організація боротьби з голодом 1921-1923 рр. – Феномен В.Г.Короленка: погляд із III тисячоліття: Збірник наукових праць. Полтава, 2004; Полтавщина в добу політичних і соціальних потрясінь (1937-1945 рр.) – Полтавщина: влада на історичних паралелях. – Полтава: АСМІ, 2005.

⁵ Петро Ревегук, працүр – виборний козак Гадяцької сотні Гадяцького полку, згідно із записами Ревізії Гадяцького полку 1735 р.

років працював і вихователем у школі-інтернаті в рідному Гадячі, і товарознавцем із книжкової справи, і старшим лаборантом у Полтавській філії Львівського торгово-економічного інституту.

У 1971 р. В. Я. Ревегук вступає до аспірантури при кафедрі історії УРСР Харківського державного університету, де науковий керівник доктор історичних наук, професор Іван Климентійович Рибалка формулює йому наукову проблему для дисертаційного дослідження «Донецько-Криворізька республіка» – на той час «білу пляму» в історії УРСР⁶, яку він ретельно вивчив, опрацював і ввів у науковий обіг невідомі, нові документи і матеріали. У 1975 р. це дисертаційне дослідження було успішно закінчене й захищено у спеціалізованій вченій раді університету.

Із вересня 1975 р. і по сьогодні Віктор Якович незмінно працює на кафедрі історії України Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, невтомно досліджуючи історію та культуру рідної Полтавщини.

Принциповий учений, вдумливий аналітик, який вміло послуговується різноманіттям науково-дослідницьких методів вивчення проблеми, Віктор Якович викликає повагу й пошану у своїх студентів, серед яких немало тих, кому прищепив віддану любов до історичного минулого України, Полтавщини. Багато з них стали професійними вченими, істориками-краєзнавцями.

У домашньому архіві В.Я. Ревегука зберігається чорно-біле фото Свято-Миколаївської церкви з його рідного села, зроблене в середині 60-х рр. ХХ ст. Оточена тісним натовпом людей, що прийшли святкувати Великдень, церкви стоять без хрестів. Попри те, що радянська влада тоді забороняла здійснювати релігійні обряди, щороку на найбільші православні свята Різдво й Великдень жителі села йшли до святині молитися, хоча до самого її зруйнування в 1984 р. там був склад різних господарських матеріалів та збіжжя.

Вірність односельчан вченого, закладеній поколіннями українців культурній традиції православ'я, стала підвальною його науково-дослідницької діяльності. Вона виразилася в пошукові та досліджені саме тих наукових проблем історії

⁶ Корнилов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта. /В.В. Корнилов [Електронний ресурс] - Режим доступу: www.nr2.ru/authors/348174.html - Відкритий екран.

рідного краю, розв'язку яких не давала офіційна історія УРСР. Так, серед найменш вивчених тем виявилася історія національного відродження українців, полтавців початку ХХ ст., історія голодоморів 1921-1923 рр, 1932-1933 рр., 1947 р., останні роки життя в Полтаві великого російського письменника-гуманіста В.Г. Короленка, організація національно-патріотичного підпілля полтавців та їхнього життя в роки фашистської окупації міста, області та ін.

Із здобуттям Україною незалежності, професійна діяльність історика-краєзнавця В.Я. Ревегука доповнилася ще й активною державницькою громадською складовою. Нерідко бурхливий у виявленні своїх громадянських, патріотичних почуттів, Віктор Якович збирає навколо себе однодумців і активно впроваджує разом із ними вже не тільки в навчально-виховний процес педагогічного інституту, а й в спраглу до істини громаду Полтави знання про досі невідому для них історію та культуру України, Полтавщини.

Так, із 1991 й до 1994 р. він активно працює на громадських засадах ректором одного з перших в Україні Університетів українознавства. Так Полтавська громадська організація «Університет українознавства імені Василя Кричевського», яка працювала у тісному зв'язку із Просвітою, Фондом Української культури, Товариством із зв'язків із зарубіжними українцями, Конгресом української інтелігенції, налічувала широке коло прихильників, здійснила значну кількість культурно-просвітницьких акцій на теренах Полтавського обласного краєзнавчого музею. Серед них зустрічі із зарубіжними українцями, представниками діаспори Канади, Австралії, Чехії, Німеччини, проведення тематичних «круглих столів», вивчення та підготовка до видання матеріалів про операцію «Вісл» тощо.

У своїй науковій пошуково-дослідницькій діяльності В. Я. Ревегук опрацьовує надзвичайно велику кількість джерел: архівних, наукових статей, монографій, епістолярну спадщину, мемуарну літературу, науково-публіцистичну й белетристичну літературу. Нерідко, якщо випадає нагода, він спілкується й із людьми-очевидцями подій, доповнюючи архівно-документальні дані живими спогадами свідків. Застосувані методи дослідження дозволяють йому відтворювати канву історичних подій, насичувати її людьми,

головними рушіями історії. А відкриті в роки незалежності України архіви Управління Служби безпеки України дозволили йому делікатно торкнутися найболячіших сторінок людської пам'яті, які пов'язані із репресивними заходами моторошного сталінського режиму.

Так, працюючи над дослідженням теми «Трагедія полтавських кобзарів», Віктор Якович встановив, що українська революція 1917-1921 рр. відкрила шлях до бурхливого розвитку кобзарського мистецтва, створення творчих колективів народних майстрів. Організатором і керівником Полтавської капели бандуристів був музично обдарований Володимир Андрійович Кабачок (1892-1957 рр.), який народився в с. Петрівцях на Миргородщині в бідній селянській родині. Завдяки його організаторському хисту в 1925 р. в Полтаві був створений ансамбль бандуристів, в якому в різні часи працювало 12 талановитих виконавців. Перед виступами Полтавського ансамблю бандуристів пояснення нерідко давав відомий подвижник українського національного відродження літературознавець, фольклорист, перекладач, педагог Володимир Щепотьєв. Велику допомогу Полтавській капелі надавав один із лідерів українського національно-культурного відродження і невтомний подвижник кобзарського мистецтва Гнат Хоткевич.

Трагічна доля полтавських, миргородських, зіньківських кобзарів, з'ясована дослідницько-пошуковими розвідками В.Я. Ревегука, незабаром побачить світ у вже готовому до друку макеті монографії «Національне відродження Полтавського краю на початку ХХ століття».

У творчих планах невтомного дослідника-краєзнавця видання цілісного дослідження - узагальнювальної монографії «Полтавщина в огні Української революції 1917-1921 рр».

Петро Гавриш

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ПРАВИЛА СКІФСЬКОЇ ДОБИ У ЛІСОСТЕПОВОМУ ПРИДНІПРОВ'Ї

Лісостепова зона України у скіфську добу (VII-III ст. до н.е.) була густо заселена осілими хліборобськими племенами. Сусідство з войовничими і агресивними скіфами-кочовиками у степах Причорномор'я і Приазов'я спонукало лісостепових мешканців будувати довкола своїх поселень оборонні споруди із землі і дерева. Протягом кількох століть в Українському Лісостепу з'явилося понад півтори сотні городищ. Це були фортеці різної величини — площею від одного до кількох десятків гектарів. Різним було і планування їх оборонної лінії — від простого (із захисними спорудами з боку відкритого поля) до складного (з одним чи кількома додатковими укріпленнями-пригороддями або цитаделями).

Серед загальної маси городищ скіфської доби Українського Лісостепу виділяється кілька, площа яких перевищує сотню гектарів. Унікальне за масштабами Більське городище, що розташоване в середньому Поворсклі. Його площа за останніми вимірюваннями сягає 4780 гектарів, а периметр оборонної лінії близько 33 кілометрів¹. Будівництво подібних грандіозних фортець свідчить не тільки про великий соціально-економічний потенціал місцевих суспільств, але й про високий рівень фортифікаційного будівництва.

Археологи вже давно вивчають фортифікаційне мистецтво скіфської доби Українського Лісостепу. Цією проблемою займалися Алла Моруженко², Борис Шрамко³,

---

¹ Гавриш П.Я., Копил В.В. Загадка стародавнього Гелона. – Полтава: Дивосвіт, 2010. – С 178.

² Моруженко А.О. Городища скіфського часу на території лісостепу Східної Європи // Вісник Харківського університету. – Харків, 1969. – №35. – Історична серія. – Випуск 3. – С. 65-73; Її ж. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья в VII - III вв. до н. э. // Советская археология. – 1985. – №1. – С. 160-178.

³ Шрамко Б.А. Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. - Киев: Наукова думка, 1984. – С. 218-230.

Віталій Грицюк⁴. Зазвичай, питання про оборонні укріплення порушували археологи, які проводили способом масштабних розкопок дослідження городищ у різних регіонах Українського лісостепу — в Поворсклі⁵, в Попсіллі⁶, в Посуллі⁷, на Слобожанщині⁸, на Правобережній Україні⁹

У цій статті робиться спроба узагальнити здобуті на сьогоднішній день знання про будівництво оборонних споруд на території Українського Лісостепу за скіфської доби, щоб з'ясувати тодішній рівень фортифікаційного мистецтва та його особливості, зокрема основні правила спорудження укріплень довкола поселень хліборобів.

Спорудження штучних захисних укріплень довкола поселень скіфської доби Українського Лісостепу, їх конструкція та розміри залежали передовсім від економічного потенціалу окремої громади, її суспільної організації, будівельних навичок робітників, організаторських здібностей панівної верхівки, історичних традицій фортечного будівництва в регіоні, а також наявності та масштабів реальної зовнішньої воєнної загрози.

Завдання, яке ставили перед собою будівничі оборонних споруд скіфської доби довкола городищ Українського

⁴ Грицюк В.М. До питання фортифікації племен скіфського часу // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 169-174; його ж. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво). - Київ-Чернівці: Місто, 2009. – 296 с.

⁵ Моруженко А.А. Оборонительные сооружения городищ Поворсклья в скіфскую эпоху // Скифский мир. – Киев: Наукова думка, 1975. – С. 33-146; Шрамко Б.А. Бельське городище скіфской эпохи (город Гелон). – Киев: Наукова думка, 1987. – 184 с.

⁶ Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припілля). – Полтава: Археологія, 2000. – 232 с.

⁷ Гейко А.В. Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ // Археологія. – Київ, 2000. – №3. – С. 149-153.

⁸ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков: Издательство Харьковского государственного университета, 1962. – 354 с.; Його ж: Люботинское городище // Люботинское городище: Сборник научных трудов. – Харьков, 1999. – С. 9-131. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дніпрі. – Київ, 2010. – 286 с.

⁹ Бессонова С.С., Скорий С.А. Мотронинское городище скіфской эпохи (по материалам раскопок 1988 – 1996 гг.). – Киев-Краков, 2001 – 157 с.; Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. – Київ, 2003. – 152 с.; Приходнюк О.М. Пастирське городище. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 244 с.

лісостепу, полягало в тому, щоб забезпечити найсприятливіші умови для захисників, що давали змогу оборонятися в укріпленому поселенні від кількісно переважаючих сил противника, створювати для оборонців стратегічну перевагу перед ворожим наступом. Щоб досягти поставленої мети, вони намагалися врахувати і дотримуватися цілої низки найважливіших правил фортифікації. Ці правила, вироблені віковим досвідом пращурів, у скіфську добу набули поширення на всіх теренах Східноєвропейського лісостепу. Зупинимося на них докладніше.

1. Максимальне використання рельєфу і природних перешкод для захисту свого поселення.

Більшість поселень раннього залізного віку знаходилися на підвищених ділянках корінного берега річки, обводнюваної балки, яру тощо. Навіть не будуючи штучних оборонних укріплень, іх мешканці прагнули використати природні перешкоди, щоб утруднити ворогам підхід до поселення. Перешкодами для нападників були русло ріки, болотиста місцевість, заплавна рослинність, крути схили, лісові хащі та інше. Якщо з поселенню відводилася роль важливого оборонного центру, то довкола нього спеціально будували штучні укріплення, таким чином поселення перетворювалося на городище. У такому випадку вибір місця для майбутнього городища проводився особливо ретельно, враховувалися практично всі особливості рельєфу і природні перешкоди на підходах до майбутньої фортеці.

2. Вибирати для будівництва фортифікаційних споруд по можливості лише панівні висоти чи підвищення на місцевості.

На більшості городищ Лісостепової Скіфії, де дозволяв рельєф і топографічні особливості місцевості, спостерігається дотримання цього важливого принципу. Його значення полягало не лише у тому, що його врахування збільшувало оборонну здатність городища, а й забезпечувало можливість вчасно помітити наступ ворога, а отже і приготуватися до оборони.

3. При спорудженні великого за площею городища прагнути мати можливість оглядати з одної точки всю або хоча б більшу частину лінії оборони.

При великій площі фортеці дуже важливо всередині неї мати місця, звідки було б без перешкод рельєфу проглядалася вся (або переважна частина) внутрішньої території фортеці та укріплень. Вороги при масованому штурмі або облозі фортеці обов'язково шукатимуть найбільш вразливіші місця в обороні і саме там концентруватимуть свої зусилля для здобуття перемоги. Для захисників, у першу чергу для їх очільників, надзвичайно важливо вчасно виявити наміри ворога і вжити адекватних заходів. Для успішної оборони великої за масштабами фортеці для захисників першочергового значення набуває облаштування одного чи кількох командних пунктів на панівних висотах всередині фортеці. Звідти можна вчасно помітити загрозливі ділянки оборони, або за допомогою різних способів візуальної умовної сигналізації отримувати від захисників повідомлення про ситуацію в бойових змаганнях. Відповідно з командних пунктів аналогічним способом можна вчасно давати розпорядження захисникам певної ділянки оборони, реагувати на зміну ситуації, маневрувати військовим резервом.

4. Вибір місцевості, зручної для зведення земляного валу і рову та заготівлі дерева для будівництва фортечної стіни.

Будівництво фортифікаційних споруд вимагало від мешканців поселення чималих фізичних зусиль — чим масштабніше планувалося будівництво, тим більшою була потреба в переміщенні ґрунту і заготівлі деревини. Тому приступаючи до фортифікаційного будівництва, майстри вираховували приблизні фізичні затрати і всіляко намагалися їх звести до мінімуму. Крім того, бралися до уваги умови, в яких доведеться працювати.

Особливу уваги звертали на ґрунт, як будівельний матеріал для насипу валу. Він повинен бути щільним, важким і в'язким, мати дернову поверхню. Цим вимогам в умовах лісостепової зони найкраще відповідали в комплексі чорнозем, суглинки, глина. Вони забезпечували достатню міцність структури валу від зсуву чи розмиву, мали дерновий покрив поверхні, міцно тримали дерев'яну фортифікаційну конструкцію. Зовсім не годилася для будівництва земляних укріплень заболочена чи піскувата місцевість. Найкраще для

укріплень підходили підвищення з важкими ґрунтами і дрібною рослинністю.

Важливою складовою фортифікаційних споруд раннього залізного віку була дерев'яна конструкція на вершині валу, без якої оборонна лінія була недостатньо ефективна. На зведення фортечної стіни потребувалося багато деревини, її кількість залежала від масштабів будівництва і конструктивних особливостей загорожі. Археологи вже давно помітили, що у ранньому залізному віці дерево-земляні фортеці будували майже виключно у лісистій місцевості, де було достатньо будівельного матеріалу з дерева і зручні умови для доставки його на будівельний майданчик.

5. Прагнути добиватися гармонійного поєднання в оборонному комплексі природних перешкод та рукотворних захисних споруд.

Для підвищення обороноздатності фортеці мешканці лісостепових поселень Геродотової Скіфії намагалися максимально вигідно поєднати переваги природного розташування городища і штучних оборонних укріплень — рову, валу, ескарпу, дерев'яної фортечної стіни. Практично завжди на лісостепових городищах спостерігається залежність планування фортифікаційних споруд від рельєфу місцевості та наявних там природних перешкод. У місцях, де природних перешкод було менше, фортифікаційні споруди будували більш масштабні.

6. Викопувати перед валом з фортечною стіною максимально глибокий рів.

Рови виконували роль важливої і ефективної перешкоди перед основною оборонною спорудою — валом з дерев'яною захисною конструкцією. Призначались вони для стримування піхоти і недопущення кінноти до основної оборонної позиції. Будівництво рову було доволі складним процесом, оскільки передбачало вирішення ряду інженерних завдань. Помилки, допущені на цьому етапі, могли привести до збільшення обсягів роботи і загальних витрат на будівництво, або ж навіть до неможливості використання завершеної споруди.

Відповідно до фортифікаційних вимог, схили рову і валу повинні були утворювати похилу поверхню під максимально можливим кутом, яка мала призначення перешкоджати просуванню противника. Це досягалося розташуванням

оборонної стіни у безпосередній близькості до рову. Але в результаті такого розміщення земляних оборонних споруд виникала небезпека сповзання насипу валу в рів. Це могло статися тому, що укіс рову вже тримав масу ґрунту, а внаслідок додаткового тиску ззовні він міг обвалитися. Будівельники намагалися розміщувати важкий насип валу поза зону призми найбільшого тиску, для цього створювали відступ між краєм підошви валу і початком схилу рову, який у фортифікаторів називається бермою. Наявність берми між ровом і валом зафіксовано дослідниками на кількох лісостепових городищах скіфської доби.

За формуєю рови на городищах Лісостепової Скіфії були трапеційні та трикутні. У більшості випадків вони оперізували фортецю без перемичок, перед в'їзною брамою будували дерев'яний міст. Підйомних мостів через рови, очевидно, не було. У разі нападу ворога міст розбириали, а коли напад був раптовим, просто спалювали. Вал з дерев'яною стіною були основною захисною домінантою, послаблювати яку на місці знаходження брами воротами стратегічно вкрай невигідно, а в той час як місток через рів, у разі небезпеки, можна легко знищити, чим створити нападникам додаткову перешкоду.

У частини лісостепових городищ напроти в'їзної брами рів переривався і дорога у фортецю пролягала по материковому ґрунті.

7. Особливої уваги надавати масштабності і міцності насипів земляних валів.

Вал — основна оборонна споруда в скіфських городищах. Вали споруджувались з ґрунту, вийнятого при будівництві рову і доповнювались ґрунтом, узятим з внутрішньої і зовнішньої сторони городищ. Для зміцнення їх структури застосовувались важка глина, каміння, різні дерев'яні конструкції. Відомо, що використання лише насипу валу не створювало достатніх умов необхідної обороноздатності для поселення. Поверхня валу повинна була протистояти різним деструктивним чинникам (ерозії, природним явищам, діям супротивника) і не давати помітних усадок. Вал, насипаний з того чи іншого ґрунту без додаткового укріplення, поступово розповзається.

У земляних насипах валів городищ Лісостепової Скіфії інколи трапляються прошарки пропеченої ґрунту. Це явище більшість сучасних археологів розглядають як продукти згорання дерев'яних захисних конструкцій під час ворожого нападу. Зафікована у валах виняткова щільність пропеченої шару залежить, як вважають фахівці, від фізико-хімічних властивостей місцевого ґрунту. Експериментально доведено, що жару горілих оборонних стін цілком вистачало для припікання і більш тривких, ніж глина, матеріалів.

Понад півстоліття тому деякі дослідники висунули гіпотезу, що будівельники скіфської доби на лісостепових городищах спеціально застосовували спосіб укріплення земляного насипу валу за допомогою обпалювання його поверхні. Ця точка зору давно і аргументовано спростована авторитетними дослідниками оборонних споруд скіфської доби Борисом Шрамком і Аллою Моруженко. Наші дослідження оборонних споруд в Книшівському городищі на Пслі також доказують правоту названих вчених.

Проте, останнім часом деякі дослідники реанімували вже призабуту ідею умисного обпалювання валів лісостепових городищ з метою ущільнення їх серцевини та поверхні. Однак доцільність реконструйованого ними будівельного прийому, зауважимо, достатньо працемісткого, залишається ще не доведеною. Доцільність цього прийому дуже сумнівна, адже він надзвичайно працезатратний як для виконання цієї роботи, так і для заготовки паливних матеріалів. До того ж він міг бути небезпечним для поселення, бо міг викликати масштабну пожежу.

Ще одне наше зауваження: логічно припустити, що обпалювання насипу валу треба робити після того, як вкрити його шаром глини, яка після обпалювання затвердіє. Але ж після затвердіння поверхні валу виникають додаткові труднощі закупувати чи вбивати в насип опорні стовпи фортечної стіни.

Існували інші способи укріплення насипу оборонного валу. Наприклад, на городищі Мохнач у басейні Сіверського Дінця спеціальними дослідженнями встановлено, що будівельники-фортифікатои для укріплення насипу земляного валу застосовували «дернування» його поверхні, тобто шматки зрізаного на стороні дерну використовувалися

для накривання поверхні валу після закінчення його будівництва, що гальмувало його розповзання чи розмивання після дощів¹⁰.

8. Спорудження на вершині валу надійної дерев'яної загорожі — фортечної стіни і башт.

Будівельники-фортифікатори на вершині оборонного валу встановлювали різного типу дерев'яні конструкції, які надавали оборонним спорудам завершеного вигляду. Переважали стіни у вигляді простого частоколу або гостроколу. Це були ряди дерев'яних загострених у верхній частині товстих паль чи стовпів, вкопаних або забитих нижніми кінцями у землю. І все ж такі примітивні гостроколи слугували серйозною перешкодою для противника і відносно надійно затуляли від ураження захисників. Особливо вигідними були гостроколи, що стояли на передньому схилі валу або на внутрішньому схилі рову, там де нападникам було особливо важко йти крутим підйомом. З технічного боку, частокіл як укріплення, не були складними, оскільки для їх зведення необхідно було лише встановити вкопані вертикально стовпи, влаштувавши таким чином суцільну стіну. Проте, у цьому випадку кількість витраченого матеріалу та рівень обороноздатності, як вважають деякі дослідники, не відповідали витраченим ресурсам.

Також були поширені стіни із укладених горизонтально плах, кінці яких закріплювали між вкопаними по лінії на певній відстані один від одного стовпами. У стінах були щілини для стрільби у бік нападників.

Більш складними оборонними конструкціями були паралельні каркасно-стовпові стіни з внутрішньою ґрунтовою засипкою. Основою такої стіни виступав ряд горизонтально укладених колод, закріплених через певну відстань вертикальними стовпами.

Існували на лісостепових городищах й інші дерев'яні фортифікаційні конструкції, але точно з'ясувати їх деталі під час польових досліджень досить важко. Зроблені археологами реконструкції не завжди достатньо переконливі, мають більше припущень, ніж реальних доказів. Все ж у

¹⁰ Чендеев Ю.Г., Колода В.В. Архітектура земляних валов городища Мокнач с точки зрения палеографии и почвенной геохимии //Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 pp. – Київ, 2004. – С. 337-341.

великих городищ на високих насипах валів, без сумніву, були і відповідно масштабні дерев'яні укріплення.

9. Гармонійно поєднувати захисні функції земляного рову, валу і дерев'яної стіни на валу.

Вали і рови були для ворога серйозною перепоною. Велика ширина і глибина рову не дозволяла противнику швидко засипати їх землею чи хмизом, щоб наблизитися до стіни під час облоги. Круті схили високого валу заважали здійснювати стрімку атаку на фортецю. Але все-таки без надійно збудованої фортечної дерев'яної стіни на вершині валу обороноздатність укріплення не досягала максимального ефекту. Вміле поєднання захисних властивостей всіх видів оборонних споруд було одним із найважливіших завдань стародавніх фортифікаторів.

Будівництво оборонних споруд у вигляді валів, ровів, стін, башт, брам, воріт тощо мало одну мету — найкраще уbezпечити захисників, надати їм змогу оборонятися в укріпленому пункті від противника, що чисельно переважав, створити максимально зручні умови для відбиття нападу ворогу, щоб у кінцевому підсумку досягти перемоги. Цієї мети досягали двома засобами: 1) будівництвом надійних укріплень для оборонців; 2) влаштування різноманітних перепон для нападників, що могли б максимально утруднити їхнє вторгнення всередину укріплення і завдати їм найбільших втрат на підступах до укріплення.

10. Зручне й ефективне для оборони розташування в'їздів у фортецю та мінімально обмежена їх кількість.

Одним з найвразливіших місць в оборонній лінії будь-якого городища були в'їзди. Їх обладнання потребувало особливої уваги. Мешканці фортеці особливо дбали про те, щоб кількість проїздів була мінімальна і розташовані вони були у таких місцях, де було в першу чергу вигідно для оборони і незручно для нападників. А також щоб мати зручну можливість роботи вилазки за межі городища проти ворога під час облоги. Для посилення обороноздатності ділянки в'їзду, інколи будували додаткові укріплення, щоб мали можливість фланкірованого обстрілу ворога. Безпосередньо в проїздах між кінцями валів споруджували міцні ворота та надворітні башти.

Найбільш важливою і відповідальною частиною укріпленого поселення була брама. Як правило, брами будували у вигляді башти. Оволодіння брамою полегшувало ворогу здобуття міста, тому захищали їх особливо ретельно і вперто. Біля брам скупчувалися сили нападників, вони здебільшого були місцем головного удару тих, що штурмували фортецю. Вирішальні події битв за оволодіння поселенням часто відбувалися саме біля воріт фортець.

11. Штучно створювати більш стрімкі схили земної поверхні на підступах до укріплень, так зване ескарпування.

За військовою термінологією ескарп — укіс рівчака з внутрішнього боку укріплення, що використовується як протиштурмова перешкода. Дослідники оборонних споруд скіфської доби стверджують, що для посилення обороноздатності своїх городищ хлібороби лісостепової зони досить широко застосовували фортифікаційний спосіб ескарпування — спеціальне підрізання земної поверхні з метою зробити її якомога крутішою, навіть до вертикального стану.

12. Мати всередині фортеці постійні природні чи рукотворні джерела води або близький і надійний доступ до ріки чи озера.

Мешканцям лісостепових городищ, щоб витримати тривалу облогу ворога, важливо було мати постійні та достатні джерела води як всередині фортеці, так і поблизу неї. У скіфську добу цьому надавали важливого значення, тому при будівництві укріплень намагалися будь-що дотримуватися цього правила. У деяких випадках на території городища навіть викопували глибокі криниці, як, приміром, в Книшівському городищі на Пслі¹¹.

13. На випадок облоги для схованки гуртів домашньої худоби, а також для втікачів з довколишньої округи мати всередині фортеці значні за розмірами незаселені площи.

Великі лісостепові городища завжди створювали з вільними від заселення ділянками території для укриття численних стад домашньої худоби, яку насамперед хотіли захопити кочовики.

¹¹ Гавриш П. Колодязь скіфської доби на Полтавщині // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава, 1994. – С. 18-22.

14. Забезпечити кругову оборону поселення за допомогою фортифікаційних споруд.

Щоб зробити свої городища надійним захистом від ворога, землероби Лісостепової Скіфії споруджували штучні укріплення по всьому периметру заселеної території. Це було продиктовано намаганням забезпечити перешкоду ворогові у всіх напрямках підступу до поселення, особливо там, де природні перешкоди були недостатніми. Прямої залежності між топографічними умовами місцем розташування городища і наявності кругової лінії штучних фортифікаційних споруд у лісостепу не спостерігається. Але стан рельєфу суттєво впливав на рішення фортифікаторів: будувати кільцеву лінію оборони з валу, рову та дерев'яної стіни, чи влаштовувати її лише з боку найбільш вразливих для ворожого нападу напрямків. Все ж, чи не одним з вирішальних чинників у вирішенні даної проблеми був той, чи в змозі мешканці поселення забезпечити матеріальними ресурсами й робочою силою будівництво кільцевої фортеці. Також на рішення будувати кільцеві фортифікаційні споруди суттєво впливали ступінь і характер загрози нападу з боку ворогів, знаходження поселення поблизу традиційно небезпечних у воєнному відношенні регіонів.

15. При плануванні оборонних ліній передбачити будівництво додаткових укріплень у вигляді пригород зовні городища або внутрішніх цитadelей, тобто мати кілька оборонних позицій.

У лісостепових городищах заздалегідь планувалося кілька оборонних позицій. Найбільш типовим було планування двох оборонних позицій: основної й запасної. Часом у середині основного укріплення планувалося зведення цитаделі — внутрішньої фортеці, що служила останнім притулком і захистом для гарнізону у випадку втрати основної оборонної позиції. Крім передових оборонних позицій, значну роль відігравали штучно створені перепони перед входами до городищ, а також прикриття до доступу джерел водопостачання для захисників.

16. Мати впевненість у надійній обороноздатності фортеці при достатньо тривалій облозі.

Мешканці лісостепових поселень розпочинали будівництво фортифікаційних споруд лише за крайньої їхньої

необхідності та доцільноті. Іти на величезні матеріальні і трудові затрати для спорудження оборонних укріплень з гаслом «хай і в нас буде» навряд чи було тоді можливим. Укріплені поселення з'являлися в Українському Лісостепу лише тоді, коли існувала реальна загроза для їхніх мешканців з боку агресивних сусідів утратити своє життя, статки, або ж потрапити в полон і перетворитися на рабів. Очевидно, мешканці кожного конкретного лісостепового поселення враховували всі обставини воєнно-політичної ситуації: настільки небезпечна ворожа загроза, чи є вона одночасною чи постійною, чи вистачить матеріальних і фізичних ресурсів для будівництва фортеці, які шанси вистояти за фортечними мурами перед навалою ворога та ін. Дослідники помітили, що більш масштабні фортифікаційні споруди навколо поселень землеробів знаходилися біля межі зі степами, де панували кочовики, або на шляхах, зручних для кочівель чи просування орд степовиків. На півночі Українського Лісостепу фортифікаційне будівництво спостерігається у значно скромніших обсягах.

17. Звести до мінімуму затрати праці й ресурсів у процесі оборонного будівництва при прийнятній якості фортифікаційних споруд.

Цього досягали, максимально використовуючи форми рельєфу місцевості та природні перешкоди, близькістю доставки будівельних матеріалів, ефективною організацією будівництва тощо.

Отже, розглянувши основні правила оборонного будівництва у хліборобських племен Українського Лісостепу скіфської доби, ми переконалися в його високому рівні, що ґрунтувався на давніх фортифікаційних традиціях та міцній соціально-економічній базі. Лісостепові городища в більшості випадків були надійним захистом від агресивного ворога, який застосовував тактику раптового і стрімкого нападу, грабував і знищував мирних хліборобів.

РЕМІСНИКИ ПЕРЕЯСЛАВА XVIII СТОЛІТТЯ

Для міського ремесла Гетьманщини епохи середньовіччя й ранньомодерного часу характерна цехова організація – об'єднання ремісників однієї чи ряду професій у межах міста в спілки – цехи. Кількість цехів та цеховиків у середині одного об'єднання в кожному окремому місті відображала стан міського ремесла та залежала від економічного рівня розвитку міста¹. Саме діяльність міських цехів засвідчувала рівень розвитку промислового виробництва². Водночас дослідження цехового виробництва Гетьманщини цікаве з'ясуванням різних аспектів від встановлення специфіки соціальної структури міських мешканців до розуміння сутності міста Гетьманщини. Адже головними відмінностями середньовічного «європейського міста» (якщо використовувати конструкцію ідеальних типів Макса Вебера) було відділення міста від сільської околиці, що означало виділення простору, на якому функціонувало особливе міське право, яке співпало з підйомом і формуванням цехової системи³. І якщо «аграрний характер» міст Гетьманщини, в сенсі виробничої невіддільності простору, за поодиноким винятком, майже беззаперечний⁴, то особливості функціонування міського права, взаємовідносин між полковою та міською владами та повсякдення цехових ремісників залишаються фактично невідомими. Але вихід на цей рівень можливий лише після з'ясування кількості цехових з'єднань у містах та містечках Гетьманщини та їхньої організації, різних категорій населення, місця «цехових» в структурі міщенства, територіальної та становової плинності,

---

¹ Брянцева Т.П. Социально-экономическое развитие польских городов в XIV – первой половине XV вв. (По материалам Малой Польши). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К, 1965. — С.10.

² Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII ст.// Київська старина. — 1999. — №5. — С.155.

³ Лавринович М.Б. Реформаторская политика Екатерины II в области городового законодательства, 1762-1796 гг. Автореф. дис.. ... к.и.н. – М., 2001. – С. 4.

⁴ Багалій Д. І. К исторії заселення степної окраїни Московського государства // Журнал Міністерства народного просвіщення. — Окремий зшиток без Б.м., Б.р. — С. 89.

власне структури самого цехового ремісничого прошарку, з'ясувати діяльність осіб на цехових виборних посадах, простежити видаткову діяльність цехів, тощо.

Окреслимо розвиток ремесла в Переяславі в 60-х рр. XVIII ст. Як основне джерело використаємо Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – перепис населення й домогосподарств населених пунктів, що проводився за указом Катерини II Другою Малоросійською колегією, на чолі якої стояв генерал-губернатор Петро Румянцев. За ім'ям останнього джерело називають Румянцевським описом. На його значення неодноразово вказували дослідники⁵, наголошуючи, що опис Переяслава, який зберігається у фонді 57 ЦДІАК України⁶, є одним із найповніших серед представлених міст Гетьманщини. Зокрема, дані цього документа були проаналізовані І. Ковальським⁷ в аспекті інформаційних можливостей джерела та неодноразово використовувалися як в роботах з соціально-економічної історії⁸, так і для здійснення демографічної характеристики полкових міст Гетьманщини другої половини XVIII ст.⁹

Перш за все, зробимо статистичні підрахунки кількості ремісників, як цехових, так і позацехових майстрів, за спеціальностями та встановимо їхні співвідношення. За підрахунками І. Сердюка, у Переяславі на момент здійснення опису, загалом проживало 1799 осіб¹⁰. В. Лоха зауважує, що «городяни переважно займалися торгівлею, ремеслами та

⁵ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. [Електронний ресурс] / Зенон Когут. Режим доступу: <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – 303 арк.

⁷ Ковальський І.С. Проведення генерального опису в Переяславському полку (1765–1768 рр.). //Український історичний журнал. –1960. – Вип. 6 – С. 131–145; Ковальський І.С. Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні //Український історичний журнал. – 1962. – №2.—С. 97–103.

⁸ Путро О.І. Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. //Український історичний журнал. – 1982 – Вип. 7 – С. 143–149.

⁹ Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. — 2008. — № 3. — С. 144–152.

¹⁰ Сердюк І.О. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. (історико-демографічний аналіз) // Київська старовина. – 2008. – №6. – С. 9–10.

промислами (за Рум'янцевським описом, близько 50 % городян поєднувало означені заняття), а також незначною мірою землеробством», проте не подає детального розподілу міщан. Його підрахунки виглядають так: 1726 р. міщани й цехові ремісники – 70 % (з них переважало бідне населення – майже 70 %, заможних – 30 %); у 1765-1769 рр. всіх міщан було майже 10 % від загальної частки городян, у 1781 р. – 23 %, а у 1787 р. – понад 30 %¹¹.

Чистовик опису містить інформацію про наявність у Переяславі цехів 9 спеціальностей, а окрім того, позацехових майстрів ще 16 спеціальностей. Загальна кількість осіб, які проживали в той час у місті і записані із вказівкою на заняття ремеслом, становить 129 осіб, із них чотири жінки. Шестеро осіб поєднувало заняття: шапошник і кушнір, кравець і калачник, ткач та шинкар дьогтем, кушнір та торговець рибою, кравець та шинкар вина, різник та цирульник. Детальний розподіл ремісників представлений у таблиці 1.

Ця кількість, на перший погляд, невелика. Це близько 15% чоловічого населення міста¹². Наприклад, у Полтаві в той час було 53 шевці, 37 кравців, 38 ковалів, 18 ткачів, а найменший цех – бондарський налічував 7 осіб. Але реміснича «палітра» була біdnша і включала лише 9 спеціальностей¹³. Проте співвідношення кількості майстрів із загальною кількістю домогосподарств у місті не виглядає разюче відмінним порівняно з іншими містами Гетьманщини. Традиційним є чисельне домінування шевців, кушнірів та кравців. Але є особливості, наприклад, мала кількість різників – традиційно одного з найбільших та найбагатших цехів. Фактична відсутність гончарів (за наявності 5 гончарських яток) та бондарів (якщо не рахувати одного партача).

¹¹ Лоха В. Еволюція соціальної структури та майновий стан населення Переяслава (1648–1785 рр.). Автореф. дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2008. – С. 16–18.

¹² Зважаючи на обрахунки І. Сердюка, за 100% було прийнято 834 чол., дані про яких наявні в опису. Сердюк. І. Полкових городов обивателі: сторінко-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: АСМІ, 2011. – С. 77.

¹³ Коваленко О. Ремісничі цехи Полтави XVIII століття // Краєзнавство. – К., 2010. — №1-2. — С.130-136.

Таблиця 1

**Розподіл ремісників Переяслава
за спеціальностями**

Спеціаль- ність	Кількість цеховиків	Кількість «партачів»	Загальна к-ть
коваль	6	6	12
шапошник	4	2	8
кушнір	20	4	24
ткач	7	2	9
столяр	- (окремого цеху не існувало)	2	2
швець	29	6	35
кравець	10	2	12
тесля	-	2	2
калачник	4	2	6
різник	3	3	6
римар	-	2	2
музика	2	-	2
шаповал	-	3	3
пильщик	-	1	1
золотар	-	2	2
скляр	-	3	3
бондар	-	1	1
веретенник	-	1	1

Також високий рівень розвитку ремесла в місті та його торгівельно-економічного потенціалу засвідчує наявність багатьох спеціальностей – не кожне полкове місто могло похвалитися наявністю в його ремісничих лавах спеціалістів 17 спеціальностей. Частина з ремісників «рідкісних» професій була мігрантами. За даними І. Сердюка, з 222 осіб, що прийшли до Переяслава з сільської місцевості, 66,7% наймитували, а 15,8% (35 чоловік) займалися ремеслом: 11 кушнірів, 8 шевців, 3 ткачі, 2 кравці, 2 шапочники, 2 ковалі, 2

різники, 2 римарі, по одному теслі, веретеннику, пильщику, шаповалу, скляру та золотарю¹⁴. Ці дані не суперечать особливості, відміченої О. Компан, що серед «перехожих ремісників» найбільш поширеними були шевство та кравецтво. Дослідниця, окрім того, навела приклад про суд 1707 р. в Переяславі над двома бродягами, які жили з наймів та шевства¹⁵.

Проблема місця жінки в українських цехових братствах часів середньовіччя – раннього модерну фактично не досліджена. Як зазначала Гізела Бок, «жінки залишалися непоміченими, головним чином, здавалося, тому що нібито їхні досвід, діяльність, сфера життя не мали історичного інтересу»¹⁶. Наразі маємо лише окремі факти щодо майстринь та вдів, які входили до ремісничих цехів Гетьманщини XVIII ст., тому кожні відомості важливі.

Серед ремісників Переяслава бачимо чотирьох жінок. Вдови козачки Катерина Турових та Марфа Петровна була калачницями, записаними до цеху. Ефросімія Дюгтерка, теж вдова, займалася ткацьким ремеслом та шинкувала дьогтем на базарі. І особливий випадок становила родина козака підпомічника Романа Максименка, який сам був цеховиком шевцем, а його дружина поза цехом займалася виготовленням та продажем білого хліба¹⁷. У Гетьманщині відомі приклади існування цехів (кравецьких, ткацьких, калачинських), у яких працювали жінки-майстрині¹⁸. Переважно ж до цехів включали вдів майстрів, прагнучи таким чином допомогти дружинам померлих братчиків.

У зв'язку з неоднозначністю соціального стану міщанства в Гетьманщині означеного часу, у тому числі

¹⁴ Сердюк І.О. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. С.214-215.

¹⁵ Компан. О. – Міста України другої половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1963. – С. 203.

¹⁶ Бок Г. История, история женщин, история полов // Thesis. — 1994. — Вып.6. — С. 172.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 244 зв.. 171 зв., 51, 273.

¹⁸ Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 15.

розмитістю прошарку ремісників, зупинимося ще на належності ремісників Переяслава до малих соціальних груп. Укладачі, описуючи двори ремісників, неодмінно вказували соціальну належність власника. Ремісники розподіляються так: (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Соціальна група	Кількість ремісників (%)
Підданий монастиря	2,5
Міщанин	28,8
Посполит монастиря	0,8
Робітник	2,5
Підсусідок	28,8
Козак в т.ч.	33,8
Козак підпомічник	28,8
Козак виборний	0,8
Міські слуги	2,5

Отже, найбільше в Переяславі було козаків-ремісників. На другому місці – міщани та підсусідки. Незначний відсоток складали малі професійні групи: міські слуги та робітники, окрім виділяються піддані та посполитий монастиря. Останній ремісник лише один, він переписаний разом із підданими. Отож ремісників у Переяславі відділяли від міщанської категорії, зараховуючи до останньої переважно торгівців та купців. Цю специфічну особливість П. Клименко свого часу зауважував щодо Полтави, де міщанство складалося лише з торгівців і купців¹⁹. Як видно з "екстракту", надісланого до Генеральної канцелярії 14 грудня 1749 р., в Полтавському полку до категорії міщан потрапляли "обиватели з давних временъ те, кои имеютъ торгові промисли в лавках всякими товарами, ходят в кримскую и

¹⁹ Клименко П. Місто й територія за Гетьманщини 1654-1764. — К. : Друкарня УАН, 1926. — С. 28.

шленскую дороги з своими товари", натомість тих, хто "торг имеют солю, рыбую, також и содержут в домах своих шинки, а инє имеютъ пропитаніе только з полевих своих земель", вважали посполитими, а ремісників записували в ревізіях "ремесними цеховими"²⁰. Цехові ремісники, які традиційно вважалися міщенами, підлягали магістрату, козаки – полковій владі, що викликало прагнення полкових канцелярій у першій половині XVIII ст. обмежити категорію міщан тільки купецьким елементом та суперечки за юридичне підпорядкування. На думку Л. Набок, Переяслав був своєрідним взірцем козацько-міщенських суперечок: «документи ...свідчать не просто про непорозуміння , а навіть про вороже ставлення одне до одного представників козацької еліти та заможних міщан. Судові позови, наклепи, доноси – ось характерні стосунки між переяславськими козаками, міщенами аж до скасування козацтва»²¹.

Спробуємо визначити місця розселення ремісників у місті та встановити його характер. На ділянці нижнього міста, між брамою та Успенською церквою, у провулках, близько одне до одного поживали різники Корній Швець (в першому провулку) й Омельян та Михайло Шаповали²² (двори яких знаходилися поряд, в четвертому провулку). У нижньому ж місті знаходилися і їхні торгівельні ятки.

«Скупчення» шевців спостерігаємо у другому провулку між Київською вулицею та «Мировичною» хвірткою – там жило шестero цеховиків: поряд двоє – Іван Голубничий та Тиміш Винниченко; трохи далі – поряд Опанас Старченко та Самійло Цебелій (останній ще й був сторожем артилерії), а через два пусті пляци від них – Іван Сердученко; наприкінці

²⁰ Екстракт з присланих з сотен рапоров по силе полученного в полковой полтавской канцелрі з войсковой генеральной канцелярії Ея Императорского Величества указу 1749 году декабря 14 дня // Записки Наукового товариства в Києві, історичної секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924 / [ред. М. Грушевський]. — К. : Державне видавництво України, 1925. — Т. XIX. — С. 161.

²¹ Набок Л. Успенська церква – місце присяги 1654 р. Постановка проблеми. Режим доступу: <http://kozakbiblio.web-box.ru/naukovo-dosldnij-centr-chasi-kozack/vipusk-12-j/storiko-kraznavch-dosldzhennja-pamjatok-pznogo/>

²² Принагідно зауважу, що прізвища всіх ремісників не вказують на спадковість професійної майстерності.

цього провулку – Трохим Карпенко. Отже, 6 з 29 цехових шевців жили в одному невеликому провулку, який складався із 7 пустих дворових місць та 15 дворів. Окрім них, тут мешкали козаки, священики та один кравець. Цікаво, що під валом, поблизу «долгомостенской» вулиці, був провулок, який називався Шевським, проте там розміщувалися лише пусті пляци, та й то не шевців²³.

У цілому, розміщення ремісників показує дисперсний характер. Таке розселення, очевидно, визначалося близькістю до споживача та шляхів. Вони розселялися по місту вільно, найбільше в нижньому місті, на території підвалля та території передмістя Підварок. Менше ремісників жило на центральних вулицях, особливо на тій, що вела повз церкву Воскресіння та базар до виходу з фортеці. Це можна пояснити не лише загальною закономірністю подібного розселення ремісників в полкових містах Гетьманщини, але й місцевою специфікою. Є згадка про те, що до XIX ст. військові чини Переяславського полку були в приході Воскресінської церкви, а купці, цехові міщани мали своїм головним храмом Успенську церкву²⁴.

Як і в інших містах Гетьманщини²⁵, окрім майстерень ремісники Переяслава не мали, працюючи в межах домогосподарства. Наприклад, бурмистр у 1748 р. кушнір Іван Оковитий у справі про велику пожежу свідчив, що він звично працював вдома, «в присінку на задворку», обробляючи баранячу шкуру²⁶. Єдиними окремими майстернями були п'ять кузень – вони розміщувалися під валом у двох провулках, які звертали з довгомостенської вулиці та йшли під валом²⁷. Сусідське розміщення часто обумовлювалося не корпоративною солідарністю, а

²³ ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 250.

²⁴ Набок Л. Успенська церква – місце присяги 1654 р. Постановка проблеми. Режим доступу: <http://kozakbiblio.web-box.ru/naukovo-dosldnij-centr-chasi-kozack/vipusk-12-j/storiko-kraznavch-dosldzhennja-pamjatok-pznogo/>

²⁵ Коваленко О. Гончарські родини Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. – К.: Вид-во "Телесик", 2010. – Ч. 3-4. – С. 109.

²⁶ Андреевский А. Страница из прошлого г. Переяслава // Киевская старина. – 1889. – № 8. – С. 468.

²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 240 зв., 245 зв.

родинними зв'язками: найчастіше поряд, в одному дворі чи навіть хаті жили брати. Хоча інколи траплялися й більш складні родинні об'єднання, наприклад, разом кушнірували та проживали Микита Забуцький та його свояк Антон Чернишенко²⁸. Проте й ці зв'язки не завжди були визначальними. Наприклад, у шевському цеху, вірогідно, працювало кілька родин: Самійло, Павло та Йосип Цебелеї; Яків та Кіндрат Козорізи; Василь та Онисим Матяшенки, з яких лише останні жили на одній вулиці, та й то через 9 дворів²⁹.

Ще одним аспектом є розгляд антропонімії ремісників, адже джерела такого характеру відкривають можливості для цього. У кожному з'єднанні були носії «ремісничих» прізвищ, тобто таких, де професія закріплювалася в якості прізвища. Проте серед ремісників фіксуються й носії прізвищ, які вказують на «чужі» спеціальності, найбільше таких із суфіксом «-енко», тобто це діти чи онуки ремісників, які змінили спеціальність. Статистика показує, що найбільшу залежність прізвища майстра від спеціальності в межах міста, виявляли шаповали та бондарі (100%), найменшу – різники та ткачі (0 %). Подібність прослідковується у співвідношенні «свого» та «чужого» «ремісничого» прізвища: так, серед різників великий відсоток прізвищ, які вказують на не різницьку спеціальність (50 %); аналогічно й у кравців (16%).

Підсумовуючи відзначу, що лише розглянутими характеристиками історії ремісників не вичерпуються можливості Рум'янцевського опису, поза увагою нині залишена проблема ремісницького учнівства, з'ясування діяльності осіб на цехових виборних посадах, майнові та фінансові аспекти функціонування цехових з'єднань та окремих майстрів.

---

²⁸ Там само. – Арк. 162 зв.

²⁹ Там само. – Арк. 183-187 зв.

Ігор Сердюк

ШЛЮБНА ПОВЕДІНКА МЕШКАНЦІВ ПОЛКОВИХ МІСТ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА ДАНИМИ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ 1765-1769 РР.

Найважливішими подіями в житті людини ранньомодерної доби були хрещення, шлюб і смерть. Власне, вони найчастіше й ставали підставою згадки про пересічного індивіда в тогочасній документації (інші згадки, як відомо, пов'язані з майновими питаннями, девіаціями тощо). З-поміж форм демографічної поведінки, названих вище, шлюбна була найбільш усвідомленою й надавала всі можливості для реалізації індивідуальних стратегій у межах (або поза ними) встановлених нормами моралі і права. Адже погодьмося, що народження, як і хрещення, зовсім не залежало від того, хто народжується, смерть у великій мірі, теж не завжди визначається волею людини.

Шлюбна поведінка традиційного українського суспільства регулювалася народними звичаями, нормами права, церковними приписами. У цьому плані стосовно соціуму Гетьманщини надзвичайно цікавим періодом є друга половина XVIII ст. – час масштабних змін, породжених модернізаційною та інкорпоративною політикою Російської Імперії. Заходи, спрямовані на уніфікацію законодавства західних околиць Імперії, привели до того, що сфера шлюбу регулювалася одночасно звичаєм, старим річнополітським (литовський статут, саксонське зерцало) та новим загальноімперським законодавством. При цьому детальна (але часто суперечлива) унормованість інституту шлюбу могла вступати в суперечності з меркантильними міркуваннями, почуттями (кохання, ненависті тощо), сексуальним потягом, якимись потаємними прагненнями людської душі. Тож в «дійсності» шлюбна поведінка могла серйозно відрізнятися від ідеального образу, котрого вимагали регулятивні норми.

Різні аспекти шлюбності у ранньомодерну добу вже стали об'єктом наукового інтересу багатьох українських істориків, котрі вивчали етнографічні й обрядові складові шлюбу, норми цивільного й церковного права, девіантну

поведінку тощо. Їхній історіографічний огляд представлений в узагальнюючих монографічних дослідженнях Ірини Петренко¹, тому не буду акцентувати на цьому увагу, тільки зауважу, що практично всі вони ігнорують можливості історико-демографічного підходу, котрий у західно-європейській історичній науці є одним з пріоритетних у вивченні шлюбної проблематики. Чи не єдині на сьогодні дослідження шлюбності соціуму Гетьманщини, ґруntовані на класичних історико-демографічних методиках, належить перу Юрія Волошина².

Щоб хоч частково заповнити цю лакуну, спробую дослідити шлюбну поведінку мешканців полкових міст Ніжина, Переяслава і Стародуба. Як основне джерело використаю Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – перепис населення й господарства Лівобережної України, що проводився за указом імператриці Катерини II. Його організацією та проведенням на території Гетьманщини займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором Петром Румянцевим³.

З великих полкових міст в описі найкраще представлені Ніжин, Переяслав і Стародуб, населення яких і стане об'єктом дослідження. Матеріали перепису цих міст складаються з чернеток і чистовиків, перевагою останніх є уніфікованість й уточнена інформація, тому саме їх я й буду використовувати.

Чистовики перепису Ніжина, Переяслава і Стародуба датовані 1766 роком і знаходяться у книгах 39, 148а, 278 та

---

¹ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. – Полтава, 2010. Її ж. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. – Полтава, 2009.

² Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005; Його ж. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // Історична пам'ять. – 2011. – №1. – С. 5–24.

³ Механізм проведення перепису, масштаби й зміст роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення різних сторін життя населення Лівобережжя другої половини XVIII ст. 969 книг опису зосереджують відомості про 3,5 тис. населених пунктів і їхніх жителів. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині, докладніше про це див.: Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава, 2011. – С. 22–28, 29–38.

341, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді №57. Вони оформлені у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатка до неї на лицевій стороні наступного. З лівого бокуожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі – окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв. У графі «чини та імена» вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна принадлежність. Нижче записувалися дружина і діти – спочатку хлопці, потім – дівчата. Далі переписувалася решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі чи наймити. У джерелі чітко простежуються родинні зв'язки мешканців двору. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їхню обробку⁴.

Отож чистовики Генерального опису трьох названих міст містять необхідні дані щодо 11004 міських мешканців (5086 – Ніжина, 1708 – Переяслава, 4210 – Стародуба). Поза полем моого дослідження залишаються і 233 міських жителів, щодо яких у джерелі немає такої важливої для демографа інформації, як вказівки віку.

Шлюбна поведінка традиційно вважається прерогативою людей активного віку. У сучасній українській історичній демографії (як і в європейській загалом) стосовно ранньомодерної доби до цієї категорії населення прийнято зараховувати осіб віком 15–59 років. Відповідно дітьми вважають осіб до 14 років включно, а літніми – 60-річних і старших. Відповідно до цього поділу (в історичній демографії – «поділ на великі вікові групи») осіб активного віку в чистовиках Ніжина нараховують 3014 (з них 1563 чоловіки і 1541 жінка), Переяслава – 1081 (540 чоловіків і 541 жінка), Стародуба – 2597 (1247 чоловіків і 1350 жінок). У плані відсоткового співвідношення ця велика вікова група становила абсолютну більшість міського населення, їхня частка в названих містах коливалася від 61% до 63,3%, тобто

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф.57. – Оп.1. – Кн. 39, 148а, 278, 341.

була майже однаковою. Багато це чи мало? Наприклад, за дослідженням Юрія Волошина, у сільському населенні Топальської сотні Стародубського полку людей активного віку було на 10% менше – 52,4%. Така відмінність, очевидно була сформована притоком населення до міст, адже найбільш мобільним є саме активне населення⁵.

Далі перейду до розгляду сімейного стану осіб активного віку, серед яких джерело дозволяє виділити такі категорії: беззлюбних, тих, що перебували у шлюбі, вдівців та вдів. Так, у Генеральному описі неодружені чоловіки позначені терміном «холост», такий запис робився переважно у графі «Чыни и имена» та зрідка в графі «здоров'я». Наймолодшими чоловіками, до яких він застосований, були 14-ти та 15-річні жителі Стародуба, однак у більшості випадків він застосовувався з 18 років. Незаміжні позначені терміном «девка» або «девица», такі позначення застосовано щодо осіб жіночої статі віком як 13, так і 50 років. В описі Стародуба зустрічається цікавий, єдиний для трьох міст, випадок, коли дівка мала дитину. У дворі козака Івана проживала 25-річна «нищая девка Прасковъя» та «сын ей» 8-річний Дмитро⁶.

Коли переписувалося подружжя, то спочатку записувався чоловік, далі – дружина, причому перед іменем давалася чітка уніфікована вказівка «ево жена» або «жена ево». Якщо чоловік жив у місті, а його дружина в селі, то в описі читаємо: «жена ево живет [...] в деревне»⁷. Заміжні жінки, що жили окремо від чоловіка, позначені термінами «женка» або «женщина». Переписувачі намагалися чітко розмежувати заміжніх і незаміжніх жінок, наприклад, при переписі найманіх робітниць, що жили в одному з дворів Стародуба спочатку переписані «женки» – Марія Васильєва (40 років) та Параскевія (20 років), а потім «девки» – Агафія (19 років), Мотроні (16 років), Агафія (25 років), Тетяна (15 років).

Удови та вдівці в джерелі позначені термінами «удова» та «удов»⁸. Відзначу, що вдівство жінок позначалося в графі

⁵ Волошин Ю. Розколиницькі слободи... – С. 111–113.

⁶ ЦДІАУК. – Ф.57. – Оп.1. – Кн.148а. – Арк. 113в., 1273в., 1283в., 3993в., 5453в.

⁷ Там само. – Арк. 303в.

⁸ Там само. – Кн.278. – Арк. 23в., 1763в.

«Чыни и имена», тоді як чоловіків – ще й у графі «здоров'я». Отже, джерело загалом указує сімейний стан населення міст, і можна спробувати проаналізувати рівень шлюбності та визначити середній вік укладання шлюбу. Утім зауважу, що в описі кожного з міст є особи, сімейний стан яких не вказано, і його неможливо визначити, а це заважає провести точні розрахунки відповідних коефіцієнтів. Відсутність інформації про сімейний стан стосується переважно найманіх робітників-мігрантів. В описі Стародуба таких осіб нараховується 196 (116 чоловіків і 80 жінок), Ніжина – 244 особи (101 чоловік і 143 жінки), Переяслава – 30 осіб (13 чоловіків і 17 жінок). Тому дослідження сімейного стану активного населення проведу на прикладі Переяслава, при цьому основні коефіцієнти обрахую й для населення Ніжина та Стародуба (ще раз нагадую, що вони можуть бути не зовсім точними).

Отож, за даними Генерального опису, 49% чоловіків Переяслава були холостими, 47% – жонатими, 1,2% удівцями, сімейний стан 2% визначити неможливо. Не заміжніми були 30% жінок, заміжніми – 47,7%, удавами – 17,5%. У порівнянні з сільським населенням місту був притаманний значно менший рівень шлюбності. Так, за підрахунками Юрія Волошина, у селах Топальської сотні були одруженими 70,3% чоловіків та 80,7% жінок активного віку. Відповідно в місті була удвічі більша чисельність холостих чоловіків – 48,4% та неодружених жінок – 30,6% (проти 27,4% і 12,8% мешканців сіл обох статей)⁹. Такий відносно низький рівень шлюбності, на думку польського історика Казімежа Гурнега (Kazimierz Górnego), є ознакою міського населення, він спричинений притоком до міста бідного люду, голодранців, котрі не могли дозволити собі шлюб через відсутність коштів¹⁰.

Абсолютна більшість холостих чоловіків Переяслава (83,6%) знаходилася у віковій категорії 15–24 роки, а отже, мала всі шанси одружитися, так само, як і незаміжні жінки, частка яких у цьому віці сягала 90%. У Ніжині таке співвідношення становило 77,8% в чоловіків і 94,5% в жінок,

⁹ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 115.

¹⁰ Górnny K. Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Toruń, 1977. – Historia. XI. – S. 71–97.

у Стародубі – 85,5% і 94,4% відповідно. Отож, у містах частка безшлюбного населення була значно вищою, ніж у селах, проте основну його масу становили парубки (77–85%) і дівчата (90–94%), які мали всі шанси взяти шлюб. При цьому шанси жінок були набагато вищими з огляду на те, що в Переяславі на 145 дівчат віком 15–24 роки доводилося 214 холостих хлопців цього віку. У Стародубі на 305 дівчат було 395 хлопців, у Ніжині на 307 дівчат – 467 хлопців. Парубкам Ніжина й Переяслава було важче знайти собі пару, бо в цих містах на 100 неодружених хлопців доводилося 66–67 незаміжніх дівчат. У Стародубі таке співвідношення становило 100/77.

У світлі цих даних закономірним виглядає таке явище, як парубкування чи парубоцькі громади, функціонування яких ґрунтовно досліджено істориками та етнографами другої пол. XIX – поч. XX ст. Валер'яном Боржковським, Миколою Василенком, Миколою Сумцовим, Володимиром Ястребовим¹¹.

В умовах обмеженого шлюбного ринку навіть неформальні громади спроможні виконувати функцію обмеження доступу на такий ринок сторонніх осіб чи регулювати поведінку холостих хлопців. Одним із регуляторів може виступати віковий ценз при вступі до парубоцької громади, який, за спостереженнями Володимира Ястребова, становив 16–18 років, за іншими даними – 17 років. Наприклад, у Єлизаветградському повіті, якщо в сім'ї було кілька синів, молодшому заборонялося парубкувати, доки не одружиться старший брат. Від вступаючого до парубоцької громади могли вимагати могорич, грошовий внесок¹². На Полтавщині ще на початку ХХ ст. хлопців 15–16 років, які не заплатили так звану «паруботщину» й почали з'являтися на вечорницях, просто били. «Боржників», які не ходили на вечорниці, могли бити й щовечора, коли ті виходили з батьківського двору.

¹¹ Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина (далі – КС). – 1887. – №8. – С. 765–776; Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // КС. – 1896. – №10. – С. 110–128.

¹² Ястребов В. Ук. соч.

Парубоцька громада іноді мала зовнішню організацію: ієрархію, отамана, казну, або ж просто зібрання під час «вулиць», «досвіток», вечорниць. Етнографічні дослідження на території Київщини засвідчують, що в поселенні, незалежно від розмірів, існувала здебільшого одна громада, яка ревно оберігала «своїх» дівчат, часто за них відбувалися численні бійки між громадами. Парубки могли побити чужого хлопця за розмову зі «своєю» дівчиною. З іншого боку, Володимир Ястребов наводить приклад, коли дівчата-козачки мучили дівку-мужичку за те, що та відбивала в них хлопців¹³. А в містечку Маяк Херсонської губернії зафіксовано спогади про існування дівочих громад¹⁴.

Парубоцькі громади деякою мірою регулювали поведінку молодих неодружених чоловіків в умовах певного дефіциту дівчат та стосунки між парубками й дівчатами. Вони могли виконувати функцію морального контролю за поведінкою молоді. Тут можна згадати звичай, за яким дівчатам, запідозреним у блуді, парубки вимазували ворота дьогтем¹⁵. Водночас іноді саме внаслідок спільніх гулянь, вечорниць, часто поєднаних із пиятикою, дівчата втрачали цноту до шлюбу¹⁶.

Подібні колізії зафіксовані в багатьох судових справах. Найчастіше позивачами виступали батьки, дочку котрих піддурив молодик обіцянкою одружитися, але коли ставало відомо про вагітність, хлопець утікав чи відмовлявся. Авторитетному знавцю життєвих колізій Гетьманщини та Слобожанщини Володимиру Маслійчуку вивчення судової документації дало підстави для висновку, що обман дівчини з подальшою втечею - характерна для молодиків Гетьманщини риса поведінки¹⁷. Так само і знання тогочасного життя дало підстави Івану Котляревському «помістити» до пекла подібних звабників:

¹³ Там само.

¹⁴ П.П. [?] «Парубоцькі громади» в г. Маяках, Херсон. губ. // КС. – 1901. – №7–8. – С. 19–20.

¹⁵ Боржковский В. Ук. соч. – С. 775.

¹⁶ Ястребов В. Ук. соч. – С. 119–123.

¹⁷ Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 42.

*I ті були там лигоминці,
Піддурювали що дівок,
Що в вікна дрались по драбинці
Під темний тихий вечорок;
Що будуть сватать їх брехали,
Підманювали, улещали,
Поки добрались до кінця;
Поки дівки од перечосу
До самого товстіли носу,
Що сором послі до вінця¹⁸.*

Судові справи містять інформацію про випадки, у яких зваба поєднувалася з уживанням горілки. У вересні 1720 р. в Лохвицькій ратуші розглядалася справа Оришки – дочки козака Костя Гресья, котра, випивши кілька чарок горілки, зогрішила, сліди втрати цноти «потаї батька держала на кошулі сколко недель, а дали випрала». Через шість місяців вагітність стала помітною і Оришку повели до суду, де «моцно били»¹⁹. Іноді до зваби й горілки додавалося насилля. Одна з судових страв зафіксувала розповідь дівчини Стефанівни про обставини її зґвалтування парубком Павлом Миколаєнком (1710 р.). Дівчина вийшла гуляти й на вулиці під тином з трьома хлопцями випила «шкляницю горилки», потім пішли на околицю й по дорозі випили ще «пляшку горилки», далі одного з хлопців знову «послали по горилку, котрого довго ждали», хлопця таки дочекалися, горілку випили, а далі, за словами дівчини, один з хлопців залишився з нею і зґвалтував²⁰.

Імовірно, що лише для невеликої частини дівчат дошлюбні статеві зв'язки закінчувалися трагічно, більшість благополучно виходили заміж, інколи вже вагітними. З точки зору демографії, в українській історіографії останній аспект не вивчений, але відомі такі дослідження, що проводилися на польському матеріалі. Зокрема, за підрахунками Джерсі Спихалі (Jerszy Spychała), в 1766–70 рр. у парафії Стжельце Опольське (Strzelce Opolskie) 24,1% народжених дітей були

¹⁸ Котляревський І. Енеїда. – К., 1988. – С. 77.

¹⁹ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976. – С. 119–121.

²⁰ Там само. – С. 47–49.

зачаті до шлюбу, а в Любліні в 1630-х рр. 5–7% дітей були позашлюбними²¹.

Менш щасливі випадки, які в тогочасному суспільстві важко було приховати, використовувалися церквою як привід для засудження діяльності парубоцьких громад, вечорниць, гулянь. Церковну позицію ілюструє указ київської духовної консисторії від 30 січня 1719 р. Указ вимагає припинити зборища «богомерзких молодих людей», бійки навкулачки, «Богу и человеком ненавистные гуляния прозываемия вечурницы», на яких багато молоді беззаконня творять і «воздух оскверняющая песней восклициания и козлогласования». Там же творяться гріхи, блуд, беззаконно діти приживаються, а потім дітозгубство котиться. За це Бог наслав на Гетьманщину неврожаї, засуху, морову язву, падіж худоби тощо²².

У подібних указах виявляється прагнення церкви перебрати моральний контроль над поведінкою молоді, особливо у відносинах між статями. Однак церковні перестороги мали здебільшого декларативний характер й суттєво не впливали на ситуацію, адже через парубоцтво й вечорниці проходила переважна більшість тих, хто потім брав шлюб. Частині міських парубків, імовірно, доводилося складно з пошуками дружин (з огляду на співвідношення холостих хлопців і неодружених дівчат). Вони могли знайти наречену поза містом або за межами власної вікової групи (одружитись з дівчиною молодшою за 15 років чи зі значно старшою жінкою, скажімо, вдовою). Зупинює на цих аспектах докладніше.

З сучасного погляду очевидними видаються пошуки дружини в навколишніх селах. Однак якщо в Стародубі співвідношення холостих хлопців і незаміжніх дівчат віком 15–24 років становило 100/77, то в селах Топальської сотні цього ж полку воно було взагалі 100/45²³, тобто сільський шлюбний ринок проблему міг і не вирішити. Парубкування

²¹ Spychała J. Rodzina w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766 – 1870 // Śląskie studia demograficzne. – tom 5. Rodzina. – Wrocław, 2001. – S. 10-29.

²² Маркевич А. Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии // КС. – 1884. – №9. – С. 177–180.

²³ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 114–115.

міських хлопців у навколошніх селах могло бути серйозно ускладнене місцевими парубоцькими громадами.

Звісно, частина молодих людей у містах були трудовими мігрантами з сільської місцевості й могли, відпрацювавши кілька років у місті, повернутися додому і взяти шлюб там. У Переяславі з 1708-ми осіб, записаних у описі, 524 народилися за межами міста. З них 251 особа були вихідцями з сіл Переяславського полку і ще близько 80 осіб – із містечок цього ж полку. Мігранти істотно впливали на ситуацію на шлюбному ринку міста внаслідок різної статевої мобільності, оскільки в Переяславі серед них було 63% чоловіків і 37% жінок. Цьому співвідношенню загалом відповідає структура шлюбів. У описі Переяслава фігурують 45 шлюбних пар, що складалися з чоловіка-мігранта з села й жінки-мешканки Переяслава. Шлюбних пар, у яких чоловік був жителем міста, а жінка походила з села нараховуємо 24. Співвідношення цих шлюбів (45/24) загалом відповідає статевій структурі міграції²⁴.

Іноді такий шлюб був матеріально вигідний одному з подружжя. Наприклад, одружившись з переяславською дівчиною, чоловік, разом з дружиною, міг отримати двір і хату у місті. Хоча частішими були випадки, коли обоє були найманими робітниками й, не маючи достатніх прибутків, жили у чужих дворах²⁵.

Однак, повертаючись до ситуації на шлюбному ринку, що склалася в містах загалом і Переяславі зокрема, констатую, що шлюби з сільськими дівчатами не могли її збалансувати. Певним чином проблема вирішувалася за рахунок пошуків шлюбної пари в інших вікових групах.

Історико-демографічні методики, розроблені французькими ученими Луї Анрі (Louis Henri) та Аланом Блюмом (Alain Blum), дозволяють визначити середній вік вступу в перший шлюб окремо для чоловіків і для жінок. Для цього спочатку необхідно з'ясувати показники безшлюбності. За концепцією французьких учених, можливість узяти шлюб знижується відповідно до зростання віку і в 50 років стає

²⁴ Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип.11. – С. 213–215.

²⁵ ЦДІАУК. – Ф.57. – Оп.1. – Кн.341. – Арк. 245зв., 264зв.–265.

мінімальною. Звідси вони виводять показник остаточної безшлюбності, який дорівнює співвідношенню осіб, що не вступили в шлюб до загального числа осіб даного віку²⁶. Для чоловіків Переяслава він дорівнює 0,095, для жінок – 0,045.

За розрахунками Юрія Волошина, показник остаточної безшлюбності населення сіл Стародубського полку становив: для чоловіків – 0,006, а для жінок – 0²⁷. Отже, рівень остаточної безшлюбності в місті був набагатовищий у порівнянні з сільським населенням. Далі за методикою Анрі та Блюма обчислю середній вік вступу в перший шлюб, який для чоловічого населення Переяслава дорівнює 25,7 років, та 22,5 років для жіночого.

Для населення Полтави, за даними Генерального опису, середній шлюбний вік становив для чоловіків – 28,1 років, для жінок – 22,3 років²⁸. Щодо сільського населення Стародубщини, аналогічні показники дорівнювали 23,7 і 19,1 років відповідно²⁹. За дослідженням Бориса Міронова, у кінці XVIII ст. в Центральній Росії середній вік наречених становив 15–16 років, женихів – 16–18 років. Російський учений відзначив, що в містах брали шлюб на рік-два пізніше, ніж у селах³⁰. Однак середній шлюбний вік населення Переяслава, навіть з такою корекцією, значно переважає останні показники й помітно відрізняється від аналогічних показників сільського населення.

У даному випадку населення Переяслава наближене до «європейського типу шлюбності», концепція якого розроблена Джоном Хайналом (John Hajnal). На думку відомого англійського вченого, він характеризується більш пізнім вступом у шлюб і більшою часткою осіб, що не перебували в шлюбі. Притаманним неєвропейському типу вважається шлюбний вік жінок менше 21 року, тоді як європейському – вище 23 років. Наприклад, у баварському містечку Дурлах у 1751–80 рр. середній шлюбний вік для

²⁶ Анрі Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. – М., 1997. – С. 48.

²⁷ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 190.

²⁸ Волошин Ю. Статево-вікова...

²⁹ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 194.

³⁰ Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач.XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб., 2003. – Т.1. – С. 167.

чоловіків складав 27,6, а для жінок 25,6 років. За дослідженнями французького вченого Жана Буржуа-Піша (Jean Bourgeois-Pichat), у Парижі в XVIII ст. середній вік вступу в перший шлюб для жінок становив 24,7 років³¹. Середній шлюбний вік населення Переяслава близький до показників Львова, де чоловіки найчастіше вступали в шлюб у віці 26–30 років (40%), а жінки – у віці 21–25 років (42%)³².

Частка осіб, що не перебували в шлюбі, у Переяславі значно вища ніж у селах, що теж є ознакою європейського типу шлюбності. Ускладнення з укладанням шлюбу могли мати особи з фізичними вадами, як, наприклад, сліпа на одне око дівка Марія – тридцятирічна наймичка³³. В описі Стародуба зафіковано дві неодружені жінки (у джерелі «девка») віком 50 років. Одна з них була сліпа³⁴, інша – жебрачка «хрома» на одну ногу³⁵. Таких осіб – калік, жебраків, бездомних, юродивих – у місті, зазвичай, було більше, ніж у селах.

Отож, констатую, що в Переяславі частка осіб поза шлюбом булавищою, а одруження відбувалися в старшому віці порівняно із сільським населенням чи загальноросійськими показниками. На думку Бориса Міронова, з 1740-х рр. шлюбність у містах знижувалася через специфічні умови міського життя. Цьому сприяли заняття несільськогосподарською працею, порушення статевої рівноваги на користь чоловіків, більша чисельність військових, відхідників, пауперів, і, зрештою, розвиток проституції³⁶.

Від себе додам, що останнє явище теж було зумовлене великою кількістю холостих чоловіків (адже попит породжує пропозицію). Про проституцію на початку XVIII ст. читаемо у вірші Климентія Зіновіїва «*О жонах в корчемницах в градах, а наипаче где в полях в корчемых гостиницах блудно*

³¹ Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. – М., 1979. – С. 14–30.

³² Кись Я. Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. – М., 1966. – С. 363–370.

³³ ЦДІАУК. – Ф.57. – Оп.1. – Кн.148а. – Арк. 93в.

³⁴ Там само. – Арк. 127зв.

³⁵ Там само. – Арк. 128зв.

³⁶ Миронов Б. Русский город в 1740 – 1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – С. 54.

жывущых», у котрому поет і священик стверджує, що рідко яка корчма обходиться без повій³⁷. Перебування дівчат при корчмах підтверджують і тогочасні судові колізії пов'язані з перелюбом, покражами, бійками. Імовірно, що проституція обумовлювалася демографічною поведінкою міського населення і була необхідною в соціумі з високою часткою неодружених чоловіків або заробітчан, які залишили дружин вдома, а самі тривалий час перебували в місті. Крім того, повій могли зменшувати напругу, пов'язану, наприклад, з перебуванням у населеному пункті військових на постої.

З іншого боку, проституція – це те, чим могла займатися молода дівчина, потрапивши до міста. За дослідженнями польських істориків, це явище було серйозною проблемою Варшави часів Станіслава Августа (Stanisław August). Проституція рекрутувала до міста сільських дівчат, які потрапляли до численних публічних будинків. Іноземці, гуляючи вулицями Варшави, зі здивуванням споглядали у вікнах будинків дівчат, які стояли й вабили жадібних на пригоди панів³⁸.

Малоймовірно, щоб у Ніжині чи Стародубі були такі «квартали червоних ліхтарів», однак структура міського населення, його специфічний спосіб життя більше сприяли вільній поведінці. До того ж у місті було більше чоловіків здатних заплатити заекс, так за спостереженням Володимира Маслійчука, у Харкові кінця XVIII ст. проституція була обумовлена саме попитом серед торгівельного елементу³⁹.

Повертаючись до середнього шлюбного віку, можна вирахувати середню різницю у віці між подружжям, яка складала 3,2 роки. Зрозуміло, що це узагальнені дані, у конкретних випадках різниця була іншою, інколи навіть значною. Наприклад, в описі Стародуба зафіксована сімейна пара, у якій чоловікові Степану Пашкевичу виповнився 71 рік, а його дружині Меланці – 40 років. У даному випадку різниця у віці становила 31 рік. Їхній найстаршій дитині, сину Іллі,

³⁷ Зіновіїв К. Вірші. Приповіті посполиті. – К., 1971. – С. 103–104.

³⁸ Warszawa w latach 1526 – 1795; pod red. S. Kieniewicza. – Warszawa, 1984. – S. 290.

³⁹ Маслійчук В. Підлітковий злочин у Харкові (80–90 рр. XVIII ст.) // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 77.

було 20 років, тобто Пашкевичі одружилися, коли Степану було близько 50 років, а Меланці не більше 20⁴⁰. Одруження в 50 років з молодою дівчиною могло вважатися винятком, однак, як показує джерело, не одноразово траплялося в тогочасному суспільстві.

Степан не належав до старшини й не був багатієм. У 1715 р. (у віці 20 років) він прийшов до Стародуба з «польської області» (імовірно, з Правобережної України). Спершу, можливо, наймитував, а потім одружився з дочкою міщанина Миколи Журавля. Степан не мав своєї хати, не отримав він її й за дружиною. Двір, у якому вони жили, був куплений Степаном у 1751 р., приблизно через п'ять років після одруження з Меланкою. На час перепису він торгував на ринку дьогтем і дерев'яним посудом, особливих прибутків не мав. Єдине, що відрізняло Степана від інших міщан такого ж віку, – це те, що він у свій 71 рік записаний як «здоров», що було рідкістю на той час⁴¹.

В описі міст зустрічаються випадки, коли дружина значно старша за свого чоловіка. Прикладом такого подружжя були сорокарічний дяк стародубської церкви Різдва Богородиці Григорій Карпов і його шістдесятирічна дружина Євдокія⁴². Однак шлюби з такою різницею на користь дружини були радше винятком.

Найбільша різниця у віці між подружжям була зафікована в Стародубі і складала 47 років. Так, в описі міста є інформація про сімдесятирічного Микиту Петрачонова, на момент перепису він одружився вдруге, і його другій дружині було лише 23 роки. З цим випадком пов'язаний цікавий казус: разом з Микитою в хаті проживав його шістдесятирічний зять Яків, одружений з Феодосією віком 25 років⁴³. Імовірно, що таке співпадіння двох значних вікових різниць не випадкове (враховуючи родинні зв'язки і спільне проживання чоловіків), однак тут важко висувати якісь припущення. Головне, що шлюби з істотною віковою різницею між подружжям певною мірою дозволяли збалансувати шлюбний ринок так само, як і шлюби з

⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф.57. – Оп.1. – Кн.148а. – Арк. 68зв.

⁴¹ Там само. – Арк. 69.

⁴² Там само. – Арк. 231зв.

⁴³ Там само. – Арк. 462.

удівцями чи вдовами, втім цей аспект потребує окремих, більш докладних досліджень із залученням інших джерел, зокрема метричних книг.

Підсумовуючи дане дослідження, визнаю, що на його основі важко робити якісь серйозні теоретичні узагальнення, оскільки воно має передусім практичний характер. Узагальнюючі висновки будуть можливі лише на підставі значних статистичних викладок. Втім, дозволю собі висловити ряд спостережень щодо шлюбної поведінки населення міст Гетьманщини другої половини XVIII ст. Дослідження однозначно свідчить, що містам був притаманний низький, порівняно з селами Стародубського полку, рівень шлюбності й відповідно більша кількість неодруженого населення активного віку. Така ситуація притаманна саме місту, котре притягує до себе робочу силу та людські ресурси переважно з молодого незаможного населення полкових сіл та містечок. Середній вік укладання першого шлюбу в містах Гетьманщини був наближений до показників європейських міст, а отже і до європейського типу шлюбності. Узагальнені показники свідчать про невелику різницю у віці між подружжям, але окремі випадки демонструють досить нерівні у віковому ракурсі шлюби, котрі могли укладатися з меркантильних міркувань.

З точки зору демографії, у тогочасних містах дівчата мали більше шансів на шлюб, ніж хлопці. Така демографічна ситуація виправдовує парубкування, як регулятор поведінки холостих хлопців й дошлюбних стосунків між статями. В умовах міста з високою концентрацією неодруженіх чоловіків, солдат на постої, чоловіків, які перебували у місті тимчасово без дружин, демографічно детермінованим було і явище проституції. В цілому, з точки зору демографії, міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст. істотно відрізнялися від міст Російської Імперії, що, очевидно, було наслідком спадкоємності річнополітических традицій регулювання шлюбної сфери, а також специфічних економічних і світоглядних реалій, котрі потребують окремого вивчення

Юрій Волошин

РОДИНА Й ДОМОГОСПОДАРСТВО КОЗАКІВ МІСТА ПОЛТАВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису)

Відомий дослідник історії козацтва 20-х рр. ХХ ст. – Сергій Шамрай, який вивчав козаків м. Полтави за матеріалами Румянцевського опису, так пояснив концентрацію своєї уваги лише на їхньому економічному становищі: «*Румянцевський Опис дійшов до нас не ввесь. Так, немає відомостей про кількість родин, а також про кількість самої козацької людності в місті, немає також згадок про хати й узагалі господарські будівлі*»¹. Спираючись у своїй статті на статистичні таблиці опубліковані М. В. Рклицьким², шановний вчений схоже потрапив у «пастку джерел». Якщо уважно проаналізувати зміст таблиць, то стає зрозумілим, що під час їхнього складання полтавський статистик користувався не переписною книгою міста, а даними про економічний стан полтавських козаків, які подавалися до комісії із проведення опису³. Насмілоється припустити, що він послуговувався матеріалами, які знаходяться в архівній справі під назвою *«Опись белая о козаках ревизорам поданная за подписом ревизров без означения года на сту девяти десять четырех листах, при оной опись сказок от козаков ревизорам данных о посеве хлеба»*⁴. Вони значною мірою доповнюють інформацію переписних книг, бо містять дані про майно: землі, посіви, худобу тощо. Однак у них немає свідчень про кількість будівель, число мешканців та структуру родини, які є в переписній книзі. Принаймні два відомих її списки, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві⁵, виглядають саме так.

---

¹ Шамрай С. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцевським Описом // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IV (1925). – К., 1925. – С. 91.

² Рклицький М. В. Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. – Часть 1. – Полтава: Статистическое бюро Полтавского земства, 1914.

³ Про її роботу див.: Волошин Ю. «Для точного исчисления и сведения всего малороссийского народа»: проведение Румянцевского опису в полковом місті Полтаві (1765-1766 рр.) // Краезнавство. – 2011. - №1. – С. 57- 71.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.57. – Оп.2. – Спр.166.

⁵ Одна з книг, знаходяться у фонді Полтавської полкової канцелярії : Ф.94. – Оп. 2. – Спр.135., а інша у фонді Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр.: Ф.57. – Оп.2. – Спр.1.

Використовуючи переписну книгу міста, створену в ході Румянцевського опису, спробую частково заповнити цю лакуну в соціальній історії полтавського козацтва і визначити населеність їхніх домогосподарств, поколінний склад, а також з'ясувати типологію й структуру родини. Останній показник буду досліджувати за допомогою випробуваної в сучасній історіографії, у тому числі й на матеріалі Гетьманщини⁶, класифікації, розробленої кембріджською групою дослідження історії народонаселення та соціальних груп під керівництвом П. Ласлета. Згідно з нею розрізняють три основних типи:

- Домогосподарство яке складається з подружжя з дітьми, називається простим, або нуклеарним (*nuclear family household*). Воно залишається таким і в тому випадку, якщо один із батьків помирає.
- Розширеним (*extended family household*) уважається домогосподарство, якщо в ньому живе ще хтось із родичів, які не утворюють подружніх пар. Залежно від того, ким приходяться ці родичі главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній та низхідній лініях і т.п. Якщо в домогосподарстві разом із родиною жив ще й батько чоловіка, у такому разі вона вважається розширеною по висхідній лінії, але якщо цей батько записаний на чолі домогосподарства, то його слід рахувати як розширене по низхідній лінії.

- Домогосподарство, яке складається з кількох нуклеарних сімей, називається мультифокальним (*multiple family household*). Розширені й мультифокальні домогосподарства вважаються складними⁷.

Крім них в історичній демографії виділяють ще домогосподарства самотніх осіб (*solitaries*) та сім'ї, члени яких

⁶ Див.: Волошин Ю. Розколиницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний) аспект. – Полтава:АСМІ, 2005. – 312 с.; Сакало О.Є.Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2011. – 260 арк.; Сердюк І. О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Нижина, Переяслава й Стародуба) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2010. – 283 арк.

⁷ О классификации домовых сообществ (Разъяснение редакции к типологии домохозяйств Петера Ласлетта) //Семья, дом и узы родства в истории/ Под общ. ред. Т. Зокола, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбура. – СПб., 2004. – С.270-271.

хоча їй поєднані родинними зв'язками, але не утворюють нуклеарного ядра (*no family*)⁸.

Згідно з моїми підрахунками, на час проведення Румянцевського опису, козакам у місті належав 321 двір (16 в центральній частині й 305 на форштадті) та 7 бездвірних хат (1 на території фортеці й 6 у передмісті). Загалом, разом зі слугами, квартирантами, підданими й іншими особами в них мешкало 2296 осіб. Отже, середня населеність козацьких домогосподарств становила 7 осіб. Якщо ж відкинути слуг та тих мешканців, які не перебували в кровноспоріднених зв'язках із власниками й не належали до козацького стану, то виходить, що в місті мешкало 337 козацьких родин (17 в центральній частині й 320 у передмісті) із загальним числом населення 2054 осіб. У середньому на одну сім'ю припадало по 6,1 мешканця.

Розподіл сімей згідно з вищезазначеною типологією свідчить про домінування серед полтавських козаків родин нуклеарного типу (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Типологія козацьких сімей
м. Полтави**

Тип родини	Фортеця		Форштадт		Місто	
	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
Однаки	—	—	5	1,6	5	1,5
Нуклеарні	8	47,1	191	59,7	199	59
Розширені	4	23,5	36	11,2	40	11,9
Мультифокальні	4	23,5	86	26,9	90	26,7
Без структури	1	5,9	2	0,6	3	0,9
Усього	17	100	320	100	337	100

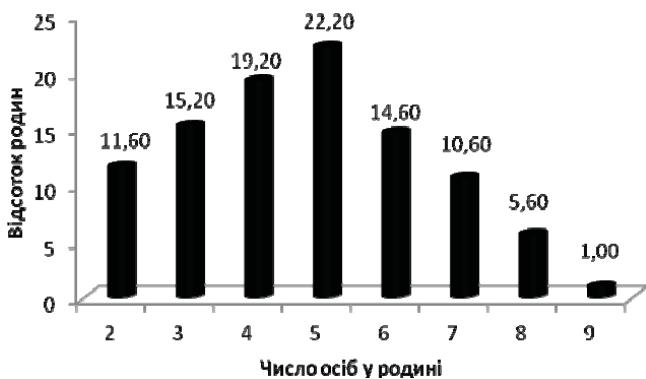
Їхня частка суттєво перевищувала інші типи родин. Вони об'єднували 939 представників козацтва. Населеність таких

⁸ Kukło C. Demografija Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa: Wzdzawnictwo DIG. – S.355.

сім'ї коливалася від 2 до 9 осіб, а середня населеність такої сім'ї становила 4,7 особи.

Найбільшу частку серед них (22,7%) становили родини, які складалися з 5 осіб – зазвичай подружньої пари та трьох дітей (див. малюнок 1). Другу позицію займали сім'ї із чотирьох членів (19,2%), а третю – з 3 (15,1%). Частка малих нуклеарних родин, які складалися із двох осіб, становила 11,6 % (23), але найменше було великих по 8-9 осіб, відповідно 5,6% (11 сімей) та 1% (2). Серед родин із двох осіб 14 складалися з подружньої пари, 6 родин – з матері-вдови й сина, 2 – з матері-вдови й доньки й 1 із чоловіка-вдівця й доньки. Це був козак Йосип Галушка (40 років), який жив разом зі своєю донькою Параскою (14 років)⁹ (див. схему 1).

Малюнок 1. Розміри нуклеарних родин

За приклад родини, що складалася лише з подружньої пари, може слугувати сім'я козака Івана Перцевого, якому було 50 років, а його дружині Горпіні – 46¹⁰. Самотньою вдовою із сином була Настя Компанійчиха (35 років). Її синові Іванові на час перепису виповнилося 12 років¹¹. Удова Наталка Басиха (55 років) мешкала зі своєю донькою Феодосією (20 років)¹² (див. схему 1).

⁹ ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.337.

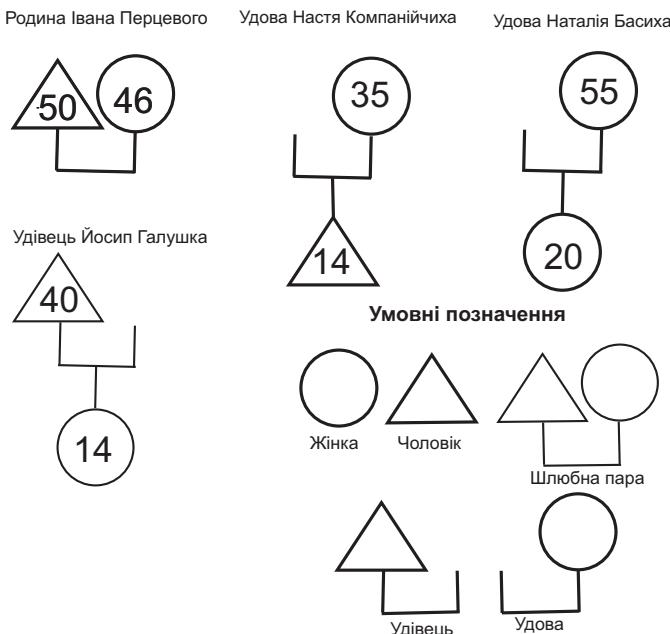
¹⁰ Там само. – Арк.338зв.

¹¹ Там само. – Арк.220зв.

¹² Там само. – Арк.97зв.

Тричленні нуклеарні родини, яких у місті тоді нарахували 30, складалися в основному зі шлюбної пари й дитини: 27 родин (90%). Слід зауважити, що в 18 (60%) сім'ях це були хлопчики, а в 9 (30%) – дівчатка. У двох це були родини вдів – Ганни Воскобойнички (50 років), яка жила разом із сином Максимом (7 років) та дононькою Мариною (11 років)¹³, і Мотрія Курильчиха, яка мала двох доньок: Зіновію (17 років) і Марину (14 років)¹⁴. Главою ще однієї родини був удівець Семен Гук (58 років), який виховував двох малолітніх синів – Корнилія (12 років) та Івана (8 років)¹⁵.

Схема 1. Структура двочленних нуклеарних родин

Отже, судячи з вищезазначеного, типовою тричленною нуклеарною родиною у 60-х рр. XVIII ст. серед козаків Полтави вважалася сім'я яка складалася з подружньої пари та сина. Типовим прикладом можна, очевидно, вважати родину

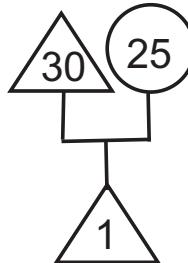
¹³ Там само. – Арк.273.

¹⁴ Там само. – Арк.295.

¹⁵ Там само. – Арк.136-136зв.

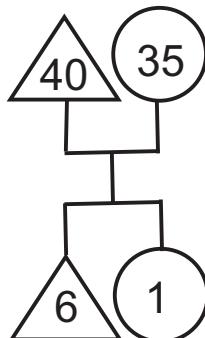
козака Івана Козаченка (30 років), який мав дружину Домаху (25 років) і сина Андрія (1 рік)¹⁶ (див. схему 2).

Схема 2. Родина Івана Козаченка

Структура більш населених нуклеарних родин була в основному подібною, варіювалось лише число дітей та статус очільника сім'ї – він міг бути як одруженим чоловіком, так і вдівцем/вдовою. Щоправда, усі козацькі сім'ї, які складалися із чотирьох осіб, мали вигляд класичної нуклеарної родини – шлюбна пара з дітьми. Одна від одної вони різнилися лише статтю дітей: здебільшого діти були різностатеві – 17 родин (44,7%), в 11 сім'ях (29%) діти були хлопчиками, а в 10 (26,3%) – дівчатками. Типовим прикладом такої родини слід, на мою думку, вважати сім'ю Якова Старченка (40 років), до якої входила ще його дружина Марія (35 років), син Андрій (6 років) та донька Явдоха (1 рік)¹⁷ (Див. схему 3).

Схема 3. Родина Якова Старченка

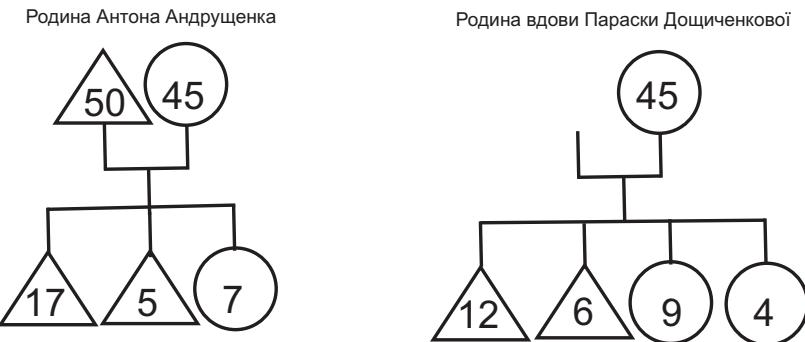

¹⁶ Там само. – Арк.150зв.

¹⁷ Там само. – Арк.294.

Переважна більшість п'ятичленних нуклеарних родин складалися з батьків і дітей – різним було лише число хлопчиків та дівчаток. Найбільш поширеними виявилися сім'ї із двома хлопчиками й однією дівчинкою – 15 (34,1%) та двома дівчатками й одним хлопчиком – по 13 (29,5%) родин. Зустрічалися родини, де були лише хлопчики – 5 (11,4%) або лише дівчата – 7 (15,9%). На чолі 3 (6,8) таких сімей були вдови й 1 вдівець (2,3). Прикладами пересічних родин із такою структурою можуть бути сім'ї Антона Андрущенка та вдови Параски Дощченкової (див. схему 4).

Схема 4. Типові п'ятичленні нуклеарні родини

Родина Антона (50 років) складалася із дружини Ганни (45 років), синів: Григорія (17 років) і Івана (5 років) та доночкою Марією (7 років)¹⁸. Параска ж (45 років) мешкала разом із двома своїми синами: Яковом (12 років) та Іваном (6 років) і двома доночками: Явдохою (9 років) та Марфою (4 роки)¹⁹.

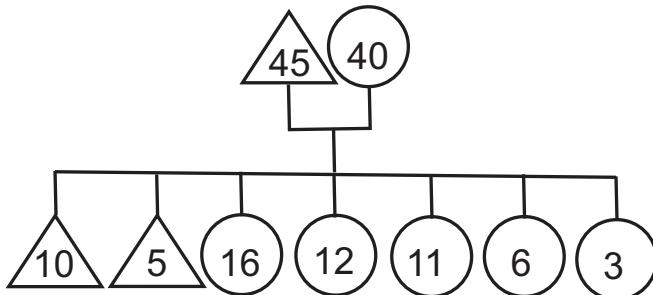
Схожою була структура й решти нуклеарних родин. Щоправда, у сім'ях з 6, 7, 8 і 9 осіб були тільки повні ядра, тобто батьки й діти. Одна від одної вони відрізнялися лише числом дітей. Зрозуміло, що найбільше їх було в родинах із дев'ятьма осіб, це були сім'ї Івана Левченка (див. схему 5) та Федора Капченка. В Івана (45 років) і його дружини Катерини (40 років) було два сини: Мирон (10 років), Стефан (5 років) та 5 доночок: Меланія (16 років), Ганна (12 років), Явдоха

¹⁸ Там само. – Арк.3763в.

¹⁹ Там само. – Арк.377.

(11 років), Васса (6 років) і Варвара (3 роки)²⁰. У родині Федора (36 років) і його дружини Фросини (32 роки) переважали хлопчики. У них було 5 синів: два Івани – 14 і 8 років, Калина (12 років), Омелян (10 років), Микола (2 роки) та 2 доньки: Марфа (16 років) і Тетяна (4 роки)²¹.

Схема 5. Родина Івана Левченка

Загалом у нуклеарних сім'ях нараховувалося 555 осіб дітей. Середня чисельність дітей у родині становила 2,8 особи. Найбільше число дітей жило в сім'ях з 5 осіб – 136 (24,5%). За виключенням 4 родин це були сім'ї із трьома дітьми. Їм дещо поступалися сім'ї з 6 осіб – 116 (20,9%) дітей, і третю позицію займали родини, в яких було по 7 мешканців – 105 (18,9%) дітей. Частка багатодітних родин, у демографії такими вважають тих, що мають 5 і більше дітей²², становила 17,1%, сердньодітних: 3-4 дитини – 36,9%, малодітних: 1-2 дитини – 46%. Отже, як бачимо, переважали дві останні категорії, що не відповідає створеному народною пам'яттю та художньою літературою образу традиційної сім'ї як багатодітної: полтавські козачки, які мали 5-7 дітей, становили меншість.

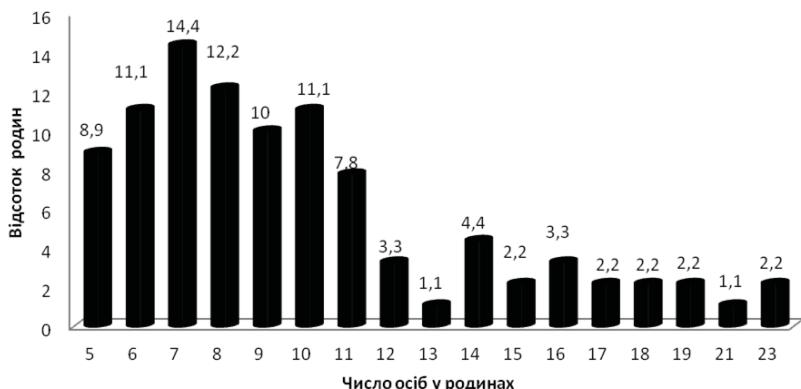
²⁰ Там само. – Арк.352.

²¹ Там само. – Арк.369зв.

²² Вважається, що 5 і більше дітей значно перевищують число дітей які потрібні для заміщення поколінь, тому таку сім'ю вважають багатодітною. Середньодітною вважається родин з 3-4 дітьми, яких достатньо для мало-розширеного відтворення. До малодітних відносять сім'ї з 1-2 дітьми, яких недостатньо для природного приросту. (Дет. див.: Синельников А. Б. Трансформация семейных отношений и ее значение для демографической политики в России // http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=13&idArt=680>).

Другу позицію в козацькому соціумі міста займали мультифокальні родини – 90 (26,7%). Їхня населеність була значно різноманітніша ніж у нуклеарних і знаходилася в межах від 5 до 23 осіб (див. малюнок 2.). Загалом у таких сім'ях жило 898 представників козацтва, а середня чисельність становила 9,97 осіб. Найбільшу частку серед них мали родини, які складалися з 7 осіб – 13 (14,4%), другу позицію займали ті, в яких нарахувалося 8 осіб (13,3%), а третю ті, в яких по 6 і по 10 (11,1%).

Малюнок 2. Розміри мультифокальних родин

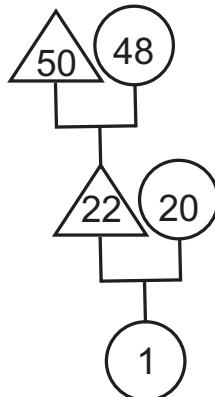
В основі їхньої структури лежало по кілька сімейних ядер. Переважали двоядерні – 48 родин (53,4%). Саме такими були сім'ї з 5, 6, 7 та частково 8 осіб. Вони могли бути патріархальними: складатися з подружньої пари з дітьми та одруженого сина чи дочки із зятем, удови/вдівця з дітьми і одруженого сина, або братськими: двоє братів із дружинами. За приклад патріархальної може слугувати сім'я Григорія Лебедя (50 років). Він мав дружину Ірину (48 років) і сина Степана (22 роки). Останній був одружений на Ганні (20 років) і мав із нею донульку Явдоху (1 рік)²³. Родина Павла Денисенка (45 років) була класичною братською. Він мав дружину Тетяну (40 років). Разом із ними жив його брат Константин (25 років) із дружиною Стефанидою (22 роки) та сином Трофимом (4 роки)²⁴ (див. схему 6).

²³ ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.319зв.

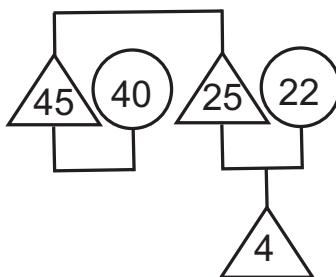
²⁴ Там само. – Арк.341зв.

Схема 6. Двоядерні мультифокальні родини

Родина Григорія Лебедя

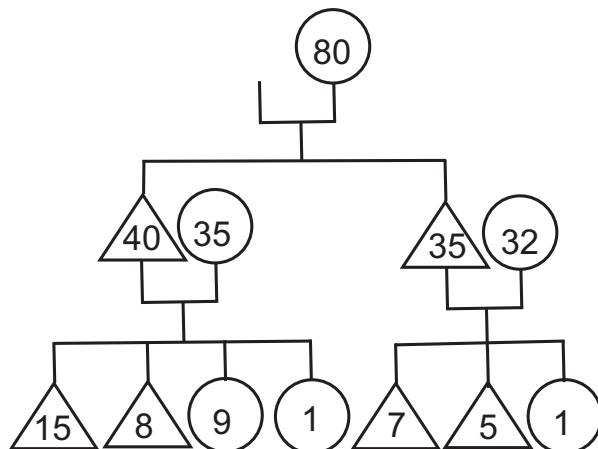
Родина Павла Денисенка

Частка триядерних сімей була так само доволі високою – 27 (30%). Далі, зі збільшенням числа ядер, частка родин зменшувалася: сімей із чотирма ядрами було 12 (13,3%), п'ятьма – 2 (2,2%), шістьма – 1 (1,1%). За своєю будовою вони відрізнялися від решти лише числом мешканців та більшою кількістю ядер. Щоправда, інколи траплялися й доволі оригінальні родини.

Такою була сім'я вдови Горпини Щербініх (80 років), у якій проживало 12 осіб (див. схему 7).

Схема 7. Родина Горпини Щербініх

Вона складалася із трьох нуклеарних ядер – перше утворювала сама вдова зі своїми доньками: Ганною (35 років) та Домною (32 роки). Друге ядро творила родина старшої доньки, у якої був чоловік Лаврін (40 років) та четверо дітей: два хлопчики – обидва Івани (15 і 9 років) та дві дівчинки – Фросина (9 років) та Марина (1 рік). Можливо, що молодший Іван та Фросина були близнятами. Щоправда, в іншому джерелі вказано, що вік дівчинки становив 14 років²⁵. Третім ядром була родина молодшої дочки, яка мала чоловіка Панаса (35 років) і трьох дітей – синів Степана (7 років), Дмитра (5 років) та доньку Явдоху (1 рік).

Особливість цієї сім'ї полягала в тому, що основна її структура формувалася не за чоловічою, а за жіночою лінією, тому родина була скоріше матріархальною. Для ранньомодерного суспільства, яке вважається чоловічим, це було не зовсім типовим випадком. З іншого боку, спадкування жінками майна, поширене в тогочасній Гетьманщині, робило цю ситуацію цілком нормальнюю й дозволяло вдові втримувати господарство у власних руках та не віддавати переваги жодному із зятів. Щоправда, як свідчить згадувана вище «*Опись белая о козаках...*», обидва Горпинині зяті – Лаврін Якушенко та Панас Кобильченко, зі своїми родинами мешкали не в самому місті, а на вдовиному хуторі, що знаходився «*при речке Свинковки от города Полтави и полтавской сотни в 9 верстах*»²⁶.

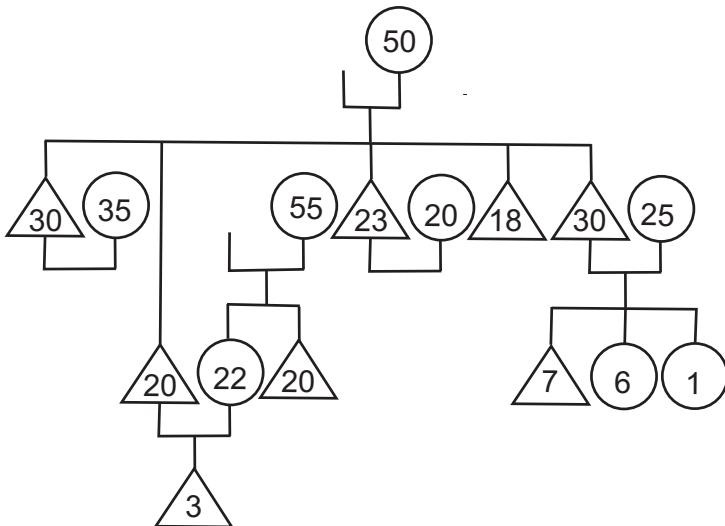
Не можна також оминути увагою і єдину козацьку родину в Полтаві, яка складалася аж із 6 ядер, і об'єднувала 16 осіб (див. схему 8). Її главою був гармаш полкової артилерії Яків Тронь. У Румянцевському описі подано такий перелік її членів: «ему отроду тридцать летъ, у него жена Аграфена Семенова дочь тридцати пяти летъ. У него братя: Прокофей двадцати пяти, у него жена Евгения Григорея дочь двадцати двохъ летъ, здорови. У нихъ синъ Григорей трехъ летъ, здорови. У него шуринъ Харитонъ Шиленко двадцати летъ. У него же тіоща Афросиния Леонтиева дочь пятидесяти пяти летъ, здорови. Степанъ двадцати трехъ летъ, у него жена Тетяна Иванова дочь двадцати летъ, здорови. Илья осемнадцати летъ, здоровъ. У нихъ мать Степаница Андреева дочь пятидесяти летъ, здоровова. У них же зять Иван Емецъ,

²⁵ Там само. – Спр.166. – Арк.24зв.

²⁶ Там само. – Арк.24.

козак же, тридцяти леть, у него жена Пелагия власова дочь двадцати пяти леть, здорови. У нихъ дѣти: синъ Михайло сёми, дочери Варвара шести леть, Маря адного году, здорови»²⁷.

Схема 8. Родина Якова Троня

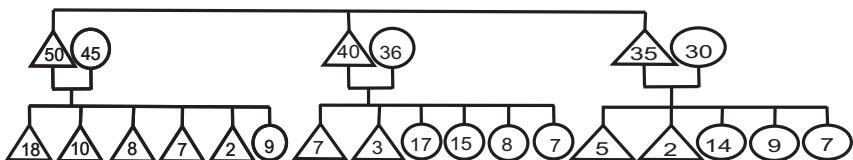
Як бачимо, основне ядро заснувало Яковина мати-вдова зі своїми дітьми – трьома синами й доночкою. Ще чотири творили сім'ї самого Якова, його двох братів та сестри. Шосту нуклеарну родину створювала теща його молодшого брата Прокопа зі своїми дітьми.

Дві найчисельніші мультифокальні козацькі родини в місті – по 23 особи – були братськими. Зокрема, родина Василя Климченка (50 років) складалася із трьох нуклеарних ядер, два з яких очолювали його рідні брати – Семен (40 років) та Андрій (35 років). У Василя була дружина Марія (45 років), п'ятеро синів: Трохим (18 років), Прокіп (10 років), Яків (8 років), Никифор (7 років), Явтух (2) і доночка Явдоха (9 років). Середній брат мав дружину Параску (36 років), двох синів: Максима (7 років) та Івана (3 роки) і чотири доночі: Марину (17 років), Пелагію (15 років) і двох Тетян (8 і 7 років). Молодший брат мав за дружину Дарину (30 років), двох синів: Степана (5 років) та Семена (2 роки) і трьох

²⁷ Там само. – Спр.1. – Арк.318а.зв.-319.

доночок: Агафію (14 років), Мотрю (9 років) і Фросину (7 років)²⁸ (див. схему 9).

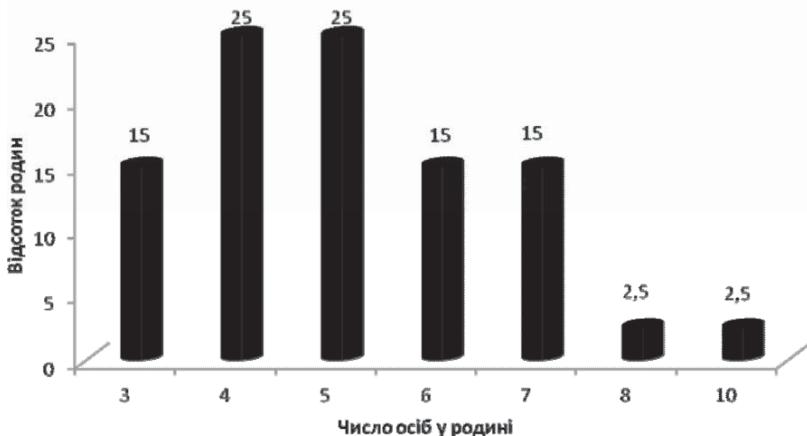
Схема 9. Родина Василя Климченка

В основі сім'ї Василя Моргуля (50 років) так само були родини трьох братів, але нуклеарних ядер було 5, бо старший Василів син Парfenій (25 років) та старший син його брата Федора (45 років) – Микита (20 років) були жонатими²⁹.

Третє місце посідали сім'ї розширеного типу – 40 (11,9%). Їхня населеність знаходилася в межах від 3 до 10 осіб (див. малюнок 3). Загалом у розширених родинах мешкало 204 представники полтавського козацтва.

Малюнок 3. Розміри розширених родин

Як бачимо, найбільше серед них було родин, що складалися з 4-5 осіб. Рівними були частки сімей по 3, 6 і 7 осіб. Структура таких родин була простою – нуклеарне ядро

²⁸ Там само. – Арк.336зв.

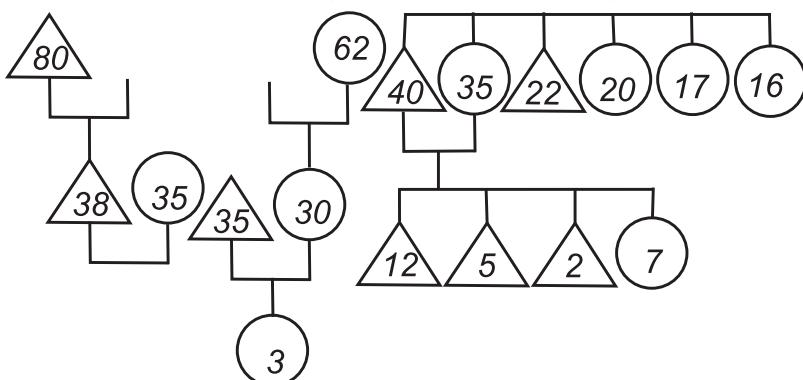
²⁹ Там само. – Арк.348-348 зв.

й неодружений родич/родичі. Зазвичай це були батько/мати, брат/сестра, племінник/ племінниця господаря чи його дружини (див. схему 10). У деяких родинах таких родичів було кілька.

Прикладом розширеної родини по низхідній лінії була сім'я Пилипа Молодики, якому на момент перепису виповнилося 80 років. Він мешкав разом зі своїм сином Іваном (38 років) та його дружиною Стефанидою (35 років)³⁰.

Схема 10. Структура розширених родин

Родина Пилипа Молодики   Родина Прокопа Василенка   Родина Андрія Наливайка

Родину Прокопа Василенка (35 років) слід уважати розшиrenoю по висхідній лінії. Разом із ним, його дружиною Устиною (35 років) та доночкою Тетяною (3 роки), жила ще й теща – Фросина Данилівна (62 роки)³¹.

Представлена на цій схемі сім'я Андрія Наливайка (40 років) – зразок родини розширеної по бічній лінії. Поряд із його власною нуклеарною родиною – дружиною Параскою (35 років), синами: Степаном (12 років), Федором (5 років), Яковом (2 роки) та доночкою Ганною (7 років), жили його брат Григорій (22 роки) та три незаміжні сестри – Уляна (20 років), Горпина (17 років), Фросина (16 років)³².

Зовсім незначну частку в сімейній структурі козацького соціуму Полтави становили одинаки – 1,5% (5 осіб) і так звані безструктурні родини – 0,9 % (8 осіб). Серед першої категорії

³⁰ Там само. – Арк.217.

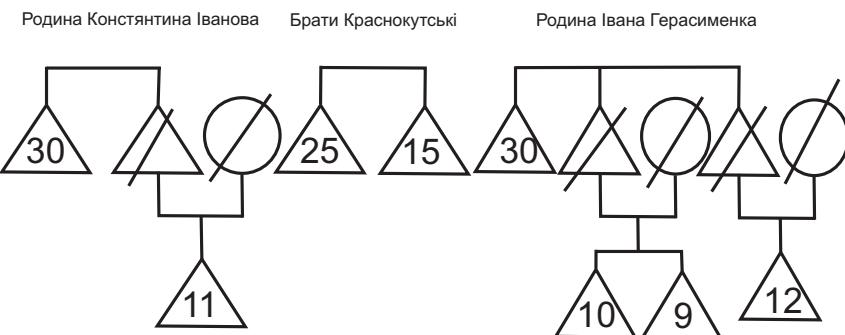
³¹ Там само. – Арк.296-296зв.

³² Там само. – Арк.206зв.-207.

переважали чотири вдови: Меланія Воскобойничка (70 років)³³, Марія Посунчиха (50 років)³⁴, Химка Сорокова (57 років)³⁵ та Явдоха Костіна (75 років)³⁶. Самотнім доживав свій вік і козак Григорій Кущ (65 років), шлюбний стан якого в джерелі не вказано, лише зазначалося, що він був «от старости драхль»³⁷.

Як зазначалося вище, безструктурними родинами вважаються ті, які не мають нуклеарного ядра. Серед полтавських козаків таких налічувалося лише 3. Неодружений запорізький козак Константин Іванов (30 років) мешкав разом зі своїм племінником Дем'яном (11 років)³⁸, неодруженими були й брати Кирило (25 років) та Дмитро Краснокутські (15 років)³⁹. Тридцятирічний Іван Герасименко проживав із трьома племінниками – Зеновієм (10), Яковом (9) та Іваном (12)⁴⁰ (див. схему 11).

Схема 11. Безструктурні родини

Доволі цікаву інформацію про структуру козацьких родин у Полтаві дає вивчення кількості поколінь в окремих родинах (див. таблицю 2).

³³ Там само. – Арк.237.

³⁴ Там само. – Арк.316.

³⁵ Там само. – Арк.364зв.

³⁶ Там само. – Арк.374.

³⁷ Там само. – Арк.225зв.

³⁸ Там само. – Арк.102.

³⁹ Там само. – Арк.306зв.

⁴⁰ Там само. – Арк.380.

Таблиця 2

**Кількість поколінь у козацьких родинах
міста Полтави (1765 р.)**

Тип родини	Кількість поколінь						Усього			
	1		2		3					
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%				
Однаки	5	100	—	—	—	—	5	100		
Нуклеарні	12	6	187	94	—	—	199	100		
Розширені	—	—	11	27,5	29	72,5	40	100		
Мультифокальні	—	—	41	45,6	49	54,4	90	100		
Без структури	1	33,3	2	66,7	—	—	3	100		
Усього	18	5,3	241	71,5	78	23,2	337	100		

Як бачимо, дані вказують на те, що в козацькому соціумі переважали двопоколінні сім'ї, а більшість його представників не бачили своїх онуків. До правнуків, на момент створення джерела, не дожила жодна особа.

Підсумовуючи аналіз структури й типології домогосподарств козаків міста Полтави на основі даних Румянцевського опису, зазначу:

- серед козаків міста домінували родини нуклеарного типу, частка яких становила 59,7%. На другій позиції знаходилися мультифокальні – 26, 9%, а на третьій розширені – 11,2%. Попри те, що частка складних сімей (мультифокальні+розширені) була меншою, вони об'єднували більше половини приналежних до цього стану осіб – 1102 (53,6%);
- середня населеність родин у цілому становила 6,1 особи. Для нуклеарних вона дорівнювала 4,7 особи, для мультифокальних – 9,97, а для розширених – 5,1;
- за кількістю поколінь панівне становище посідали двопоколінні родини – 71,5%. Таким були майже всі нуклеарні сім'ї. Незважаючи на значний відсоток двої триядерних мультифокальних родин, 45,6% із них також складалися лише з двох поколінь. Частка трипоколінніх була набагато меншою – 23,2%.

Якщо порівняти отримані мною результати з результатами інших дослідників (див. таблицю 3), то виходить, що типологія козацької сім'ї полкового міста Полтави мала ряд особливостей. Перш за все, вона суттєво відрізнялася від сільських козацьких родин Лубенського полку та родин сільського населення Стародубського полку, де переважали мультифокальні сім'ї. З іншого боку, вона мала свої особливості й у порівнянні з типологією родин інших міст Центрально-Східної Європи, бо мала значний відсоток мультифокальних родин та й відносно небагато домогосподарств одинаків.

Таблиця 3

**Типологія козацьких родин міста Полтави
у порівнянні з типологією сім'ї сільського населення
Гетьманщини та міст Центрально-Східної Європи (%)**

Тип родини	Сільське населення		Міське населення			Полтава
	Лубенський полк ⁴¹	Стародубський полк ⁴²	С. Петербург ⁴³	Краків	Варшава ⁴⁴	
Одинаки	0,1	0,1	72,4	18	25	1,5
Нуклеарні	21,2	34,8	22,1	67,0	66,3	59
Розширені	4,3	4,2	3	7,2	6,1	11,9
Мультифокальні	74,4	60,9	1,6	1,1	0,9	26,7
Без структури	—	0,04	0,9	5,9	1,7	0,9

⁴¹ Сакало О.Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку. Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2010. – С.12.

⁴² Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – С.228.

⁴³ Підраховано за: Кошелева О.Е. Люди Санкт-Петербурзгского острова Петровского времени. – М.:ОГИ, 2004. – С.182.

⁴⁴ Kuklo C. Demografija Rzeczypospolitej.... – S.359.

Середня населеність козацьких родин Полтави була вдвічі меншою від середньої населеності козацьких родин у селах Лубенського полку (12,1 особи)⁴⁵, значно поступалася населеності домогосподарств у селах Стародубського полку – 8,5 особи⁴⁶ й середній населеності дворів російських міст – 7,4 особи⁴⁷. Однак перевищувала населеність домогосподарств Krakova – 4,5 особи та Варшави – 3,49 особи⁴⁸.

За кількістю поколінь у родинах полтавські козаки відрізнялися від сільських козаків Лубенського полку й Стародубського полків тим, що не мали у своєму середовищі жодної чотиріпоколінної сім'ї. Їхня схожість виявлялася в перевазі двопоколінних родин⁴⁹.

Таким чином, на основі проведеного дослідження, дозволю собі висловити припущення, що за свою структурою й типологічними особливостями, родини міських козаків Гетьманщини відрізнялися від сільських козацьких сімей і були більше схожими на міське населення Центрально-Східної Європи XVIII століття.

---

⁴⁵ Сакало О. Є. Названа праця. – С. 11.

⁴⁶ Підраховано за: Волошин Ю. Названа праця. – С. 217.

⁴⁷ Миронов Б. Н. «социальная история россии периода империи (XVIII - начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства». В двух томах. 1 том. СПб., «Дмитрий Буландин», 2003. – С. 232.

⁴⁸ Kuklo C. Demografija Rzeczypospolitej.... – S.361.

⁴⁹ Сакало О.Є. Названа праця. – С.11.

Олена Бороденко

ДОМОГОСПОДАРСТВА ВДІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ (на прикладі сіл Полтавського полку)

Життя жінки у Гетьманщині другої половини XVIII ст. було цілком пов'язане з її родиною та двором, як господарською одиницею. В історичній науці побутує усталена точка зору про те, що до кінця XVIII ст., тобто в доіндустріальну добу, на теренах усієї Європи поняття «сім'я», «домогосподарство», «домова спільнота», «двір» були тотожними¹. Наше дослідження присвятивмо вивченю історії удовиних домогосподарств населення сіл Полтавського полку в їхньому локальному, мікроісторичному аспекті. Мікроаналіз, як правило, базується на генеалогіях або реконструкціях історії сімей та прив'язує події до конкретних індивідів, які носять одне прізвище. На основі мікроаналізу можливо відтворити у всіх деталях механізми утворення, росту, розпаду окремо взятих сімей². За матеріалами Румянцевського опису 1765-1769 рр. та сповідних розписів 1775 р. спробуємо простежити проблему набуття та передачі вдовами функцій управління домогосподарствами.

За результатами квантифікативного (кількісного) аналізу даних сповідних розписів 1775 р., обраних для аналізу сіл, можемо констатувати, що 14,7% (124) дворів з 843 очолювалися вдовами³. Очевидно, значна частина з них опинилися на чолі своїх домогосподарств унаслідок смерті чоловіків, які раніше посідали місце голови домової спільноти. Становище вдови передбачало успадкування двору свого чоловіка, її особисту згоду та відмову від повторного шлюбу. Згідно з твердженням М. Мірзи-Аваканца,

¹ Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01 / Ю. В. Волошин. – Полтава: 2006. – С. 118.

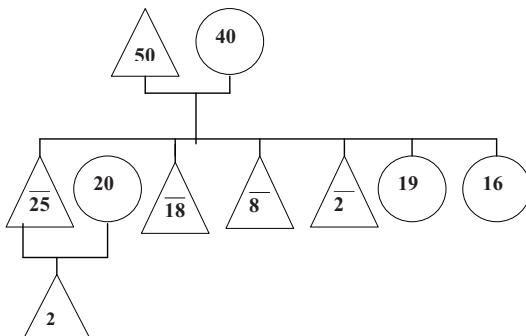
² Ливи Баччи, Массимо. Демографическая история Европы / Серия «Становление Европы» [Пер. с итал. А. Миролюбовой]. – СПб.: «Александрия», 2010. – С. 29.

³ Аналіз ґрунтуються на матеріалах церковно-облікових джерел десяти сіл: Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенець, Стасівців, Трибів.

жінка могла очолити домогосподарство у випадку, коли їй не вдавалося знайти нового шлюбного партнера. Тоді вона займала місце покійного чоловіка й порядкувала сама. Навіть, якби діти не захотіли їй коритися, право й суспільна традиція були на її боці⁴.

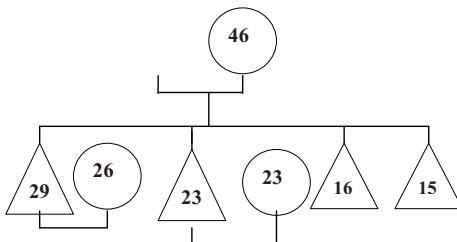
Схема 1

**Домогосподарство Данила Щербаня
за матеріалами Румянцевського опису 1767 р.**

Схема 2

**Домогосподарство вдови Орини Щербанихи
за сповідними розписами 1775 р.**

Для підтвердження цієї тези зупинимося на реконструкції історії сім'ї посполитого Данила Щербаня із с. Рибців (див. схему 1). На час проведення у тому селі генеральної ревізії 1767 р. указана родина складалася із 50-річного господаря, його 40-річної дружини Орини, чотирьох синів (Дем'яна - 25 років, Никифора - 18 років, Григорія - 8 років, Степана - 2 років), двох дочок (Єфросинії - 19 років,

⁴Мірза-Аваканц М. Українська жінка в XVI-XVII ст. / М. Мірза-Аваканц. – Полтава, «Печатне діло», 1920. – С. 29.

Уляни – 16 років). Старший син був уже одруженим із 20-річною Стефанидою. У них на той час була дворічна донька Олена⁵.

За 8 років, які пройшли від 1767 р. до 1775 р., родинний склад змінився. Данило, вірогідно, помер, і функції управління домогосподарством перейшли до його 46-річної вдови Орини Щербанихи (див. схему 2). У дворі самотньої жінки проживало четверо синів: неодружений, Григорій – 16 років, Степан – 15 років, та двоє одружених, які мешкали разом із дружинами. Це Дем'ян (29 років) із Стефанидою (26 років) та Никифор (23 років) із Катериною (23 років)⁶. Звернімо увагу, що у сповідних розписах сім'ї обох одружених братів зареєстровані бездітними, хоча в Румянцевському описі у першого була маленька донька. За віком їй повинно вже було б бути близько 10 років і вона підлягала процедурі обов'язкової сповіді. Можна припустити, що вона померла. На 1775 р. у родині вже не значиться доньки. Ймовірно, на той час їх уже видали заміж. Отже, структура родини, за аналізований хронологічний період, змінилася: Орина овдовіла й очолила домогосподарство, її онука Олена померла, доньки вийшли заміж, а син Никифор одружився. Аналізуючи вік членів сім'ї, помічаємо розбіжність від 4 до 13 років, хоча між переписами пройшло близько 9 років. Це вказує на тенденції «ювілярства»⁷, неточності у позначенні віку осіб та незнанні людьми власного віку.

Проте з часом, удови, особливо літні, передавали функції голови двору молодшим членам родини, зазвичай, синам або зятям. Утім, інколи, так діяли й відносно «молоді» вдови працездатного віку. Наприклад, реконструкція структури сім'ї вдови-козачки Христини Жолових із с. Кукинців засвідчує це (див. схему 3). На час Румянцевського опису домогосподарство 40-річної Христини було нуклеарним⁸. окрім неї до його складу входили ще й три її доньки: Анастасія – 18 років, Євгенія – 13 років та менша – Марфа 9 років⁹.

⁵ЦДІАК України. Ф.57, оп. 2, спр. 513, арк. 277 зв.-278.

⁶Там само. Ф.990, оп.2, спр. 34, арк. 741-742.

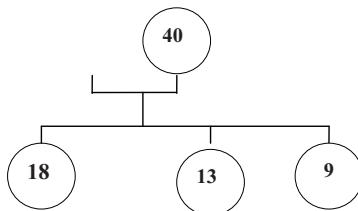
⁷«Ювілярами» в історичній демографії називають осіб, вік яких в облікових джерелах закінчується на «5» та «0».

⁸Просте або нуклеарне сімейне домогосподарство складалося з однієї подружньої пари з дітьми або без них.

⁹ЦДІАК України. Ф. 57, оп.2, спр. 184, арк. 46.

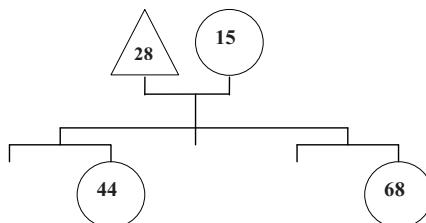
Схема 3

**Домогосподарство вдови Христини Жоловчихи
за матеріалами Румянцевського опису 1768 р.**

Схема 4

**Домогосподарство Миколи Мурченка за матеріалами
сповідних розписів 1775 р.**

За час, що пройшов до 1775 р., структура й тип родини змінилися. Із двопоколінної вона перетворилася на трипоколінну, з нуклеарної – на розширену. Тепер управителем домогосподарства значився зять – 28-річний Микола Мурченко, одружений на найменшій доньці вдови – Марфі, якій на той час уже виповнилось 15 років (див. схему 4). Подружжя мало однорічну доньку Євдокію. Окрім цих членів сім'ї у дворі, також, проживало дві вдови: уже названа Христина 44 років та вдова Меланія Гаврилівна 68 років, можливо, її сваха – Миколина мати¹⁰. Дві старші доньки в розписі не зафіксовані, цілком правдоподібно, що Христина їх видала заміж.

¹⁰ЦДІАК України. Ф.990, оп.2, спр. 34, арк. 684.

Виходячи з реконструйованого розвитку сім'ї вдовиці Христини Жоловчихи, можемо припустити, що проблема нестачі чоловічої робочої сили була вирішена доволі успішно. Удова передала функцію управління двором зятю – Миколі Мурченку, як видно з віку, зрілому чоловікові. Очевидно, тут маємо справу з обопільною вигодою: одружившись на вдовиній дочці, Микола отримував домогосподарство, а вдова можливість спокійного доживання віку й влаштування долі молодшої донъки. У народі таких чоловіків зневажливо називали «приймаками». Тому на таку роль погоджувалися не всі чоловіки, навіть серед бідних¹¹. Однак, можливість отримати власне господарство вартувала того.

Траплялися випадки, коли вдова з економічних причин, відмовлялася від ведення домогосподарства й переходила в інше. У тому ж с. Куклинцях, на час Румянцевського опису 1766 р., у своєму домогосподарстві проживала 34-річна козацька вдова Василина Панасенкова. Вона мала чотирьох дітей: Терентія – 9 років, Анастасію – 15 років, Домну – 7 років та Устину – 3 років. Родина, помітно, бідувала, бо все господарство Василини обмежувалося хатою та яблуневим садком¹². Припускаємо, що через матеріальну скрутку та прагнення прогодувати своїх дітей жінка приєдналася до сусідського господарства. Його так само очолювала вдова – 49-річна Євдокія Домнична. На 1775 р. воно нараховувало 27 осіб мешканців. У родині Василини відбулися невеликі зміни: джерело не фіксує старшої донъки, яку, напевне, удова видала заміж, однак, натомість, записана ще одна 6-річна донъка Агафія¹³. Цілком можливо, що ця дитина була незаконнонародженою, хоча за 8 років овдовіла жінка могла вийти заміж і поховати другого чоловіка.

Інколи з родинами траплялися колізії, які потребують додаткових досліджень. Так, у тих же Куклинцях на час 1766 р. зафіксовано домогосподарство 30-річного козака Максима Сидоренка. Окрім його дружини 25-річної Єфимії Федорової та двох дітей – Івана 4 років та Наума 3 років, у домовій

¹¹Синельников А. Социально-экономические последствия трансформации семьи / А. Синельников. // Демографические исследования. – № 6. – Режим доступа: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=791

¹²ЦДІАК України. Ф. 57, оп.2, спр. 184, арк. 46.

¹³ЦДІАК України. Ф.990, оп.2, спр. 34, арк. 689.

спільноті проживав рідний брат Іван Сидоренко 25 років із дружиною Марією 20 років. Разом з ними мешкала й їхня мати – Тетяна Сидориха 65 років, яка «в старості дряхла»¹⁴. Щоправда на 1775 р. ситуація дивним чином змінилася. Згідно зі сповідним розписом управління двором перейшло до літньої вдови, яка, до речі, ймовірно, завдяки писарям, «помолодшала» до 62-років. У її господарстві проживав син Максим 37 років, дружина його Єфимія 31 року, їхні діти: Іван – 11 років, Наум – 9 років, Сава – 6 років, Іван – 3 років. Як бачимо, сім'я старшого сина поповнилася двома дітьми. Родина іншого сина Івана Сидоренка у домогосподарстві вже не значилася. Вірогідно, він відділився й перейшов на «власний хліб». Щоправда, домогосподарство розширилось ще й за рахунок 38-річної вдови Євдокії Бутенкової із чотирма дітьми: Агафією – 16 років, Наумом – 11 років, Пелагією – 10 років, Тимофієм – 8 років¹⁵. У яких родинних стосунках із Сидоренками була ця вдова, наразі не відомо. Так само не з'ясованими залишаються й причини, через які Максим передав матері управління домогосподарством. Можемо лише гіпотетично припустити, що маємо справу з невідповідністю церковних та фіскальних облікових джерел. На відміну від Румянцевського опису, який складався з метою оподаткування, сповідні розписи фіксували відвідування сповіді й укладачам було не важливо хто саме очолював двір. Тому Тетяну Сидориху могли записати на чолі двору, коли вона фактично таких функцій не виконувала.

Отже, із проведенного аналізу реконструкцій окремих удовиних домогосподарств, зрозуміло, що жінки, зазвичай, успадковували управління двором унаслідок смерті чоловіка. Траплялися випадки, коли головування домовою спільнотою овдовілі жінки передавали синам. Інша ситуація складалася при наявності у вдів лише доньок. Тоді управління домовою спільнотою переходило до зятів.

¹⁴Там само. Ф. 57, спр. 473, арк. 20.

¹⁵Там само. Ф.990, оп.2, спр. 34, арк. 687.

Ірина Петренко

ЕЛИЗАВЕТА МИЛОРАДОВИЧ (1832-1890) – ФУНДАТОРКА ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Невіддільною частиною історії українського народу є політично і соціально активна жінка. Проте, як це не парадоксально, у цьому аспекті вона нам майже невідома. Нові реалії сучасного життя змушують по-новому поглянути на роль жінки в історії. Сьогоднішнє прагнення створити демократичне українське суспільство, яке б усвідомлювало себе цілісною нацією, вимагає повернення жінки в історію нашого народу.

Полтавщина породила тисячі ініціативних, талановитих, вольових жінок, котрі збагатили її історію й культурою. Різні за походженням, долею, життєвими обставинами, вони були справжніми берегинями, віддавали сили і творчу енергію на розбудову власної землі. Це виразно підтверджує життєвий шлях представниці відомого роду Скоропадських, тітки останнього гетьмана України Павла Петровича Скоропадського Елизавети Іванівни Скоропадської-Милорадович (1832-1890).

Вона зробила для Полтави і загалом України так багато добра, що заслуговує на вдячну пам'ять земляків. Життя Елизавети Милорадович позначене перевагою найвищих громадських ідеалів, спрямованих на розбудову національної самобутності. Графіня була свідомою українкою, брала активну участь у діяльності полтавської громади, створенні недільних шкіл, виданні книг українською мовою. Є. Милорадович стала одним із фундаторів відомого Товариства імені Шевченка у Львові, яке тривалий час вважалося Українською Академією наук.

Метою даної статті є висвітлити роль і участь Елизавети Милорадович у заснуванні й функціонуванні Товариства імені Шевченка у Львові. Після розгрому царатом полтавської громади, активним учасником якої була Елизавета Милорадович, а також у відповідь на Валуєвський циркуляр 1863 р. сильна духом жінка твердо вирішила для себе, що продовжить свою діяльність з підтримки українського громадсько-культурного життя. Після заборони указом

видань українською мовою Є. Милорадович пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині, зокрема на товариство «Просвіта» та журнал «Правда». На початку 1868 р. Єлизавета Іванівна, перебуваючи на лікуванні із сином у Відні, познайомилася з організатором і першим головою віденської «Січі», українським громадсько-політичним діячем, композитором, педагогом і журналістом Анатолем Вахнянином. Про цю зустріч А. Вахнянин згодом писав у своїх «Споминах з життя», виданих 1908 р. Кирилом Студинським:

«Белозерський впровадив мене, – оповідав Вахнянин, – в хату Милорадовички, статної жінки, жени генерала Милорадовича. Милорадовичка була мабуть з роду Скоропадських. Вона заїхала до Відня, щоби шукати лікарської поради для свого 13-літнього сина, що крихту не дочував, а мешкали при Baeckergasse. Була се багата пані і українська патріотка. Вона подала мені манускрипт «Послання до Зорі» сербського товариства, писаний по московски і просила, щоби я цей рукопис видав на її кошт друком у Відні під псевдонімом. Я вволив її волю. При цій нагоді я міг ій розказати про наші національні заходи, як у краю, де видавали тоді «Правду» так і у Відні, а з розговорів вийшло те, що треба би доконче у Львові заснувати свою печатню, де можна було б друкувати все те, чого у Росії не вільно. Милорадовичка зобов'язалася придбати гроші на друкарню у Львові»¹.

Принагідно зауважимо, що Єлизавета Іванівна й раніше цікавилася суспільно-політичним життям на західноукраїнських землях. Ймовірно, вона передплачувала часопис «Мета» – друкований орган групи народовців «Молода Русь» за редакцією К. Климкевича, який виходив у Львові з вересня 1863 р. до січня 1864 р. як літературно-політичний щомісячник, з березня до листопада 1865 р. – політичний двотижневик. Друкувався часопис кулішівкою – фонетичним правописом, застосованим П. Кулішем наприкінці 1850-х рр. Принаймні, епістолярна спадщина свідчить, що вона просила свого племінника допомогти їй виписати цей часопис.

¹ Вахнянин А. Спомини з життя. – Львів, 1908. – С. 94-97.

Узимку 1870 р. Є.Милорадович знову перебувала у Відні, а в січні 1871 року повернулася до недужого чоловіка. Невідомо чи у Відні, чи Львові зустрівся з нею Юліан Григорович Лавровський – галицький народовський діяч, банкір. Він отримав від неї для розвитку українських товариств, зокрема львівської «Просвіти», 200 гульденів. Про цей факт 25 березня 1872 року писав економіст, статистик і публіцист В. Навроцький до фольклориста М. Бучинського:

«Коли уже бесіда про гроші, то скажу для відомості Вашої, що товариство «Лихвар» (студентське) посідає уже тепер 580 зр. маєтку (i 137 членів звичайних), не влічаючи тих 50 р., котрі має дістати ще із слідуючої оказії: Певна «високопоставлена дама з Дрездена» (вгадувати б можна хоч би королеву саксонську), передала на руки Лавровського 200 зр. для закупна деяких книжок руських, а особливе видань «Просвіти», а решту до розділення після волі «Просвіти». З тої отже суми (співацьке товариство) «Торбан», «в зав'язці будучий», як каже «Основа», дістав 30 р., а «Лихвар» має дістати 50. Згадана «високопоставлена» дама, – звістна нам з давного пренумерованя «Правди», але не з імені, бо тогоди вона відбирала «Правду» під адресом липської якоїсь книгарні»².

Спочатку в листі В. Навроцький повідомив, що під «висопоставленою дамою» не треба розуміти Є. Милорадович. Однак у другому листі від 17 липня 1872 р. писав, що був у Львові Гладкий і розповідав про пані Милорадович, котра «тішилась, що перший раз в життю дістала грошей, які на що дала, порядний рахунок», а справді гроші, які віддала «якась незнайома дама з Дрездена для «Просвіти» походять від неї»³.

Репресії в Російській імперії щодо українського руху примусили вітчизняних діячів звернути більшу увагу на Галичину, у якій умови політичного життя були вільнішими. А в Галичині вже зародилася думка щодо заснування

² Цит за: Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в роках 1860-1873 // Україна. – 1928. – № 2. – С. 38.

³ Там само.

культурної організації, метою якої б стало поширення наукової книги.

З ініціативи Д. Пильчикова виникла ідея закласти у Львові товариство, яке б дбало про розвиток українського письменства, тобто випускало українські книжки, які потім можна було б поширювати на Східній Україні. Живучи в Одесі, Д. Пильчиков переконав Є. Милорадович пожертвувати кошти на таку важливу справу⁴. Графіня охоче пристала до цієї ідеї і внесла 20 тис. австрійських срібних крон для заснування товариства (за іншими даними – 9 тисяч гульденів⁵, 10 тисяч гульденів⁶, 8 тис. руб.⁷), які відвіз до Львова Д. Пильчиков у 1873 р.

Спершу товариство хотіли назвати «Галицьке Наукове Товариство». І саме Є. Милорадович зажадала, щоб воно носило ім'я найвидатнішого сина України Т. Шевченка. Статут організації, що її нарекли «Товариством імені Т.Г. Шевченка», склали, за дорученням Єлизавети Іванівни, М. Драгоманов⁸ і Д. Пильчиков⁹. Мету товариства проголосував пункт 1 статуту:

«Вспомогати розвій малоруської словесності, а для цього воно мало видавати своїм накладом книжки, часописи, літературні і наукові, піддержувати літературні і наукові видання, роздавати премії»¹⁰.

⁴ Кониський О. Дмитро Пильчиков // Зоря. – 1894. – № 4. – С.93.

⁵ Руда С. Участь жінок у роботі наукових товариств України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 4-5 листопада 1995 р. – Дніпропетровськ, 1996. – С.15; Листування Михайла Грушевського / Ред. Л.Винар, упоряд. Г.Бурлака, Н.Лисенко. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. – Т. 3. – С. 80; Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 3. – С.184.

⁶ Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності громад // Сучасність. – 1998. – № 9. – С.79.

⁷ Геник С. 150 видатних українок. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 184.

⁸ Д. Дорошенко в листі до В. Липинського від 31 березня 1925 року назвав автором статуту товариства лише М.П. Драгоманова // Липинський В. Твори, архів, студії. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсильванія, 1973. – Т. 6. Режим доступу: <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib476-Lypynskyi-LystuvanniaZDoroshenkom.djvu> – С.141.

⁹ Драгоманов М. Переписка / Зібрал і зладив М.Павлик. – Л., 1901. – Т. 1. – С. 181.

¹⁰ Студинський К. ... С. 39.

Провідники організації купили друкарню й розгорнули широкомасштабну видавничу діяльність. 11 грудня 1873 р. Галицьким намісництвом було затверджено статут Товариства ім. Шевченка у Львові, яке в листопаді 1892 р. групою українських діячів було реорганізоване в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). Особливо необхідно вважати роль Товариства у становленні загальнонаціональних часописів: щоденної газети «Діло» і двотижневика «Зоря», а згодом – «Літературно-наукового вісника» та головного серійного видання – «Записок НТШ».

НТШ об'єднувало вчених різних наукових профілів і складалося з трьох секцій: історико-філософської, філологічної і математично-природничо-лікарської. Для вирішення спеціальних наукових питань при секціях було створено комісії: археографічну, бібліографічну, статистичну, етнографічну, філологічну та ін. Рішення комісій затверджувалися правлінням секцій. До наукових установ товариства належали бібліотека, музеї, бібліографічне бюро, до підприємств – друкарня, палітурна майстерня і книгарня. Членами НТШ за час його існування були видатні представники української науки та літератури – І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, О. Терлецький, Ф. Колесса, К. Студинський, І. Крип'якевич, І. Свенціцький, а також учені зі світовою славою А. Ейнштейн, А. Йоффе, М. Планк та ін. НТШ провадило велику наукову та видавничу діяльність. Товариство мало широкі зв'язки з науковими установами за кордоном. Воно припинило діяльність у 1939 р. НТШ відновило діяльність окремих секцій 1941-1944 рр., з 1945 р. – в еміграції. З 1991 р. відновлене у Львові.

НТШ діяло за зразками існуючих європейських академій та вже на початку ХХ ст. фактично виконувало функції Української Академії Наук, хоча офіційно такого статусу не мало¹¹. Таке становище воно здобуло завдяки залученню до роботи видатних українських науковців й талановитої молоді: усі вони з великим ентузіазмом та самовідданою працею в різних галузях науки, організації музеїв, гідно представляли українську науку на європейському рівні. Досягнення НТШ були немислимі без підтримки української громади як Східної, так і Західної України.

¹¹ Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т.Шевченка: Два ювілеї. – К., 1992. – С.5.

Великий портрет фундаторки Є. Милорадович прикрашав зал урочистих засідань цієї неофіційної Української Академії Наук. Були там також портрети О. Кониського і Д. Пильчикова. У рамках святкування 25-літнього ювілею своєї діяльності НТШ замовило І. Трушеві виконати три портрети своїх фундаторів – Є. Милорадович, Д. Пильчикова та М. Жученка. Вести перемовини з художником відділ НТШ доручив І. Франкові, доброму приятелеві І. Труша. Живописець радо погодився, адже ще раніше, 1897 р., сам пропонував свої послуги. У листі до голови Товариства М. Грушевського, звертаючись за фінансовою допомогою для закінчення студій в Краківській школі образотворчих мистецтв, він писав:

«За евентуальне уділення грошей бувби Товар[иству] вдячний не тільки словом, але й намальованням чого відповідного для Товариства, що в кінці і без субвенції уважаю за свій обов'язок»¹².

Портрети фундаторів НТШ І. Труш виконував з фотографій. Відомо, що принаймні один із цих фотопортретів, – а саме Є. Милорадович – до НТШ ще 1891 р. надіслав О. Кониський¹³. Працюючи над замовленням, художник листовно звертався за консультаціями саме до нього, як до людини знайомої з портретованими, аби передати не лише зовнішню подібність, але й риси їхньої вдачі. Про це О. Кониський згадував у листі до М. Грушевського на початку серпня 1898 р.:

«Зараз дістав: 1) Письмо з Косова від того маляра, якому казало Т[оварист]во зробити портрети Мил[орадовички], Жуч[енка] і Пильч[икова]. Він просить деяких звісток, але не подає своєї адреси і підписався так, що можна гадати: Трум, Труш, Трунь. Як йому адресувати?»¹⁴

¹² Гордієнко Б. Листи художника Івана Труша // Архіви України. – 1966. – № 2. – С. 65.

¹³ У листі товариства „Просвіта“ у Львові до О. Кониського від 26 листопада (8 грудня) 1891 р. указано, що фотографія Є. Милорадович, призна-чена ним для НТШ, за його бажанням тимчасово передана на зберігання до музею товариства „Просвіта“.

¹⁴ Листування Михайла Грушевського... – С. 178.

У цьому ж листі О. Кониський, певно, образившись, що не потрапив до числа фундаторів, яких Товариство вирішило вшанувати замовленими портретами, обурювався:

«Я, здається, в грудні [18]96 р. писав до Вас, що ініціатором Т[оварист]ва і першим фундатором був я [...] На жаль сей лист не був прочитаний ні на Виділі, ні на зборах, однаке мені писали, що дехто на виділі, довідавшись про сей лист, висловлював такі думки: „Товари[ст]во не має жадних формальних доказів на те, щоб признавати мене ініціатором і фундатором». Такого признання я ніколи не добивався, про формальні докази якось аж чудно говорити, а проте, все ж таки Виділ має їх потроху і, сміло скажу, має геть більше, ніж доказів на фундаторство небіжчика Пильчикова, патрет котрого Виділ заказав яко фундатора. Я дуже шаную пам'ять сього чоловіка і радо бачитиму в Т[оварист]ві патрет його; але фундаторство його»¹⁵.

Кирило Студинський – український філолог-славіст, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч зазначав:

«Основання Тов. ім. Шевченка у Львові, його переміна в наукову інституцію і праця переведена у ньому спільними силами Галичини і України – це найкраща подія у житті усієї України, яка дала найвеличніше свідоцтво ваги єднання українських земель. Побіч великих імен наукових працівників Грушевського, Кониського, Франка та інших, почесна згадка належиться полтавській громаді та її членові – патріотці-громадянці, Єлизаветі Милорадович»¹⁶.

---

¹⁵ Там само. – С. 175-176.

¹⁶ Студинський К. ... С. 39.

Біограф Є. Милорадович О. Кониський¹⁷ писав:

«Доки Єлизавета Іванівна була живою, незручно було для неї, щоб уся наша Україна подала їй прилюдну подяку і перед цілим світом промовила спасибі за той вчинок, що доки світу сонця не зникає з пам'яті русинів по цілій українській землі <...> З зерна, посіяного щедрою рукою Єлизавети Іванівни, зросло наше Товариство, а з тим друкарня «Правда», «Діло», «Зоря», нарешті «Записки», чимало окремих книжок, і головна річ, з'явився той ґрунт, на якому росте і зростатиме далі наше питоме дерево науки і письменства»¹⁸.

Отже, цей історичної ваги факт причетності полтавців до створення славнозвісного Товариства свідчить про взаємозв'язок національно-визвольного руху в східно- і західноукраїнських землях, бажання спільними зусиллями вирішувати справи щодо відродження української духовності. Участь підросійських українців у культурно-національному житті українців галицьких мала для останніх велике значення: вона підбадьорила їх, зміцнила літературні здобутки, вплинула на зміцнення демократичних течій серед галицького громадянства.

---

¹⁷ У листі від 22 липня 1895 року до М. Грушевського О. Кониський згадав, що син Є. Милорадович Григорій пообіцяв надати довідки про свою матір для написання її біографії // Листування Михайла Грушевського ... С. 115. Очевидно, ѿ М.С.Грушевський досліджував постать Є.Милорадович, адже О.Кониський в листі до історика від 17 (5) листопада 1896 року писав: «Які Вам треба мемуари про Милорадовичку ? Чи коротенькі, тільки щодо Товариства, чи ширші, взагалі про відносини її до української ідеї ?» // Листування Михайла Грушевського ... С. 140.

¹⁸ [К.] Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С.70.

Тамара Шаравара

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ОСВІТНІХ РЕФОРМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ ХХ ст. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Сучасна модернізація галузі освіти якісно неможлива без урахування широкого досвіду попередніх поколінь, які вже розв'язували аналогічні нашому сьогоденню проблеми. Зокрема, рівень запозичення західноєвропейських ідей під час проведення сучасних реформ у вищій школі глибоко турбує громадськість. Водночас, сучасні вищі виборюють широку автономію. Екстраполяція освітніх проблем нашого минулого дозволяє визначити багато спільніх моментів, особливо стосовно оцінок реформаційних процесів висловлених викладачами вищів, політиками, редакторами видань тощо. З огляду на те, що в 1860-х рр. російське суспільство вже набуло реформаційного досвіду, актуальним буде з'ясувати не лише з якими проблемами стикалася тогочасна громадськість, а й рівень сприйняття населенням проведених реформ в галузі вищої, середньої та початкової шкіл. Ставимо за мету висвітлити сучасну історіографію освітніх реформ, визначити чинники, що впливали на характер оцінок учених та окреслити недостатньо вивчені питання.

Історіографія окремих аспектів освітніх реформ вже розроблялася дослідниками. Зокрема, представник московської історичної школи О. Донін висвітлив історіографію університетських реформ та середньої школи крізь призму розвитку суспільної думки другої половини XIX ст. Погляди консервативно налаштованих до реформ представників громадської думки дослідив О. Єрмаков¹. Питання історіографії реформи початкової школи практично не привертали уваги дослідників. На сьогодні триває розробка регіональних особливостей реформ, проте далеко не всі аспекти перебігу освітніх реформ знайшли висвітлення

---

¹ Донин А.Н. Реформы университетов и средней школы России: общественная мысль и практика второй половины XIX века. дис. ... доктора ист. наук. – М., 2003. – 527 с.; Ермаков А.В. Консервативное направление общественной мысли по вопросу просвещения России XIX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1999. – 19 с.

в історіографії, що й зумовило необхідність даного синтезувального дослідження.

На початку 1990-х рр. у розвитку історичної науки настав якісно новий етап, позначений плуралізмом поглядів, розширенням методологічної та джерельної бази досліджень, друком виявлених документальних матеріалів. Історики переосмислили окремі концептуальні положення, зокрема, відмовилися від гострої критики епохи Олександра III та припинили характеризувати 1880–1900 рр., як період реакції та репресій проти революційних сил. Принципово змінилися оцінки університетського статуту 1884 р. Здебільшого дослідники вже не характеризують його як реакційний². У 1990-і рр. посилився інтерес до історії вищої школи, унаслідок чого вийшла низка комплексних досліджень. З ініціативи НДІ при Міністерстві освіти Російської Федерації, за редакції В. Кінельєва опублікували працю «Вища освіта в Росії: нариси історії до 1917 р.»³. Авторський колектив подав систематичний огляд історії виникнення та розвитку вищої освіти, навчально-виховного процесу, становлення окремих вишів, як центрів освіти, культури, науки тощо. А. Момот, В. Хотєнков, Ю. Господарик⁴ підготували дослідження, у якому висвітлюються етапи становлення й розвитку університетів від початку XVIII ст. до 1917 р. Робота має науковий інтерес в силу викладених оцінок щодо державної політики в галузі освіти. Однак автори обходять увагою роль громадськості і професури в процесах модернізації та реформ вищої школи.

У праці В. Змієва розкрито еволюцію вищої школи Російської імперії. В окремій главі, присвяченій розвитку університетів, автор виклав періодизацію реформування вишів і визначив два етапи: початок 1860-х рр. та початок 1880-х рр. В. Змієв, висунув тезу про те, що статут 1884 р.

---

² Змеев В.А. Эволюция высшей школы Российской империи. – М., 1998.; Змеев В.А. Развитие российской высшей школы (XVIII-XX века). дис... доктора ист. наук. – М., 2001.; Донин А.Н. Вкaz. праця.; Динес В.А. Очерки истории и теории высшей школы / В.А. Динес, Е.В. Олексюк, А.А. Шулус. – Саратов, 2002.

³ Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г. / Под ред. В.Г. Кинелева. – М., 1995.

⁴ Момот А.И. История университетского образования в дореволюционной России / А.И. Момот, В.Ф. Хотеенков, Ю.П. Господарик и др. – М., 1993.

зумів укріпити вищу школу шляхом обмеження її автономії⁵. Така оцінка нормативного акту є певною мірою спірною. Питання «зміцнення» вищів та знищення їхньої автономії полярно протилежні категорії. З нашого погляду, прагнення науковців відмежуватися від заангажованих оцінок радянської доби не повинно заважати об'єктивному висвітленню подій.

Професор А. Аврус⁶ є автором вичерпного дослідження з історії університетів від заснування до ХХ ст. Значну увагу він приділив вивченю внутрішнього життя наукових колективів та аналізу статутів, проте питання реформ учений зачепив побіжно. В. Жуковим⁷ здійснено спробу вивчити історію сучасних університетів у зв'язку з чим, дослідник здійснив ретроспективний аналіз реформ XIX ст. Він довів, що університети, перебуваючи в авангарді освітніх подій та реформ, здійснили вагомий вплив на розвиток системи освіти в державі.

Нечисленна сучасна зарубіжна історіографія демонструє докорінно новий погляд на сутність університетського статуту 1863 р. Американський дослідник С. Кессоу доводить, що університети в Росії не мали чітко визначеного статусу в суспільстві⁸. Парадоксальність ситуації, з погляду вченого, полягала в тому, що університети були дітищем держави, яка сама з недовірою ставилася до них. «Протягом всього існування імперії, – пише автор, – в Росії не існувало сил (церква, приватні особи, муніципалітет), які б могли самостійно, без державної підтримки відкривати університети»⁹. Водночас, держава сама, відкриваючи вищі, підривала непорушні устої станового суспільства.

На сьогодні історики заглибилися у вивчення впливу університетських статутів на розвиток філологічної, історичної, юридичної освіти. І. Чесноков, визначаючи вплив статуту 1884 р. на розвиток історичної освіти, наголосив, що

⁵Змеев В.А. Эволюция ... – М., 1998.

⁶Аврус А.И. История российских университетов: курс лекций. – Саратов, 1998.

⁷Жуков В.И. Высшая школа России: исторические и современные сюжеты. – М., 2000. – 625 с.

⁸Сэмюэл Д. Кессоу Университетский устав 1863 г.: новая точка зрения //Великие реформы в России. 1856-1874 / ред. Г. Степаненко. – М., 1993. – С. 317 – 334.

⁹Там само. – С. 318.

оцінку статуту, як реакційному документові, історики виводили із порівняння його зі статутом 1863 р., указав, що новий статут майже не зачіпав структури історичних кафедр¹⁰. Кількість історичних та філологічних кафедр прирівнювали. Автор позитивно оцінив норми статуту, які дозволяли факультетам самостійно складати навчальні плани, враховуючи «місцеві особливості». Навіть процедура затвердження навчальних планів не могла знизити позитивного значення цієї норми статуту¹¹. Однак дослідник вказує, що саму реформу історико-філологічних факультетів 1885 р. не можна оцінити однозначно. Спроба перевести навчання на класичний манер була невдалою і не затрималася в часі. О. Єгорова¹² вивчила стан розвитку юридичної освіти в університетах України на початку ХХ ст. Окремий розділ історик присвятила розвитку юридичної освіти в період реформ і контрреформ. Автор відзначила прогресивність статуту 1863 р., яким навіть запроваджувалася нова правова термінологія. Викладачі вишів поряд з категорією «закон» почали оперувати категорією «право»¹³. Стосовно доби 1880-х автор зазначила, що у викладанні юридичних дисциплін переважали догмати. Необхідно вказати, що до сучасного періоду історія перебігу освітніх реформ в Україні майже не викликала інтересу науковців.

На сьогодні історики продовжують досліджувати різні питання історії вищої та середньої школи. Значна увага приділяється висвітленню розвитку гімназій та реальних училищ. Ініціатива належить як історикам, так і педагогам. Насамперед ці проблеми знайшли висвітлення в фахових виданнях: «Вопросы истории», «Педагогика», «Высшее образование», «Социально-гуманитарные знания» тощо. У названих виданнях відкрито спеціальні рубрики «История школы и педагогики», «Отечественная и

¹⁰Чесноков И.В. К вопросу о влиянии устава 1884 года на университетское историческое образование в России // Российские университеты в XVIII – XX веках. Сборник научных статей. – Выпуск 4. – Воронеж, 1999. – С. С. 53.

¹¹Там само. – С. 55.

¹²Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку): дис... кандидата іст. наук – Дніпропетровськ, 2004. – 199 с.

¹³Там само. – С. 108.

зарубежная системы образования», «Страницы истории», де надруковано низку статей з порушеної проблеми¹⁴. До них увійшли публікації, присвячені діяльності царських міністрів освіти Є. Ковалевського, О. Головніна, Д. Толстого, І. Делянова¹⁵. Сучасні російські автори не характеризують професійну діяльність та погляди міністрів як реакційні. Простежується тенденція, пов'язана з ідеалізацією вказаних осіб, що зумовлено, певною мірою, загальними підходами сучасної російської історіографії до історії імперського минулого й прагненням істориків обґрунтувати значимість сильної, авторитетної особи в історії.

Історіографію проблеми значно доповнюють сучасні дисертаційні дослідження, написані в рамках історії Росії¹⁶. М. Паравіна¹⁷ проаналізувала розвиток гімназичної освіти в Казанській губернії, приділивши увагу переважно розвитку реальних гімназій. Становлення системи жіночої освіти в Пензенській губернії дослідила В. Паршина¹⁸. М. Пекарський вивчив розвиток реальної освіти в Курській губернії, починаючи з середини XIX ст. до початку ХХ ст.¹⁹. Аналізуючи розвиток мережі реальних училищ та гімназій, дослідники наголосили, що рівень викладання й якість одержаних учнями знань не відповідали вимогам часу. Вивчення історії реформ вищої та середньої шкіл триває, далеко не всі регіони і види навчальних закладів стали об'єктом дослідження.

¹⁴Сысоева Е.Н. Образовательная политика в России // Педагогика. – 1997. – № 2.; Кондратьева К.Н. Отечественная гимназия: исторический опыт и современные проблемы // Педагогика. – 1994. – № 1.; Рубан М.В. Реальная гимназия // Русская словесность. – 1994. – № 5.; // Высшее образование в России. – 1996 – 2002.

¹⁵// Высшее образование в России. – 1996. – № 4. – С. 112–129; 130–148; 1999. – № 2. – С. 134–152; 2002. – № 3. – С. 101–119; Стәферова Е.Л. Министр народного просвещения А.В. Головнин // Педагогика. – 1999. – № 8. – С. 69–76.

¹⁶Ворошилова С. В. Государственная политика России в сфере общего образования конца XIX – начала XX века: дис... канд. ист. наук. – Саратов, 1995. – 224 с.; Ермаков А. В. Консервативное направление .... – М., 1999. – 19 с.

¹⁷Паравіна М.Н. Гімназическое образование в Казанской губернии во второй половине XIX – начале XX в.: дис... канд. ист. наук. – Чебоксары, 2006. – 273 с.

¹⁸Паршина В. Н. Становление системы женского образования в России во второй половине XIX – начале XX в.: на материалах Пензенской губернии: дис. ....канд. ист. наук. – Пенза, 2007. – 277 с.

¹⁹Пекарский М. С. Развитие реального образования в Курской губернии в середине XIX – начале XX вв.: дис...канд. ист. наук. – Курск, 2005. – 195 с.

Сучасна історична наука збагатилася працями з історії реформи народної школи. Окремої уваги потребує дослідження Є. Савельєвої²⁰, яка дослідила освітні реформи 1860–90-х рр. у контексті соціальної політики самодержавства. Дослідниця цілком обґрунтовано вважає, що внаслідок проведених освітніх реформ державі вдалося створити багатопрофільну шкільну систему, еволюція якої відбувалася за трьома напрямами: модернізацією вже існуючих навчальних закладів, в основному середніх та вищих; розбудовою нових ланок початкової школи; розбудовою національної школи. Остання теза є дещо спірною, оскільки нормативні акти XIX ст. свідчать про значні урядові заборони та перешкоди розвитку національних шкіл. Попри те, що національні школи відкривали підпільно й всупереч урядовим постановам, підстав, щоб уважати цей процес еволюційним та надто масовим явищем, недостатньо.

На сучасному етапі розвитку історичної науки тривають регіональні дослідження початкової народної школи. Зокрема, О. Гусєва²¹ з'ясувала становлення системи народної освіти в Саратовській губернії. Розвиток народної школи в Угличі проаналізувала С. Ієрусалімська²², указавши, що реформа початкової школи в провінції практично залишалася без підтримки держави. Автор позитивно оцінює фінансовий внесок місцевого населення в справу розбудови народної школи. Питання розвитку початкової освіти в Східному Забайкаллі дослідила Л. Ящечко²³. Історик зазначила, що в цьому регіоні серйозні зрушения в системі розбудови народних шкіл відбулися аж на початку ХХ ст. Тривалий час, навіть у середовищі місцевого населення, не

²⁰Савельева Е.В. Социальная политика Российского государства в 60–90-е годы XIX века: автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора ист. наук. – М., 2001. – 41 с.

²¹Гусева О.В. Становление системы народного образования в Саратовской губернии во второй половине XIX века: дисс. кандидата ист. наук. – Саратов, 2004. – 183 с.

²²Иерусалимская С.Ю. Развитие народного образования в Российской провинции во второй половине XIX – начале XX в.: По угличским материалам: дисс... канд. ист. наук. – Иваново, 2005. – 225 с.

²³Ящечко Л.А. Развитие начального образования Восточном Забайкалье во второй половине XIX – начале XX в.: дисс ...канд. ист. наук. – Улан-Удэ, 2006. – 197 с.

було чіткого усвідомлення необхідності розвивати початкові школи. Загальнообов'язковості навчання чинили значні перешкоди чиновники та консервативно налаштована місцева еліта. Особливо, підкреслює автор, це стосувалося права на навчання для осіб обох статей. Питанням розвитку загальної та професійної освіти в Удмуртії присвячено дисертацію О. Кутявіна²⁴. Порівнюючи стан розвитку різних початкових шкіл та ремісничих училищ, історик указує, що в тогочасному суспільстві на рівні регіону підтримкою користувалися навчальні заклади, які пропонували одержати ремісничий фах. Тривалий час про загальнообов'язковість навчання та його безоплатність мова не йшла. Становленню професійної освіти в Самарській губернії приділила увагу О. Кліманова²⁵.

В. Ануфрієв здійснив внесок у вивчення структури, видів та еволюції навчальних закладів російської провінції²⁶. Він підтримує погляди багатьох дослідників стосовно того, що розвиток мережі початкових училищ та шкіл тривалий час залишався без дієвої допомоги держави в силу консервативності переконань більшості чиновників. Схожі позиції відстоює О. Калініна²⁷. Її належить перша спроба вивчити діяльність народних шкіл Сямозерської волості Петрозаводського повіту Оленецької губернії, започаткувавши розробку проблеми на рівні мікроісторії. Історики заглиблюються в дослідження проблемних питань пов'язаних, з освітніми реформами на рівні волостей і повітів, що позитивно вирізняє сучасні дослідження від праць

²⁴Кутявин А.Н. Формирование и развитие системы общего и профессионального образования в Удмуртии второй половины XIX – начала XX в.: дисс... канд. ист. наук. – Ижевск, 2006. – 322 с.

²⁵Климанова Е.С. Становление профессионального образования в российской провинции во второй половине XIX – начале XX века: по материалам Самарской губернии: дисс...кандидата ист. наук. – Самара, 2007. – 276 с.

²⁶Ануфриев В.В. Становление и развитие системы образования в российской провинции во второй половине XIX – начале XX в.: на материалах Курской губернии: дисс...кандидата ист. наук. – Курск, 2007. – 206 с.

²⁷Калинина Е.А. Организация и деятельность народных школ в XIX – начале XX века: на материалах Сямозерской волости Петрозаводского уезда Оленецкой губернии: дисс...кандидата ист. наук. – Петрозаводск, 2007. – 235 с.

радянської доби, в яких висвітлювалися ці питання в загальному контексті. Стан розвитку освіти та просвітництва в західносибірській провінції дослідила О. Єрмачкова²⁸. Науковець цілком обґрунтовано вказала на бездіяльність уряду в цьому напрямі та відзначила вагому ініціативу місцевої інтелігенції, яка всупереч різним заборонам влаштовувала культурні заходи, фінансувала друк видань, відкриття бібліотек тощо.

Проаналізовані видання з історії освітніх реформ другої половини XIX ст. у Російській імперії, опубліковані радянськими, зарубіжними та сучасними авторами, дозволяють сформулювати наступні висновки:

Питання реформування й модернізації освітньої галузі другої половини XIX – початку ХХ ст. зумовили в історичній науці різноплановість поглядів на проблему та підходів до її розв'язання. Якщо за радянської доби історики застосували спрощений підхід до сприйняття проблеми, запровадивши на довгі роки термін «освітня реформа», під яким, як правило, розуміли університетську реформу 1863 р., то наразі вчені відмовляються від такого підходу, оскільки він залишив поза увагою решту етапів (1884 р., 1905 р.) як самої університетської реформи так і реформи середньої (1864 р. та 1871 р.) та початкової школи. Сучасні видання дозволяють застосовувати дефініцію «освітні реформи», що сприятиме всеобічному вивченням всіх складників освітніх реформ та їхніх рівнів.

Відносно дефініції «освітня контрреформа» сучасні дослідники демонструють варіативність підходів. Загальновідомим є факт, що представники дорадянської історіографії контрреформу пов'язували з дією статуту 1884 р., радянські до складу контрреформ віднесли й циркуляр «о кухаркиних детях». Причини контрреформи дорадянські автори бачили в активності студентських рухів, радянські – у політиці урядовців. Зарубіжні автори практично не приділили цьому питанню уваги, оскільки виступають проти ідеї «кризовості» й «реакційності» внутрішньої політики самодержавства й наполягають на безперервності історичного процесу. Сучасні автори, намагаючись

²⁸Ермачкова Е. П. Развитие образования и просвещения среди населения западносибирской деревни: 1861 – 1913 гг.: дис... кандидата ист. наук. – Тобольск, 2006. – 208 с.

відмежуватися від радянської «спадщини», подекуди порушують принцип об'єктивності. Застосовуючи нові дефініції для характеристики сутності статутів 1871 р. й 1884 р. «консервативна модернізація», «консервативна адаптація», «консервативна стабілізація» тощо, історики недостатньо обґрунтують позиції. Це питання може стати окремим предметом дискусії. Однак необхідно наголосити, що університетський статут 1884 р. призвів до втрати вишами будь-яких ознак автономії, ректори втрачали вплив та можливості порядкувати у вищих школах, професура втрачала авторитет, студентство низку прав, влада опікунів ставала неконтрольованою й необмеженою, таким чином, відмежування від терміну «контрреформа» є передчасним, оскільки втрату низки прав певними прошарками населення складно назвати «модернізацією». Це питання потребує окремої уваги, виважених підходів, урахування всіх доробків радянських істориків, оскільки вони найгрунтовніше підійшли до його висвітлення, особливо до аналізу циркуляру «о кухарких детях», на якому вже не акцентують уваги сучасні автори, що не є об'єктивним. Прагнення відмовитися від окремих радянських тез не завжди супроводжується об'єктивним баченням проблеми. Зокрема, у публікаціях очевидців подій статути 1871 р. й 1884 р. цілком обґрунтовано одержали негативні оцінки. Натомість сучасні автори прагнуть відмовлятися від критичних оцінок документів. Російські вчені також удаються до ідеалізації окремих персоналій, що теж викликає питання, оскільки навіть у більшості видань дорадянської доби політика певних міністрів гостро засуджувалася громадськістю. В окремих дорадянських енциклопедичних виданнях постаті можновладців відкрито характеризували негативно, не приховуючи їхніх посадових учинків. Ці питання теж потребують виважених підходів, всебічного й об'єктивного аналізу.

Сучасні історики, спираючись на значні розробки попередників, поглибили вивчення освітніх реформ, розвиваючи регіональні дослідження та намагаючись переосмислити окремі заангажовані погляди радянських учених. Представники зарубіжної історіографії оцінюють освітні реформи й, зокрема, статут 1863 р. позитивно. Наголошуячи на провідній ролі держави в процесі реформ.

європейські вчені не заглибилися в аналіз реформ на регіональному рівні, їх також переважно цікавили університетські реформи, оскільки вони відводили вищам ключову роль й наголошували на їхньому визначному впливі на процеси реформ в освітній галузі.

На сьогодні практично не висвітленими в історіографії проблеми залишається низка тем. Щодо реформ вищої школи недостатньо висвітленим залишається Циркуляр «о кухаркиних детях» 1887 р. та його оцінки й наслідки для освіттян. Недостатньо охоплені увагою дослідників питання розвитку жіночої освіти, зокрема, окремих видів жіночих навчальних закладів, становлення національних шкіл. Праці вітчизняних істориків із проблеми кількісно поступаються науковому доробку російських авторів. Більшість складників освітніх реформ в Україні не знайшли належного висвітлення в історіографії. Участь значного кола політиків та вчених у розробці й проведенні освітніх реформ не висвітлена в публікаціях як істориків, так і педагогів. Відомо, що радянська історична наука явно деперсоніфікувала цей процес, наголошуючи на студентських рухах та революційному забарвленні освітніх реформ, але ж і сучасні автори ще не виправили ситуацію докорінно й дослідженій участі в реформах окремих персоналій недостатньо.

Любов Жванко

ПОЛТАВА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: до проблеми діяльності південноросійської обласної переселенської організації у справі надання допомоги біженцям (1915 – 1916 рр.)

В Україні Перша світова війна до цього часу майже забута. Сьогодні мало кому відомо про дітей, які втікали на фронт, про дружин, які йшли до діючої армії слідом за своїми чоловіками. Пам'ять просто стерлася під вагою наступних трагедій і випробувань, хоча слід усвідомити й нам, що саме ця війна стала їх першопричиною, спровокувавши виступ українців із різних боків Східного фронту. Одним із наслідків її розв'язання для всіх воюючих держав стала поява нової супільної категорії – біженців.

Біженство – багатогранне, складне й водночас катастрофічне соціальне явище, з яким зіткнулася всі учасниці воєнного конфлікту. Російська імперія також була охоплена цим новим соціальним явищем, до появи якого, серед іншого, була причетна й влада. Водночас воно вразило своїм трагізмом супільний загал, викликало співчуття й готовність допомогти. І саме у роки тієї війни український загал показував приклади жертовної допомоги біженцям, які заповнили тилові міста й села Російської імперії. Серед них була й Полтава – центр однайменної губернії. Відтак у переддень 100-ліття від початку того страшного військового конфлікту буде важливим звернутися до окремих її сторінок, які в майбутньому й витворять цілісну та неупереджену картину соціо-гуманітарної складової великої війни 1914 – 1918 років.

Аналізуючи стан розробки окресленої тематики у вітчизняній історіографії, потрібно звернути увагу на праці, присвячені регіональним аспектам вивчення війни і, зокрема, долі біженців. Так, питання евакуації біженців із території Галичини порушує у своїй статті І. Баран¹. Окремі аспекти перебування їх на Волині розглядає у своєму дисертаційному

---

¹ Баран І. Галичина на початку I світової війни: проблема біженців. Режим доступу: //http://www.nbuvgov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2009_2/materialy/2009_2/Baran.pdf.

дослідженні Б.Бернадський². Цікавим є дослідження П.Кліщинського, присвячене примусовій евакуації населення з прифронтових Подільської та Волинської губерній³. До проблеми перебування біженців на Поділлі звертається у своїй статті Л.Багас⁴. У статті Е.Джумиги, присвяченій умовам життя дітей в Одесі у роки I світової війни, є загадка про становище дітей біженців⁵. Про біженців у Миколаєві, і, зокрема, функціонування ентічних комітетів, згадує у своїй книзі та статті В.Пархоменко⁶. Загальну картину життя біженців у Чернігівській губернії подано в статті В.Шевченко⁷. У 2011 р. В.Качмала опублікувала оглядову статтю щодо перебування біженців на Лівобережжі України, наголосивши на відсутності праць про життя біженців цього регіону⁸.

Протягом 2003-2009 рр. з'явилася низка публікацій авторки з проблеми біженства на території Катеринославської⁹, Полтавської¹⁰, Харківської губерній¹¹,

² Бернадський Б.В. Волинь у роки I світової війни: дис...канд. іст. наук. – Луцьк, 1999. – 197 с.

³ Кліщинський П.В. Примусова евакуація населення й майна з прифронтових зон губернії Правобережної Україні у червні – жовтні 1915 р. // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 154.

⁴ Багас Л.М. Вирішення проблеми біженців у Подільській губернії під час I світової війни. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/_portal/_soc...vurimerry%20problem.pdf.

⁵ Джумига Е.Ю. Умови життя дітей в Одесі під час I світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К., 2003. – Вип. XIX. – С. 369–379.

⁶ Пархоменко В.А. У воїни забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой войны. – Николаев, 2011. – 180 с.; Пархоменко В.А. Громадське життя Миколаєва в роки I світової війни (1914 – 1918). Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/_portal/_Soc_Gum/Npchdu/_History/2004.../_19 - 20.pdf.

⁷ Шевченко В.М. Проблема біженців на Чернігівщині в роки I світової війни // Проблеми історичного та географічного краєзнавства Чернігівщини: зб. ст. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 54–57.

⁸ Качмала В. Проблема біженців на Лівобережній Україні під час I світової війни // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 97–107.

⁹ Жванко Л.М. З історії перебування біженців I світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 4. – С. 218 – 224.

¹⁰ Жванко Л.М. Румунські біженці I світової війни на Полтавщині // Архіви і документальна спадщина Полтави: минуле, сучасне, перспективи. – Полтава, 2003 – С. 208 – 215; Жванко Л. Біженці I світової війни на Полтавщині (1915 – 1916 роках) // П'ята Полтавська наук. конф. з істор. краєзнавства – Полтава, 2003 – С. 113 – 118.

іншими словами, репрезентовано широке тло складних соціальних процесів під час I світової війни, яким стало біженство на Лівобережній Україні. окремі аспекти перебування біженців у Полтаві розкрито в новій монографії Л. Жванко¹². Отже, запропонована стаття – це спроба показати окремі аспекти діяльності Південноросійської земської переселенської організації в роки I світової війни у сфері соціального захисту біженців, які знайшли тимчасовий притулок у центрі Полтавської губернії.

Із літа 1915 р. до Полтави, (в умовах відступу російських армій на Південно-Західному фронти) почали прибувати біженці. За орієнтовними даними у різні часи там осіло від 6 тис. до 8413 біженців (Таблиця 1). Це становить від 10 % до 15 % загальної кількості населення у місті.

Таблиця 1
Кількість біженців у губернських центрах України
(1915 – 1916 pp.)¹³

№ п/п	Губернські міста	Листопад 1915 р.	Грудень 1915 р. /Січень 1916 р.	Листопад 1916 р.
1.	Житомир	Даних не подано	Даних не подано	4248
2.	Катеринослав	30000	33000	28505
3.	Київ	Даних немає	3152	24192
4.	Кам'янець- Подільський	Біженців немає	Біженців немає	215
5.	Полтава	6000	7000	8413
6.	Сімферополь	2000	2935	139
7.	Харків	30168	42150	45987
8.	Херсон	1700	1314	2973
9.	Чернігів	5398	7252	3032
	Усього	75266	94388	140647

¹¹ Жванко Л.М. Харківська губернія в роки I світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. зб. ст.. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 341 – 361.

¹² Жванко Л. Біженці I світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.). – Х, 2012. – 568 с.

¹³ Державний архів Харківської області. Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 36 – Арк. 73; Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – № 25-26. – С. 98 – 99, № 33. – С. 55, 56,76; Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. – С. 82 – 85.

Основну роль у справі соціального захисту біженців на Полтавщині, а відтак і в місті, у роки I світової війни відіграли місцеві самоврядування – губернська, повітові земські та міські управи. З осені 1915 р., відповідно до положень «Закону про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р., розпочала роботу губернська нарада по влаштуванню біженців, до складу якої увійшли представники адміністрації, самоврядування та громадськості. Керував її роботою губернатор О. Багговут. Вона фактично стала виразником державної політики в справі біженства та керівним органом на рівні губернії. Виконавчою структурою наради був Полтавський губернський комітет із надання допомоги біженцям, під головуванням І. Логінова.

Восени 1915 р. у Полтаві діяли такі інституції допомоги біженцям: Полтавська губернська нарада з улаштування біженців, Полтавський міський комітет надання допомоги біженцям, Губернське відділення Тетянинського комітету, Полтавське відділення Литовського товариства допомоги постраждалим від війни, Полтавське губернське відділення Польського товариства допомоги жертвам війни, Губернське відділення Центрального обивательського комітету Королівства Польського, Губернське відділення єврейського комітету, Полтавський міський комітет ВСМ, який очолював міський голова С. Зіньківський, а його заступниками були гласні міської думи О. Рикман, Є. Стеценко.

Важливу роль у цій справі відіграли й дві найвпливовіші серед громадських організацій структури на теренах Російської імперії – Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (далі – ВЗС) та Всеросійський союз міст (далі – ВСМ). На українських землях ВЗС у своєму підпорядкуванні мав специфічну структуру – Комітет Південноросійської обласної переселенської організації (далі – ПРОПО)¹⁴. Її було створено 9 – 11 червня 1908 р. у Полтаві на з’їзді представників Полтавського, Катеринославського, Харківського і Чернігівського земств, а також Київського губернського комітету у справах земського господарства. Метою ПРОПО стало сприяння урядові щодо «правильної

¹⁴ Загребельна Н., Колядя І. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 pp.). – К., 2006. – С. 32–33.

постановки переселенської справи...», тобто участь в організованих урядом після 1906 р. масових переселеннях на окраїні імперії малоземельних і безземельних селян¹⁵.

Для організації соціального захисту біженців у її структурі було виділено спеціальне бюро, роботою якого керував С. Іваненко, поміщик Пирятинського повіту, земський діяч, який у 1916 – 1917 рр. був головою Полтавської губернської земської управи, а у 1918 р., відповідно до наказу гетьмана П. Скоропадського, – губернським старостою¹⁶. Потрібно зауважити, що в травні 1915 р. С. Іваненко в Пирятині керував роботою комісії з опіки біженців, які прибували з Галичини¹⁷. Членами бюро ПРОПО працювали М. Бутовський та М. Ніколаєв¹⁸. До його складу також уходив В. Ага-Беков, завідувач тиловими установами, уповноважений Головного комітету ВЗС¹⁹. Додатково у структурі ПРОПО було викремлено ще два бюро, які займалися реєстрацією²⁰ і «пошуком роботи для біженців усіх категорій»²¹. Розташовувалася ПРОПО у величній споруді Полтавського губернського земства.

На бюро ПРОПО, яка мала досвід переміщення чисельних людським мас, покладалося керівництво процесом руху біженців територіями Полтавської та частково Чернігівської губерній. Уже сучасники досить позитивно оцінили цей аспект, наголошуячи, що цим вона «надавала своєрідну підтримку союзу»²². Крім того, ПРОПО на шляхах руху біженців, за тісної співпраці з КПЗФ ВЗС, облаштувала низку харчових, медико-санітарних та інших пунктів допомоги²³,

¹⁵ Полтавщина: Енциклопедичний довідник. / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1992. – С. 602.

¹⁶ Іваненко, Сергій Сергійович. Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=4739>.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК України) – Ф. 707. – Оп. 258. – Спр. 9. – Арк. 359.

¹⁸ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). -- Ф. 992. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 27.

¹⁹ ДАПО. – Ф. 612. – Оп. 1. -- Спр. 15. – Арк. 43.

²⁰ В бюро переселенческой й организаций // Полтавский день. – 1916. – 30 июля.

²¹ ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп. 1. – Спр.1743. – Арк. 39 зв.

²² Загряцков М. Д. Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). – Пг. : «Земское дело», 1915. – С. 18.

²³ ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1748. – Арк.10-10 зв., 12-12 зв.

займалося реєстрацією та розшуком біженців²⁴. Пізніше, використовуючи кошти ВЗС, вона взяла на себе опіку частини біженців, розселених у Полтаві, створивши для них спеціальний табір²⁵. У плані розселення біженців у спеціальних таборах, за відсутності забезпечення їх окремим житлом, це цікавий досвід діяльності Полтавської міської управи та бюро Південноросійської обласної переселенської організації. Одночасно при цій структурі було створено спеціальний комітет у складі місцевих громадських діячів, який серед іншого займався і пошуком відповідних квартир²⁶. Комітет пішов шляхом створення біженецьких поселень, які, з певним ступенем умовності, можна прирівняти до тих українських тaborів, що існували на теренах Австро-Угорщини. Наприклад, австрійський історик В. Дорник зазначає: «тисячі біженців з Галичини і Буковини були розміщені на території Австро-Угорщини в таборах для біженців. З-поміж іншого також й у низньоавстрійському Гмунді, у якому до середини 1915 р. було розквартиковано до 53 тис. осіб. Загалом, біженці мали непогане забезпечення, було побудовано майстерні, шпиталі, школи»²⁷.

Отже, з 12 липня розпочав свою роботу перший «Табір у Полтавському міському саду», на потреби якого уже 15 липня міське самоврядування передало всі споруди міського саду. Для здорових біженців було відведено два театри, для сімей, що перебували на карантині після кору, – приміщення бількарні. У ресторані обладнали амбулаторію та приміщення для медичного персоналу. Забезпечення необхідним спорядженням узяла на себе управа та бюро ПРОПО. Ремонт, закупівлю інвентарю, підведення опалення та освітлення взяла на себе міська влада, а ПРОПО виділила меблі із пункту, який діяв при залізничному вокзалі Полтави. У таборі працював спеціальний персонал: лікар, дві сестри

²⁴ В бюро переселенческой организации // Полтавский день. – 1916. – 30 июля.

²⁵ ДАПО. – Ф.992. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 2–2 зв.; ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1748. – Арк. 15–15 зв., 17.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1743. – Арк. 113.

²⁷ Дорник В. Політика Австро-Угорщини щодо України в роки Першої світової війни // Перша світова війна та проблеми державотворення в Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни). – Чернівці, 2009. – С. 10.

милосердя, чотири санітари, завідувач конторою табору, його помічник. Роботою кухні, де працювало чотири кухарі, керувала спеціально запрошена жінка з відповідним досвідом. Загалом на його організацію міська управа виділила 1017 крб., з яких – 288 крб. було витрачено на підготовчі роботи, 279 крб. – на закупівлю додаткового інвентарю, 448 крб. – на оплату праці персоналу²⁸.

Табір в одному із центральних місць Полтави проіснував 56 днів, надавши тимчасовий притулок для 1182 біженців. За цей час вони перебували на повному утриманні. Харчування було триразовим: о 8 – 9 год. – сніданок, на який отримували чай та 200 г. білого хліба, об 11 год. хворим та дітям до п'яти років додатково давали кухоль молока, о 13 год. – обід у загальній їдальні, на який готували борщ чи суп із м'ясом, кашу, «... а у піст – на прохання біженців пісний стіл»²⁹. О 18 год. біженці вечеряли. До їдальні приходили відразу цілими сім'ями, а хворим у карантині їжі розносili сестри милосердя за допомогою санітарів. Усього на харчування біженців міська управа асигнувала близько 3 тис. крб., виділяючи в середньому 14 коп. на одну людину. Медичну допомогу біженці отримували у влаштованій спеціально амбулаторії, а окремих хворих було відправлено до міської лікарні³⁰.

Із 20 серпня 1915 р. із табору розпочалася відправка біженців до інших губерній – Пензенської, Саратовської, Тамбовської і Ставропільської. 2 вересня 246 осіб, ураховуючи, що приміщення були не підготовлені для зимового перебування, переселили до нового табору. Його облаштуванням у будівлях черепичного заводу, на кошти Полтавської ГЗУ, займалася ПРОПО³¹. 6 жовтня туди було переселено останню групу біженців у складі 57 осіб. Після цього табір у міському саду припинив своє існування. Його майно частково перейшло до табору на черепичному заводі та на пункт харчування при станції Полтава³².

²⁸ ЦДІАК України. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1748. – Арк. 14.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, арк. 14 зв.

³¹ Там само, арк. 15 зв.

³² Там само, арк. 14.

На початку серпня 1915 р. у Полтаві, у зв'язку зі скupченням у місті «великої кількості біженців без даху і їжі», бюро переселенської організації обладнало та відкрило ще один тимчасовий табір, розрахований на 2 тис. осіб. На час його відкриття там перебував 1601 біженець³³. На кінно-ярмарковому майдані знову за сприяння міської влади було зведені бараки літнього типу. Та вже з 18 вересня майже усі 300 біженців було переселено до табору, розташованому на черепичному заводі. Фактично слід розглядати його як єдиний пункт перебування евакуйованих, лише зі зміною місця перебування. У звітах ПРОПО зазначається, що «Табір для біженців у Полтаві (кінно-ярмарковий майдан і черепичний завод)» функціонував із 14 серпня 1915 до 19 червня 1916 рр., коли останніх 143 біженців було розселено в повітах губернії. За цей час через нього пройшло 3707 біженців, які отримали 265 223 порції їжі. Щоденна норма хліба на одну людину склала три фунти (два чорного і один – білого), а м'яса від 0,5 до одного фунта³⁴. Діти й хворі за вказівкою лікаря забезпечувалися бульйоном, молоком та яйцями.

Медичну допомогу в обладнаній амбулаторії було надано 2991 особі (понад 80%)³⁵. Також функціонували дві лікарні – «дитяча» (20 ліжок), «для дорослих» (30 ліжок), «пологове відділення», школа. У штаті серед обслуговуючого персоналу табору перебували завідувач та його помічник, завідувачка кухні, три канцеляристи, лікар, два фельдшери, фельдшерка-акушерка, три – п'ять сестер-жалібниць та 22 санітарі. Із метою доставки продовольства та роз'їздів працівників, оскільки табір розміщувався за сім кілометрів від Полтави, було закуплено 14 коней. На літо 1916 р. полтавські табори цілком виконали свою місію із забезпечення тимчасовим житлом біженців³⁶. Також слід зазначити, що на утриманні бюро ПРОПО перебувала амбулаторія та палати для хворих біженців при медико-харчовому пункті на вокзалі Полтава-Південна³⁷.

³³ Там само, арк. 16.

³⁴ Там само, арк. 15 зв. З 1899 р міра ваги в Російській імперії, що дорівнювала 0,4095 кг. Обрахунки авторки.

³⁵ Там само, арк. 16.

³⁶ Там само, арк. 15 зв.

³⁷ ДАПО. – Ф. 992. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 57.

Серед першочергових завдань для місцевої влади та біженецьких комітетів різного підпорядкування було забезпечення житлом евакуйованих. Оскільки події війни розгорталися так, що вона мала перспективу перетворитися на довготривалу, то належало знайти варіанти, здатні забезпечити їх кількарічне перебування на чужині. Слід зазначити, що різноманітна біженецька маса – багатодітні сім'ї, сироти чи загублені в дорозі діти, пристарілі, інваліди, хворі – вимагала різних підходів до вирішення житлового питання. В окремі категорії місцеві комітети виділяли «інтелігентних та напівінтелігентних біженців», тобто людей з освітою, «працівників розумових професій», а також дівчат та самотніх молодих жінок, як потенційних жертв сексуального насилля, для яких відкривали спеціальні притулки³⁸. У вересні 1915 р. бюро ПРОПО відкрило в Полтаві гуртожиток на 50 осіб «для інтелігентних біженців», які шукали собі квартири й не мали постійного житла. На січень 1917 р. там постійно перебували 3 – 4 сім'ї³⁹.

Важливим аспектом турботи структури були безпритульні діти біженців, які з різних причин утратили батьків. На її утриманні перебувало 110 дітей у двох організованих притулках. Цікаво, що при них діяла невелика лікарня, було організовано початкове училище та школа рукоділля для дівчаток-біженок⁴⁰. Крім того, на початку осені 1915 р. було відкрито й гуртожиток для учнів середніх навчальних закладів, у якому проживало в різний час до 50 осіб. То були діти польських біженців, круглі сироти, у кого батьки були на війні чи їх уже втратили. У цьому закладі діти перебували на повному утриманні: їх забезпечували одягом, взуттям, підручниками. Раціон дітей складався з трьохразового харчування. На сніданок вони отримували хліб і чай, а в школу – булку, на обід – дві страви, а в неділю – три, на вечерю – одну страву і чай⁴¹.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1743. – Арк. 113; Беженцы // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 3 ноября

³⁹ ЦДІАК України – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1748. – Арк. 27.

⁴⁰ ДАПО. – Ф. 992. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 45–46.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1748, арк. 26.

ПРОПО активно долучилася до організації харчування біженців. Із листопада 1915 р. у Полтаві розпочала роботу їdal'nya для «інтелігентних біженців», яку було влаштовано спільними зусиллями бюро ПРОПО та губернського відділення Тетянинського комітету. При цьому кошти ними було виділено порівну. Обладнання надала ПРОПО, яка й узяла на себе облаштування, ведення господарства, адміністративну роботу та контроль за фінансами. Обідати безкоштовно могли біженці, які мали дозвіл від ПРОПО на підставі обстеження їхнього матеріального становища, що здійснювали працівники відділення Тетянинського комітету. Інші біженці могли купувати обіди за здешевленими цінами (25 коп.). Протягом 18 листопада 1915 р. – 1 січня 1917 р. було надано 89513 обідів, із них – 15659 безкоштовних. 5145 обідів було оплачено польським комітетом для своїх земляків-біженців⁴².

Біженці, які евакуювалися разом зі своїми установами, мали змогу частково отримати роботу за фахом. Так, у Полтаві біженці працювали в різних інстанціях. Так, на «урядовій телефонній станції» працювали Н.Гайдаш, поштово-телеграфний чиновник Холмської телефонної мережі та О. Новельт з оплатою в 75 крб. 33 коп.⁴³. Крім того, чотири біженці працювали в губернській землевпорядній комісії, по одному в управлінні акцизних зборів та земельному банку, дві жінки-біженки у з'їзді мирових суддів, сім – у міській управі, 16 – у бюро ПРОПО, 27 – у казенній палаті⁴⁴.

Одним із активних учасників із працевлаштування виступило Полтавське бюро праці, створене 17 травня 1916 р. за ініціативи ПРОПО (Таблиця 2). Свою діяльність воно поширювало на місто та повіти губернії⁴⁵. На належному рівні поставлено й інформативність біженців щодо наявності вільних місць: двічі на тиждень місцева газета публікувала оголошення з вакансіями⁴⁶.

⁴² Держархів Полтавської обл., ф. 992, оп. 1, спр. 8, арк. 25.

⁴³ Там само, спр. 4, арк. 16.

⁴⁴ Там само, арк. 17, 19, 21, 25, 30, 41, 48.

⁴⁵ Там само. – Спр. 8. – Арк. 20.

⁴⁶ Полтавское Центральное бюро труда // Полтавский день. – 1915. – 24 августа.

Таблиця 2⁴⁷

**Дані про діяльність Полтавського Центрального
Бюро праці (17 травня – 15 листопада 1916 р.)**

Місяць	Попит на працю		Пропозиції праці	Послано на роботу	Задоволено попит	Залишається на 16 листопада		Середня щоденна відвідуваність бюро праці / осіб
	Наймачі	Місця				Місця	Робітники	
Травень	168	332	250	189	188	-	-	20
Червень	300	1049	991	660	657	-	-	43
Липень	221	1196	923	687	685	-	-	40
Серпень	157	285	1075	561	557	-	-	44
Вересень	275	1520	1213	894	893	-	-	50
Жовтень	234	1986	1506	1284	1292	-	-	60
Із 1 по 15 листопада	106	246	791	336	336	-	-	65
Усього	1461 ¹⁶⁸⁹ ₄₈ 3150	6641	6754	4611	4608	1237	447	46

Отже, Південноросійська обласна переселенська організація та її бюро доклали чимало зусиль, щоб надати допомогу біженцям, які в роки I світової війни знайшли тимчасовий притулок у Полтаві. За короткий час було відкрито притулки, пункти харчування, розгорнуто табір для нетривалого перебування цього прибулого контингенту, зорганізовано допомогу дітям. Усе це засвідчило готовність полтавців у роки воєнного лихоліття прийти на допомогу і надати підтримку знедоленим незалежно від віри, етнічної принадності, соціального статусу.

⁴⁷ ДАПО. – Ф. 992. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.38.

⁴⁸ 1689 наймачів складають сільські господарства, економії, товариства, заявлені в бюро праці за опитувальними листами.

Микола Якименко, Марина Мар'євська

**ЖИТТЕВИЙ РІВЕНЬ МЕШКАНЦІВ
ПОЛТАВСЬКОГО СЕЛА НА РУБЕЖІ XIX – XX ст.
ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОГО ПРОТЕСТУ
НАПЕРЕДОДНІ ВІЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
1917 – 1920 pp.**

Як відомо, Полтавщина була одним із центрів українського національно-визвольного руху, який, урешті-решт, мав своїм наслідком проголошення в січні 1918 р. нової незалежної держави – Української Народної Республіки. Вивчення усіх, без винятку обставин, які зумовили появу цього історичного феномену, залишається актуальним і сьогодні, хоч тема соціально-економічних і політичних передумов національно-визвольної боротьби, активізації соціалістичного, чорносотенного, ліберального та анархістського рухів на початку ХХ ст. у Російській імперії завжди була об'єктом пильної уваги дослідників різної ідейно-політичної орієнтації. Звідси – величезний за своїм обсягом масив відповідної історичної літератури, серед якої чільне місце належить грунтовній праці Віктора Ревегука «Полтавщина в переддень Української революції (1900 – 1916 pp.)»¹. Проте немало сторінок, які стосуються історії нашого краю кінця XIX – початку ХХ ст. ще чекають на свого дослідника. Мова йде, зокрема, про життєвий рівень мешканців Полтавського села, оцінка якого в окремих сучасних істориків є, м'яко кажучи, не завжди адекватною. Досить яскравою в цьому плані є публікація одного з дописувачів тижневика «Історія України» О. Машкіна, який на основі окремих, не типових фактів у рецензії на книгу В. Молчанова «Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 pp.)» захоплювався тим, як звичайні мешканці краю щедро годувалися, вишукано вбиралися і працювали за умов «ненависного царату», як розкішно відпочивали в тодішній «в'язниці народів»² на всіх

¹ Ревегук В. Я. Полтавщина в переддень Української революції (1900 – 1916 pp.). – Полтава, 2010. – 294 с.

² Машкін О. «Буде хліб – буде й пісня» // Історія України. – 2006. – № 37 (485). – С. 8.

українських землях, навіть, за його словами, і Східній Наддніпрянщині³. Чи ж так було на Полтавщині в той історичний відрізок часу, про який писав О. Машкін? Згідно з даними відомого економіста й громадського діяча О. Русова, який тривалий час працював статистиком Чернігівського, а згодом і Полтавського земств, близько 90% мешканців нашого краю на рубежі XIX – XX ст. основні засоби до існування одержували від сільського господарства⁴. Отже, не мешканці міст, а саме селяни становили ту соціальну групу населення, яка в кінцевому результаті й визначала той чи інший рівень життя.

Саме поняття «рівень життя» включає в себе «увесь обсяг споживання різноманітних благ (матеріальних і духовних)», а також (за визначенням авторів «Курсу соціально-економічної статистики»), «ступінь задоволення зростаючих потреб населення»⁵. Певне уявлення про потреби населення Полтавської губернії дають відповідні дані п'яти подвірних переписів, які полтавське земство провело на рубежі XIX – XX ст. Так, якщо в 1889 р. із 346 598 описаних господарств зовсім не мали польових угідь 59 083 домогосподарів, то у 1910 р. їх було вже 70 042, тобто майже на 11 тис. більше. Що ж до малоземельних (до 6 дес. угідь), то в 1889 р. їх нараховувалося 198 408, тоді як через 21 рік – 316 035, або на 37,2% більше⁶. Не маючи своєї власної ріллі, 62 809 господарств у складі 294 173 осіб обох статей потребували, за розрахунками земців, 5 295 114 пудів хліба – і, у кого посів не перевищував 3 дес. (129 320 господарств – 674 055 осіб), мали дефіцит у 5 128 626 пудів. Ті господарства, які сіяли від 3 до 6 дес. (106 910 господарств – 652 421 особи), в урожайному 1899 р. ледве змогли забезпечити свої потреби в продовольчих культурах. Надлишок на одну особу в них становив усього 4,0 пудів зерна. Не великими був і здобуток господарств із посівом від 6 до 15 дес. – 20,1 пудів на особу. Тільки в багатоземельних господарствах із

³ Там само. – С. 9.

⁴ Див.: Яснопольский П. Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. – Киев, 1913. – С. 300.

⁵ Курс социальной-экономической статистики: Учебник / В. Э. Адамов, И. К. Беляевский, А. П. Зинченко и др. – М., 1982. – С. 413.

⁶ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава, 1916. – С. 38.

розрахунку на одного члена родини продовольче зерно складало солідну цифру – 69,8 пудів⁷. Проаналізувавши одержані в 1899 р. результати щодо забезпечення мешканців полтавського села продовольством, місцеві економісти дійшли висновку, що більше половини господарств губернії із населенням майже в мільйон осіб «із року – у рік відчуває більшу чи меншу потребу у хлібі для харчування і посіву». Хоча частина безземельних і малоземельних господарств під час жив і заробляла собі «хліб» за сніп, але його було недостатньо для харчування всієї родини до нового урожаю. Варто зауважити, що свої розрахунки продовольчого забезпечення селянсько-козацьких господарств Полтавської губернії в 1899 р. земські економісти будували на основі прожиткового мінімуму у 18 пудів на одну середньо-статистичну особу протягом року. Проте така базова цифра, на нашу думку, є заниженою, а тому й одержані земцями висновки дещо прикрашали реальний стан справ на селі.

На початку ХХ ст., наприклад, комісія, створена згідно з царським указом від 16 листопада 1901 р. для вивчення добробуту селян центральночорноземних губерній, дійшла висновку, що мінімальна продовольча потреба тут не може бути меншою за 20 пудів на одну особу⁸. Власне, те ж таке Полтавське губернське земство в 1898 р. провело спеціальне обстеження 665 окремих родин у складі 4601 особи з урахуванням середньогубернського співвідношення бідняків, середняків і заможних селянських родин. Відповідні розрахунки мінімальної річної норми харчових продуктів для членів родини, а також потреб наявних тварин і птиці, становили 21 пуд на кожну особу. Із цим твердженням у 1983 р. погодився сучасний дослідник аграрної історії Лівобережної України А. Авраменко⁹. Інший український дослідник ринку сільськогосподарської продукції в губерніях

⁷ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год пятый. – Полтава: Тип. т-ва И. А. Дохмана, 1901. – С. 260.

⁸ Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. По 1900 г. Благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России: Часть 1. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – С. 132.

⁹ Авраменко А. М. Крестьянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв. // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1983. – Вып. 28. – С. 124.

Лівобережжя другої половини XIX ст. Г. Згурський вважав мінімальною продовольчу норму «у 19 ј пуда на душу населення»¹⁰. Але і це, як нам здається, мінімально можлива для задовільного харчування норма. Не випадково ж окремі російські публіцисти початку ХХ ст. називали нормальною навіть цифру у 24,5 пудів на особу¹¹. Основою для наших сумнівів щодо справжньої мінімальної продовольчої норми селянства є те, що на рубежі XIX–XX ст. споживання харчових продуктів у США становило 67,9 пуда на одну особу; у Данії – 57 пудів; Болгарії та Франції – по 33,6 пуда; Швеції – 31,3 пуда; Німеччині – 27,8 пуда; Голландії – 24,5 пуда. Ознайомившись із цими показниками, один із лідерів партії конституційних демократів Н. Аверін у 1907 р. писав, що за умови мінімального у Європі споживання у 24,5 пуда загальна кількість селян, які недоїдали, становитиме по Російській імперії величезну цифру в 75 млн. осіб. «Село, – писав він, – щорічно недоїдає близько 600 млн. пудів...»¹².

Вирахувати загальну кількість тих, хто недоїдав на Полтавщині, неможливо хоча б через те, що є невідомою цифра проданого у 1899 р. селянами зерна. Земці, як уже було сказано, вели мову про наявність проблем із продовольством у майже мільйона осіб. Однак у даному випадку бралися до уваги тільки безземельні господарства (299 173 особи), а також ті, що мали до 3 дес. посіву (674 055 осіб). При цьому потрібно враховувати, що ті, хто сіяв від 3 до 6 дес. (652 421 осіб), забезпечували себе харчовими продуктами через те, що в них (при потребі зерна у 18 пудів) надлишок становив 4, 0 пуда на кожну особу. Але ж відомо, що за такого розрахунку не бралося до уваги те, що частину врожаю селянин завжди продавав для одержання потрібних коштів для сплати численних податків. Отже, реальний надлишок у цьому випадку буде меншим за той, який одержано шляхом механічного обліку вирощеного зерна й заниженої норми харчування у 18 пудів.

---

¹⁰ Згурский Г. В. Рынок сельскохозяйственной продукции на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1989. – С. 12.

¹¹ Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации. – СПб, 1907. – С. 4.

¹² Там само. – С. 5.

«Найбідніші селяни, – писав у 1900 р. відомий дослідник їх бюджетів Ф. Щербина, – скорочують свої особисті і господарські потреби (у харчування, житлі, одязі) для задоволення господарства, для підтримки його існування»¹³.

З урахуванням того, що безземельні і малоземельні селяни становили на Полтавщині понад 2/3 усього сільського населення, то не буде перебільшенням назвати 2 млн. осіб як ту кількість, яка реально не мала навіть тих злиденних 18 пудів харчових продуктів, про які щойно йшла мова. Характеризуючи життєвий рівень дрібних товаровиробників Полтавщини, доцільно, на думку авторів цих рядків, знайти відповідь на питання: що ж саме (з погляду внутрішньо-господарських факторів) здійснювало найпомітніший вплив на добробут тогочасного домогосподаря? Із цією метою за допомогою методу покрокової (поетапної) багатофакторної лінійної регресії на основі відповідних статистичних даних¹⁴ була побудована математична модель, коефіцієнти якої подано в таблиці 1. Оскільки рівень значущості коефіцієнтів X_2 , X_3 , X_7 , X_9 менше 5%, то відповідні коефіцієнти є значущими, тобто істотно відрізняються від нуля. Інші коефіцієнти цієї таблиці не є значущими. Отже, їх можна вважати такими, що рівні нулю, а тому до моделі не доцільно.

$$Y = 0,000015 * X_2 + 0,508843 * X_3 + 0,192035 * X_7 - 0,10745 * X_9$$

¹³ Щербина Ф. А. Крестьянские бюджеты. – СПб., 1900. – С. 71.

¹⁴ К вопросу об установлении оценочных норм для земельных имуществ Полтавской губернии. Доклад губернской земской управы в губернскую оценочную комиссию о заключениях уездных оценочных учреждений по проекту земельно-оценочных норм. С приложением «Заключений уездных оценочных комиссий и земских собраний». – Полтава, 1912. – С. 18; Влияние неурожаев на народное хозяйство России / Под ред. В. Г. Громана. Часть первая. – М., 1927. – С. 101; Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1888 год. По сообщениям корреспондентов. – Полтава, 1898. – С. 111; Сборник постановлений земских собраний 49-го очередного созыва и чрезвычайных 9-го января, 24-го марта, 2-го ноября, 29-го декабря 1913 года. С докладами управы и другими приложениями. – Полтава, 1914. – С. 10 – 11; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава, 1916. – С. 91; Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901 – 1922 гг. / Под ред. Н. П. Оголовского. – М., 1923. – С. 195 – 196; Сельское хозяйство Украины / Под ред. М. Б. Гуревича и В. М. Соловейчика. – Харьков, 1923. – С. 195; Статистический справочник по Полтавской губернии. – Полтава, 1910. – С. 46; Статистический справочник по Полтавской губернии. – Б. м., б. г. – С. 30.

Інтерпретація: Коефіцієнт біля X_2 указує, наскільки зміниться Y (валовий дохід), якщо цей X_2 (збір зернових культур) зміниться на одну тисячу пудів за умови, що інші X -си залишаються незмінними. Так, якщо X_2 (урожай зерна з однієї десятини) збільшиться на один пуд, то Y (тобто валовий дохід з однієї десятини) збільшиться на 0,508843 крб., тобто приблизно на 50,8 коп. із десятини. Отже, виходить, що найважливішими факторами впливу на валовий дохід селянсько-козацької родини Полтавщини кінця XIX – початку ХХ ст. були: а) урожайність поля; б) збір основних зернових культур; в) площа сільськогосподарських угідь та г) ринкова вартість землі. Y – Валовий дохід 1 дес. (крб.)

Таблиця 1
Коефіцієнти моделі

Вільний член	Коефі-цієнти	Std. Err.	t (33)	Рівень значущості
	0,005424	0,992861	0,00546	0,995674
X3	0,508843	0,107979	4,71241	0,000043
X4	0,103137	0,054218	1,90225	0,065896
X9	-0,10745	0,026813	4,00744	0,000329
X7	0,192035	0,058075	3,30666	0,002285
X2	0,000015	0,000006	2,34049	0,025453
X6	0,000133	0,00007	1,89064	0,06748
X0	-0,00023	0,000144	1,61267	0,116341

Життєвий рівень непривілейованих станів, невисокий у мирний час, різко знизився з початком у 1914 р. Першої світової війни. Згідно з оцінками тогочасних економістів інфляція за три роки війни зросла на 300%. Ціни на всі товари, включаючи, звичайно, і продукти, росли як на дріжджах. Так, наприклад, у Миргороді, розташованому в центрі Полтавської губернії, на початку 1917 р. ціни на хліб щомісяця зростали в середньому на 10%¹⁵. На початку січня 1917 р. уповноваженим Міністерства землеробства по Полтавській губернії була скликана нарада щодо заготівлі хліба для армії.

¹⁵ Базарные цены (по сообщениям корреспондентов статистического бюро П.Г.З.) за март 1917 года // Хуторянин. – 1917. – № 8. – С. 158.

Було ухвалено рішення здійснити «суцільну загальну реквізицію зерна по усіх повітах губернії за нормами, виробленими попередньою аналогічною нарадою 7–8 січня 1917 р.». Відповідно до цих норм для посіву залишали 10 пудів на кожну десятину по 2 пуди на місяць будь-якого зерна на кожну особу віком від 2 років. Вівса залишали по 10 пудів на коня до нового урожаю¹⁶. Усе зерно в обсягах, які перевищували встановлені норми, місцева адміністрація вилучала за так званими «твердими цінами», що були значно нижчими від ринкових. На основі даних стосовно врожаю 1916 р. полтавська адміністрація за пропозицією Міністерства землеробства запропонувала певний розмір твердих закупівельних цін в кожному повіті. Якщо брати середньогубернські показники, то вони були такими: пшениця – 210 коп. за пуд; жито – 159 коп.; овес – 169 коп.; ячмінь – 156 коп.; гречка – 183 коп.; просо – 180 коп.¹⁷. «Тверді ціни» влада встановила також і на м'ясо. На 1917 р., наприклад, закупівельна ціна живої ваги відгодованої свині вагою від 4 до 6 пудів становила 17 крб.; негодованої, незалежно від ваги, ті ж 17 крб. за пуд. За вівцю влада давала на Полтавщині 8 крб. за пуд живої ваги із шкірою, непридатністю для кожуха, і 8 крб. 50 коп., якщо шкіра тварини кращої якості¹⁸. Запропоновані ціни на м'ясо були майже вдвічі нижчими від середньоринкових, що, за повідомленнями із сіл, могло «викликати обурення серед народу»¹⁹. І таке обурення настало тоді, коли влада застосувала реквізиції, загальний обсяг яких на Полтавщині був досить значним.

На рубежі 1916–1917 рр. у селянсько-козацьких господарствах краю було заплановано вилучити 35 703 тис. пудів хліба (жито, пшениця, овес, ячмінь, просо і гречка), тоді як фактично вдалося відібрati лише 9 228 тис. пудів (25,8% від плану)²⁰. Як в опублікованих, так і в архівних джерелах

¹⁶ [Н. С.] Совещание по заготовке хлеба для армии по Полтавской губернии // Хуторянин. – 1917. – № 2. – С. 40.

¹⁷ Полтавские агрономические известия. – № 4-й (13). – 15 августа 1916 г. – С. 42.

¹⁸ Экономическое положение России накануне Великой октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. – Л., 1967. – Часть 3: сельское хозяйство и крестьянство. – С. 195.

¹⁹ Там само. – С. 195.

²⁰ Там само. – С. 205.

зберігається чимало свідчень економічного становища найбільш знедолених категорій мешканців полтавського села на рубежі XIX–XX ст. Про становище непривілейованих станів писали як тогочасні громадські діячі, письменники та журналісти, так і самі селяни, голос яких звучав особливо гучно під час відомих аграрних рухів 1902, 1905–1907 та 1917 рр. Про нестерпність умов життя сільської бідноти свідчить, наприклад, протокол допиту селянина І. Гладкого щодо розгрому в 1902 р. економії поміщика Роговського у с. Войнівка Полтавського повіту:

«Із людьми, які приходять до нього на роботу, – заявляв вищезгаданий свідок, – [хазяїн] поводиться дуже погано, вижимає з них усі соки... Матюки при розмові із селянами у нього не сходять з вуст... Собак, яких у Роговського повен двір і будинок, господар годує краще, ніж своїх робітників...»²¹.

На початку 1906 р. за дорученням директора Департаменту державних земельних маєтностей А. Ріттиха професор Н. Коломийцев вивчав життєвий рівень сільського населення тих регіонів, де аграрні рухи були особливо активними як у 1902, так і в 1905 роках. У своєму звіті про виконану роботу він писав таке:

«Нас вразила низька врожайність, безприбутковість землі, незначні розміри чистого залишку хліба із розрахунку на душу населення, надвисока орендна плата...; нас вразила величезна заборгованість населення...; ми побачили усі ознаки кричущої бідності, економічної слабкості, вражаючої безграмотності, повної безприбутковості селянського землеробського промислу»²².

Тут, як нам здається, будь-які коментарі будуть зайвими.

Висновок з сказаного є очевидним: соціально-економічне становище абсолютної більшості мешканців полтавського села на рубежі XIX – XX ст. було незадовільним, яскравим підтвердженням чого була їхня активна участь у відомих подіях 1902, 1905 – 1907 та 1917 – 1921 років.

²¹ Крестьянское движение в Харьковской и Полтавской губерниях в 1902 г. Сборник документов. – Харьков, 1961. – С. 67.

²² Російський державний історичний архів. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 4.

Василь Стрілець

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (СЕРЕДИНА 1919 Р.)

В історії Української Народної Республіки (УНР) бурений 1919 р. став роком найбільших злетів та падінь молодої української держави. Визначальною внутрішньою причиною тогочасних поразок УНР стало перманентне протистояння провідних українських політичних сил. Так, у квітні 1919 р. постановою Директорії УНР в особі С. Петлюри було призначено уряд з числа представників лише соціалістичних партій – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (центральної течії).

Взаємини, що склалися між новим соціалістичним урядом та однією з провідних українських буржуазно-демократичних партій – Українською партією соціалістів-федералістів (УПСФ), яскраво ілюструє долю Українського клубу в Кам'янці-Подільському, заснованого місцевими соціалістами-федералістами, зокрема Л. Білецьким та В. Січинським. Призначення клубу, урочисто відкритого 27 лютого 1919 р., вбачалося його засновниками в пробудженні національної свідомості та в організації дозвілля місцевого українського населення. Виступаючи на відкритті клубу, представник Головного комітету УПСФ А. Синявський наголосив на значенні подібних закладів у національному відродженні та зміцненні державності в країнах Західної Європи та Північної Америки¹. Та невдовзі після сформування нового уряду, приблизно в середині квітня 1919 р., приміщення Українського клубу в Кам'янці-Подільському було реквізоване владою для Українського робітничого клубу².

¹ Відкриття Українського клубу // Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 1 берез. – С. 3.

² Реквізиція українського клуба // Подольский край. – Каменец-Подольский, 1919. – 19 апр. – С. 2.

Однак, попри таке негативне ставлення до УПСФ, соціалісти усвідомлювали, що без соціалістів-федералістів неможливо здійснювати урядову діяльність, тим більше, що в розпорядженні УСДРП та УПСР через попередні розколи залишилося ще менше досвідчених адміністраторів, ніж було за попередніх часів. Зі свого боку УПСФ не вважала за доцільне відкликати всіх своїх членів чи тих, хто співчував їй, з урядових посад, бо не полішала надій на свій прихід до влади як урядової партії (що сталося лише в травні наступного року) та розраховувала, як і в урядах Центральної Ради, на корекцію урядової політики через урядовців-есефів. У зв'язку з цим колишній міністр в уряді С. Остапенка І. Фещенко-Чопівський, заперечуючи закиди есерівської газети «Громада» в саботажі соціалістами-федералістами урядової діяльності, у червні 1919 р. писав:

«Щодо саботажу, то партія с.-ф. у цьому бездоганна. А у відношенню до уряду Директорії, окрім цілковитого сприятливого й чесного співробітництва при всяких умовах, вона бути на підозрінню не може».

Далі він наголосив, що всі соціалісти-федералісти, котрі були на урядових посадах, у тому числі й міністри, залишалися й тепер залишаються на своїх відповідальних і технічних посадах³.

Але УПСФ стала в опозицію до урядового курсу. У червні 1919 р. у звільненому від більшовиків Кам'янці-Подільському соціалісти-федералісти організували видання опозиційної газети «Новий шлях». Згодом П. Христюк так оцінить цей факт:

«Попікшись на оскілковщині й болбачавщині, українська буржуазія перейшла на деякий час на легальну «парламентарну» боротьбу з правителством «большевиків і шантажистів».

«Професорська» (ес-ефівсько-самостійницько-народно-республіканська) газета «Новий шлях», пізніше «Трудовий

³ Ч[опівський] Ів. Лист до редакції // Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 21 черв. – С. 4.

шлях», повела проти уряду енергійну агітацію, висловлюючи жалі за Болбочаном. «Професорів» підтримували «люде землі» – «громадські діячі Поділля», переважно земці...»⁴. Як бачимо, П. Христюк об'єднує соціалістів-федералістів, самостійників-соціалістів та народних республіканців у їхньому нібито спільному співчутті відомим виступам отаманів В. Оскілка та П. Болбочана. Таке твердження далеке від істини, бо соціалісти-федералісти взагалі були проти революційних змін у системі влади. П. Христюк мав знати, що на сторінках «Нового шляху» (а згодом і «Трудового шляху») жодного разу не висловлювалося схвалення зазначених виступів. Більше того, «Новий шлях» схарактеризував виступ отамана П. Болбочана як ганебну зраду⁵. Недарма в тогочасній пресі зустрічалося протиставлення соціалістів-федералістів, соціал-демократів і есерів, з одного боку, та самостійників-соціалістів – з іншого⁶.

У зазначених опозиційних газетах друкувалися представники і Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), і Української народно-республіканської партії (УНРП) та й інших правих опозиційних партій, але, виходячи зі змісту більшості публікацій (зокрема, передвищь), можна стверджувати, що газети ці відображали погляди переважно соціалістів-федералістів, тим більше, що їх редакторами були провідні діячі УПСФ В. Біднов та Л. Білецький.

Зміст редакційної статті в першому числі «Нового шляху» засвідчив позицію УПСФ щодо основних питань політичного розвитку УНР. Так, причину поразки УНР вбачали в діяльності українських комуністичних політичних угруповань, які своєю орієнтацією на федерацію з Радянською Росією губили ідею української державності, та в руйнівних діях люмпенізованих верств населення України, що йшли за демагогічними гаслами. «Цим, – ішлося далі в

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: В 4-х т. – Прага, 1921. – Т. III. – С. 141.

⁵ Коли вже зникнуть всякі авантюри // Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 14 черв. – С. 2.

⁶ Див., напр.: Т-ко С. Початки протрезвіння // Козак (Вістник 16 пішого загону). – Б.м., 1919. – 16 черв. – С. 3.

статті під промовистою назвою «Новий шлях», - було одчинено ворота для «братів» з півночі, що за допомогою більшості деяких національностей, які перебувають на українській території», повністю зруйнували весь державний і господарський апарат Української Народної Республіки⁷. Очевидно, що під «деякими національностями» розуміли російське та єврейське населення України, частина якого справді підтримувала агресію Радянської Росії, чому сприяли спричинена війною загальна анархія, розвал державного апарату та неорганізованість армії УНР, яка включала і представників люмпенізованих прошарків населення та була об'єктом не стільки державного управління, скільки партійної агітації. Але твердження, що більшовиків у їхній боротьбі проти УНР підтримувала більшість російського та єврейського населення України, видається досить непродуманим. Такі заяви не сприяли національному порозумінню, якого все ж прагнули соціалісти-федералісти. Адже далі в статті говорилося про необхідність налагодження державного життя на звільнених територіях, якого можна досягнути не шляхом міжпартійної та міжнаціональної ворожнечі, а, навпаки, повною згодою.

«Коли ця згода утвориться, коли не буде не тільки по п'ять течій в одній партії, а всі партії в інтересах трудового народу об'єднаються в одну українську партію задля оборони свого краю в першу чергу, задля вирішення всіх політичних, соціальних та національних питань не в максимальній велиності,... а лише в мінімальному обсягові, лиш тоді буде зроблено все, що так необхідно для державного існування нашої... країни. Цей новий шлях згоди міжпартійної, згоди міжнаціональної... зміцнить наші сили й забезпечить наше державне життя як внутрішнє, так і міжнародне», – підкреслила газета⁸.

---

⁷ Новий шлях // Кам'янець-Подільський, 1919 – 11 черв. – С. 1.

⁸ Там само.

Протистояння між соціалістами (соціал-демократами і есерами) та буржуазно-демократичними угрупованнями після утворення у квітні 1919 р. коаліційного соціалістичного уряду стало найважливішим чинником внутрішньополітичного розвитку УНР аж до моменту катастрофи останньої наприкінці року. Тогочасний лідер УСДРП І. Мазепа вже в еміграції схарактеризував роль цього протистояння з позиції свого політичного табору такими словами:

«...безумовно, усі ці тимчасові труднощі (брак коштів, матеріальних засобів тощо. – В.С.) значною мірою можна було подолати. Та на перешкоді стали ... умови внутрішнього політичного характеру. Загально кажучи, причини цього несприятливого внутрішнього положення були в характері самої урядової коаліції, яка не була міцною, а головно – у поведінці правих українських угрупувань, що після утворення соціалістичного уряду спільно з Галицьким урядом перейшли в рішучий наступ проти уряду й голови Директорії Петлюри»⁹.

Але й у цій ситуації протистояння з урядовими партіями соціалісти-федералісти певною мірою підтримували УСДРП, зважаючи на її колишні, далекі від гармонії, стосунки з УПСР і розраховували на відповідні кроки у відповідь. Колишня співпраця УПСФ та УСДРП за часів Центральної Ради давала соціалістам-федералістам надію на покращення взаємин з провідною партією урядової коаліції. Характерною в цьому плані є реакція одного з провідних діячів УПСФ І. Фещенка-Чопівського на виступ міністра праці соціал-демократа О. Безпалка на зустрічі С. Петлюри та уряду з представниками подільського громадянства (початок червня 1919 р.) та на пізніші заходи УПСР щодо мобілізації своїх членів і відрядження партійних інструкторів для організації інститутів влади за державні кошти в щойно звільненому

⁹ Мазепа І. Творена Держава (Боротьба р. 1919) // Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879 – 1926). – Прага, 1930. – С. 27.

Кам'янецькому повіті. Навівши слова з виступу О. Безпалка на зустрічі:

«Хто на перше місце ставить програми – є ворог України... Ми є прихильниками демократизму, а не насильства меншості над більшістю»,

I. Фещенко-Чопівський схарактеризував заходи УПСР як зраду (очевидно, і наміри УСДРП).

«Увесь довший шлях від Києва до Збруча, – емоційно звертався I.Фещенко-Чопівський до есерів, – засіяно кістками трупів – жертв «партийної пропаганди» війська і села... Нащо оця мобілізація? Хіба опит і практика попереднього не доказали, що такі мобілізації дають майже виключно доплив в партію лише більшовиків? Хіба справжня партійність виявляється за грошову допомогу від уряду? Хіба ми не маємо досвіду, як «нові» мобілізовані члени розкладали партії, компроментуючи тих, хто був ініціатором... Єдине гасло, на яке Ви маєте право для агітації, – це «Україна!» Давайте не політичні «системи», а справжню систему державного ладу й порядку. Не ступайте на «старий» шлях, яким ви докотилися до Збруча, а шукайте правдивих шляхів, ідіть за народом, а не тяgnіть нарід на мотузку своїх «гасел»¹⁰.

10-11 червня 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулося спільне засідання відділу Головного комітету УПСФ та її подільського губернського комітету. Резолюція засідання, що стала своєрідним маніфестом партії в умовах загострення боротьби в політичному таборі УНР, починалася такими словами:

«Унаслідок того, що українське громадянство й особливо ліві партії, які вели перед в уряді УНР, не знайшли шляхів до опанування стихійного руху, котрий повстав проти пансько-гетьманського

---

¹⁰ Чопівський. Дійсно – «Старий шлях» // Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 14 черв. – С. 2.

режиму, що привело до втрати майже всієї власної території, українській державності знову судилося пережити катастрофічну кризу...»¹¹.

Далі зазначалося, що Головний комітет УПСФ, зважаючи на те, що успішний наступ армії УНР може бути зведений нанівець помилковою політикою по цей бік фронту; що допомога війську населенням зумовлена прагненням останнього до державного ладу та спокою; що державний лад може бути забезпечений тільки шляхом цілковитої відмови від «більшовицьких експериментів (так соціалісти-федералісти оцінювали політику керівних партій УНР. – В. С.)», послідовною, побудованою на принципі законності демократичною політикою, спрямованою передовсім на державну організацію села, створення близького до народу суду та досвідченого адміністративного апарату, залучення до праці існуючого народного самоврядування зі значним поширенням його функцій, упорядкування земельного володіння латифундіями на основі парцеляції; що названі заходи повинні проводитися на звільнених територіях терміново; що ці плани можуть бути здійснені лише за умови єднання всіх українських демократичних сил та «лояльних неукраїнських елементів», обстоює такі принципи організації внутрішньополітичного життя УНР: припинення будь-якої партійної та антидержавної агітації в армії; залучення в уряд представників усіх українських політичних сил; уникнення насильницьких дій у внутрішньополітичній боротьбі. Засідання висловилося й за те, щоб соціалісти-федералісти доклали зусиль до відновлення Українського національного союзу (1918 р.) або до утворення подібного органу, метою якого були б, за відсутності парламенту, контроль над урядом та допомога останньому в його діяльності¹².

Та соціалісти, особливо есери, рішуче виступали проти залучення представників правих партій в уряд. В

¹¹ Хроніка // Там само. – 13 черв. – С. 4.

¹² Хроніка // Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 13 черв. – С. 4.

одній із редакційних статей за червень 1919 р. есерівської газети «Громада» з цього приводу досить красномовно зазначалося:

«Ми ніде не чули, щоб повстанням селянським чи робітничим керувала хоч би одна з наших еволюційних партій: соціал-федералістів, народно-республіканська чи самостійницька. Вони не мають глибоких корнів в широких кругах народу... в революційний час влада Директорії, кабінету міністрів може бути тільки не еволюційна. Зараз не час ес-ефів, нар-демократів чи самостійників»¹³.

Як бачимо, есерівська аргументація зводилася до суголосного партійній ідеології трактування настроїв народних мас. У липні 1919 року тижневик УПСР «Селянська громада» писав: «Есефи, самостійники, хлібороби – все це народ, безперечно, буржуазно думаючий. Самі вони ще не буржуї, бо ані якого дідька не мають за душою, але аж плачуть – так хотять бути буржуями»¹⁴. Відповісти в такому ж тоні праві, звісно, не могли, адже лише соціалісти-федералісти мали на той час свою газету, але й вони побоювалися її закриття, тому виважували свої публікації, що, однак, не допомогло уникнути закриття «Нового шляху».

22 червня загальні збори соціалістів-федералістів прийняли постанову про трудові ради, яку влада не дозволила надрукувати¹⁵. Про зміст цієї резолюції можна судити, виходячи з попередніх резолюцій партії та деяких публікацій у «Новому шляху» та «Трудовому шляху». Імовірно, що постанова вимагала відмови від проголошених Конгресом трудового народу України (Трудовим конгресом) так званих трудових рад, бо така ж вимога містилася в меморандумі громадських діячів Поділля, з-поміж яких особливо вирізнялися С. Русова, член УПСФ, голова

¹³ Кам'янець-на-Поділлю, 12-го червня 1919 р. // Громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 черв. – С. 1.

¹⁴ Чи є в нас буржуї? // Селянська громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 13 лип. – С. 6.

¹⁵ Хроніка // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 29 черв. – С. 4.

Всеукраїнської учительської спілки, та І. Огієнко, ректором Кам'янець-Подільського університету, симпатик УПСФ¹⁶. Меморандум направили Директорії УНР і після розголосу надрукували в газеті «Трудовий шлях» 29 червня 1919 р.¹⁷.

На цей час об'єктом протистояння урядових партій та УПСФ стали й галицькі питання та взаємини Наддніпрянської України з Галичиною. Так, 24 червня 1919 р. загальні збори присутніх у Кам'янці-Подільському соціалістів-федералістів за участю членів Головного комітету УПСФ та подільського губернського комітету партії прийняли резолюцію щодо зазначених взаємин, у якій підкреслювалося, що остання серед усіх українських земель відзначалася національною свідомістю й тому завжди була міцною основою розвитку української ідеї. Якщо ворогам України вдасться опанувати Галичину, тоді вони вже легко впораються за допомогою Денікіна і Колчака й «наших земляків» з Великою Україною. Оформлення самостійної державності Галичини, ішлося в резолюції, буде запорукою самостійного існування УНР та майбутньої соборної Української держави, тому загострення стосунків між Великою Україною та Галичиною не може бути виправдане жодними причинами. У резолюції наголошувалося, що єднання обох держав є лише декларативним, фактичне ж об'єднання, його форми та межі мають бути встановлені на спільних Всеукраїнських Установчих зборах. З огляду на сказане резолюція вимагала 1) делегування особливого представництва від уряду УНР до уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) (а саме таким на той час вважали статус Західної Області УНР соціалісти-федералісти), 2) тимчасової (до Всеукраїнських Установчих зборів) незалежності ЗУНР в її внутрішній та зовнішній політиці, причому в останній повинно бути встановлено повне порозуміння, що ґрунтуються на принципі єдності міжнародної політики «обох Україн», 3)

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВО України). – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 44.

¹⁷ Меморандум гром. діячів Поділля // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 29 черв. – С. 2.

правочинності розпоряджень уряду УНР на території Галичини лише за згодою уряду ЗУНР, 4) економічних зносин ЗУНР та УНР тільки у формі окремих договорів, 5) визнання адміністративної і судової незалежності ЗУНР, 6) обов'язковості використання військових ЗУНР на території УНР лише за згодою уряду ЗУНР або об'єднаного штабу армій обох держав. Ця резолюція була надрукована в редакції соціалістом-федералістом В. Бідновим газеті «Трудовий шлях»¹⁸. Гостра реакція урядових партій на введення в Західній Області УНР диктатури Є. Петрушевича викликала ще одне проголошення соціалістами-федералістами свого бачення стосунків обох українських держав. Той же «Трудовий шлях» наголошував на початку липня 1919 р., що Акт Соборності 22 січня 1919 р. у свідомості народних мас є лише декларативним, тому в державному житті Західна область УНР зберегла за собою аж до спільніх установчих зборів всю повноту законодавчої, цивільної та військової влади без будь-яких обмежень¹⁹.

Попри протистояння з урядовими партіями УПСФ в деяких питаннях намагалася йти їм назустріч, про що свідчить рішення від 26 червня 1919 р. загальних зборів соціалістів-федералістів, котрі проживали й перебували в Кам'янці-Подільському, взяти участь в офіційному відзначенні другої річниці І Універсалу Центральної Ради²⁰. На цих же зборах обговорювалося питання про закриття газети «Новий шлях». У надрукованій 2 липня в «Трудовому шляхові» резолюції зборів зазначалося, що свобода слова і друку є однією з конституційних підвалин, яка забезпечує в державі зростання політичної й національної свідомості народних мас, що без зазначених свобод становлення правої держави неможливе, оскільки громадянство тільки тоді досягає творчих висот, коли не зустрічає зовнішніх перепон у вільному виявленні думок. Тому соціалісти-

¹⁸ Резолюція загальних зборів... // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 26 черв. – С. 3.

¹⁹ Галичина в її правних відносинах до Наддніпрянщини // Там само. – 1 лип. – С. 2.

²⁰Хроніка // Там само. – С.4.

федералісти, як демократична партія, у своїй програмі завжди проголошували свободу слова і друку як істотні гарантії справді демократичного державного ладу. Водночас у резолюції визнавалася можливість певних обмежень свободи слова й друку на час загрози існуванню держави, але наголошувалося, що ці обмеження повинні ґрунтуватися на правових підвалинах. Тому й зверталася увага уряду на необхідність правового та обережного й тактовного користування попередньою цензурою²¹.

Однак соціалістичний уряд вважав за доцільне тримати редакцію опозиційної газети в постійному напруженні. 28 червня представники уряду (один із них – озброєний) опечатали приміщення редакції «Трудового шляху», мотивуючи свої дії тим, що на дверях редакції ще знаходилася вивіска «Новий шлях»²². Непорозуміння було подолане, і газета «Трудовий шлях» виходила ще майже місяць, але була поставлена в такі умови, які змусили редакцію припинити свою діяльність.

На середину липня 1919 р. буржуазно-демократичні українські партії, що перебували на території УНР, починають діяти організованим спільним фронтом. 13 липня в Кам'янці-Подільському відбулася нарада представників громадських організацій міста, УПСФ, УПСС, Селянсько-соціалістичної партії, УНРП, Трудової та Народної партії. Нарада визнала за необхідне відновлення діяльності комісій Трудового конгресу, хоча й тимчасового, але єдиного на той час представництва всеукраїнського значення. Було вирішено підтримувати ці комісії в реалізації їх прав контролю за діяльністю уряду. Крім цього, нарада висловилася за частіше проведення нарад членів Трудового конгресу, обраних свого часу, а також тих, які перебували у звільнених місцевостях²³.

А вже 15 липня відбулися установчі збори Українського національно-державного союзу (УНДС)²⁴, про необхідність і

²¹ Резолюція партії соціалістів-федералістів з приводу цензури // Там само. 2 лип. – С. 4.

²² Хроніка // Трудовий шлях. – 29 черв. – С.4.

²³ Хроніка // Там само. – 16 лип. – С. 2.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 8.

доцільність існування якого йшла мова на вищезгаданому спільному засіданні Головного комітету УПСФ та її подільського губернського комітету. До складу УНДС увійшли представники УПСФ, УПСС та інших буржуазно-демократичних українських політичних партій. Головою УНДС було обрано представника УПСФ, керівника «уенерівської» частини партії М. Корчинського. «Трудовий шлях» назвав УНДС прямим нащадком Українського національного союзу 1918 р., що здобув собі славу й повагу не тільки серед українського народу, «але навіть і серед народів Антанти та Німеччини»²⁵.

У прийнятому на установчих зборах статуті УНДС вказано на його спадкоємність із Українським національним союзом 1918 р. та поставлено такі завдання: утворення незалежної, демократичної Української держави; встановлення законної, відповіальної перед парламентом, влади; прийняття демократичного виборчого закону; захист прав України на міжнародній арені; допомога в організації армії й тилу. «Для здійснення цієї мети, – читаємо в статуті, – Союз організує українську політичну громадську волю, і, репрезентуючи її, уживає всіх відповідних заходів для її виявлення й реалізації як в Україні, так і за її межами»²⁶.

У зверненні президії УНДС до губернських і повітових комітетів вищезазначених партій та до губернських і повітових народних управ говорилося про необхідність взяти в міцні руки справу державного будівництва, забезпечити УНР вільний державний розвиток у вказаних цивілізованими країнами Європи й Америки напрямках, захистити державу й надалі «від всяких більшовицьких чи напівбільшовицьких експериментів»²⁷. Такими термінами характеризував УНДС політику соціалістичних партій.

У записці Головної ради УНДС до С. Петлюри як Головного отамана військ УНР містилася критика спроб

²⁵ Національно-Державний Союз // Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 17 лип. – С. 2.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 1.

²⁷ Там само. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1.

уряду організувати трудові ради замість місцевого самоврядування, діяльність ЦК УСДРП та ЦК УПСР (центральної течії) характеризувалася як диктаторська, що прямує шляхом орієнтації на світову революцію. Записка, яка залишилася без відповіді, вимагала прийняття чіткого й недвозначного принципу «демократичності і парламентаризму (Установчі збори), який в ідеї своїй та на підставі п'ятичленної форми переведення в життя носить і трудовий принцип» та організації авторитетної влади на місцях²⁸. Як бачимо, УПСФ та інші праві політичні партії теж використовували ідею «безбуржуазності української нації», бо пов'язували демократичний характер виборів органів влади з «трудовим принципом». З їхнього боку така аргументація була досить хиткою, але зрозуміло, що згадкою про «трудовий принцип» автори записки намагалися вплинути на фактично соціал-демократа С. Петлюру.

Ставлення урядових партій до УНДС з самого початку його існування було різко негативним, про що свідчить, наприклад, арешт одного з членів союзу лише за привітання, виголошене на селянському з'їзді в Кам'янці-Подільському²⁹. Коментуючи діяльність УНДС, газета прес-квартири штабу армії УНР «Українське слово» зауважила, що буржуазна інтелігенція всілякими способами намагається дезорганізувати творчу діяльність соціалістів, а інколи навіть активно перешкоджає їхній роботі, відриваючись від єдиного національного фронту та організовуючись в «якісь «Державні союзи», виставляючи при цьому власні, вузько-класові національно-політичні платформи, програми й плани бажаного для них соціально-політичного курсу³⁰.

По-іншому оцінювали причини утворення та діяльність УНДС члени УПСФ. У вересні 1919 р. газета київських соціалістів-федералістів «Рада» напише, що максималістська політика уряду Б. Мартоса, «докотившись до замаху на

²⁸ Там само. – Спр. 1. – Арк. 66.

²⁹ Там само. – Спр. 32. – Арк. 10.

³⁰ Інтелігенція і будування республіки // Українське слово. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 30 лип. – С. 1.

життя» Трудового конгресу, зумовила появу Українського національно-державного союзу, який рішуче виступив за необхідність гарантій мирного міжнаціонального й міжкласового співжиття на ґрунті й у межах української державності і своїми резолюціями певним чином впливав на урядову політику³¹.

Отже, українські соціалісти-федералісти, перейшовши з квітня 1919 р. в опозицію до соціалістичного уряду в несприятливим умовах зуміли залишитися досить вагомим чинником внутрішньополітичного життя УНР. Діючи як окремо, так і в союзі з іншими буржуазно-демократичними угрупованнями, УПСФ намагалася схилити урядові соціалістичні партії до ідеї об'єднання всіх українських і частини неукраїнських політичних сил на основі принципу широкої демократії, намагаючись унеможливити сповзання політичного курсу УНР до українського варіанту більшовизму. Певною мірою УПСФ вдалося реалізувати свою мету, оскільки з прийняттям Декларації 12 серпня 1919 р. урядова політика УНР, хоча й з фатальним запізненням, дещо еволюціонувала в демократичному напрямі.

---

³¹ Мазюкевич П. Довкола // Рада. – Київ, 1919. – 4 (17) верес. – С. 2.

Роман Сітарчук

ПРОЯВИ ЕТНІЧНОГО ЧИННИКА В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ У 20-30-і РР. ХХ СТ.

Спеціальних досліджень, присвячених ролі етнічного чинника в становленні й розвиткові протестантських церков в українських землях, поки що немає. Цього питання автор торкався у своїх попередніх працях, однак з огляду на свідому постійну національно-патріотичну позицію ювіляра, на пошану якого укладено збірник, звернення до цієї теми видається доречним.

У російсько-імперський період в українських землях у діяльності пізніх протестантських церков (баптистів, євангельських християн, адвентистів сьомого дня), які очолювали переважно іноземці, національні чинники фактично не виявлялися. Первінним осередком поширення протестантизму в українських землях були етнічні німці. Та поступова зацікавленість населення новим віровченням сприяла появи на рубежі XIX-XX ст. організацій, які складалися з українців та росіян. Їх чисельність, порівняно з німецькими організаціями, була ще незначною, до того ж вітчизняний протестантський рух до початку 20-х рр. ХХ ст. очолювали німці іноземці або російсько-піддані німці. Ця обставина давала переваги протестантським організаціям лише на початковому етапі їх розвитку. Привілеї стосувалися передусім адресної грошової допомоги з-за кордону й посад. Водночас і головний тягар організації громад, регіональних об'єднань, церковної структури загалом та врегулювання стосунків із владою лягав саме на представників німецької національності. Їм же довелося відчути на собі й тягар утисків з боку самодержавства. У роки першої світової війни майже всі лідери протестантів, які мали німецьке походження, зазнали утисків та репресій з боку влади. Переважна більшість їх була депортована за межі Російської імперії.

Поряд із цим німецьким протестантам у Російській імперії чіпляли ще один ярлик – єрейський. Наприклад, в адвентистів сьомого дня спільне з релігійними організаціями єреїв знаходили у віровченні. Влада вважала, що адвентисти

дуже близькі до іудейства та «жидовствуючих», оскільки так само вшановували суботу¹. Наголошувалося на наявності єреїв і серед лідерів баптистів та євангельських християн. Значилося, що їх «проповідники виховані в німецькому дусі й щедро субсидовані як німецькими, так і російсько-підданими німцями, так само, як і єреями, котрі повністю перебувають під їх упливом і слугують зброєю в руках німецького уряду для завоювання Півдня Російської імперії шляхом проведення антиурядової пропаганди серед населення через релігійну проповідь» (перекл. з російської).² Чиновник з особливо важливих доручень при Св. Синоді В. Скворцов узагалі заявляв, що метою адвентизму є «викорінення запоміж російських людей патріотизму й націоналізму та заміна їх руйнівним єврейським космополітизмом» (перекл. з російської).³

Такі напади на наявність німців та єреїв серед протестантів, як свідчимуть наступні дії влади, зумовлювалися змінами в її політиці щодо «сектантства», адже з наближенням Першої світової війни шукали внутрішніх «ворогів». Єврейство ж уряд відніс до цієї категорії ще й за «притаманні йому політиканство й можливість надати «сектантству» небажане політичне забарвлення».⁴ Насправді факти свідчать, що єреї в протестантських громадах були зовсім нечисленними, їх кількість у рази поступалася кількості українців та росіян, тому вони не могли істотно впливати на розвиток українських протестантських церков.

Що ж до німецького чинника, то зазначимо, що він відіграв одну з головних ролей у становленні протестантизму в українських землях, однак не зробив його «німецьким», як це намагалася представити влада керуючись політичними міркуваннями. З поступовим домінуванням у церкві «російсько-українського елемента» простежується пристосування «німецького» протестантизму до вітчизняних умов соціального й суспільного буття. Цьому деякою мірою

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.6864. – Арк.Ззв.

² Там само. – Ф.385. – Оп.2. – Спр.58. – Арк.37; Ф.705. – Оп.1. – Спр.1103. – Арк.6.

³ Там само. – Ф.442. – Оп.860. – Спр.12. – Арк.18.

⁴ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2793. – Арк.17.

сприяло й самодержавство, яке намагалося викорінити «іноземщину» з релігійних громад і надати їм «великоруської форми», зокрема заохочувалося обрання їх керівниками росіян.

Звернімо увагу й на віросповідні принципи протестантів, у яких наголошувалося на тлінності всього земного й прагненні до небесного царства, де всі достойні будуть рівними перед Богом. Один із лідерів баптистів, В. Павлов, у 1911 р. заявляв, що баптисти не визнають національних церков. В унісон йому лідер церкви адвентистів сьомого дня Л. Конраді стверджував, що її члени «не визнають націй», що «існує єдине товариство вірян без поділу на національності», що «між окремими національностями йде боротьба, утім, діти Божі являють собою один народ, одну націю, одну сім'ю, вони говорять різними мовами, але об'єднані між собою, і повна єдність їх відкриється в появі Господа» (перекл. з російської).⁵ Отже, протестантські керівники намагалися «розчинити» етнічний чинник і взяти за основу будівництва церков інтернаціоналізм, а на практиці це – «русифікація». Така позиція задовольняла імперську владу в її політиці щодо українських земель.

Проте зауважимо, що за тих обставин протестантські організації, напевно і не могли говорити про щось інше. Української державності не існувало, епізодичні національно-патріотичні прояви були характерні лише для незначної групи свідомої української інтелігенції. Крім того, варто враховувати й загальну аполітичність «сектантства», яку не змогли здолати навіть соціал-демократи, що кількісно домінували. Винятком можна вважати тільки поодиноких представників українських баптистів – членів товариства «Просвіта».

Певні прояви «українізації» в протестантських конфесіях з'явилися в 1917–1920 рр., у період національно-визвольних змагань. Поштовхом до лібералізації становища та самовизначення церков стала Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії, яку евангелісти радо вітали, покладаючи на неї великі сподівання у сфері релігійної свободи. Ось як, наприклад, адвентисти оцінили цю революцію в країні: «Збулася знаменна подія для всіх синів Росії, особливо для

⁵Архів Євро-Азійського дивізіону адвентистів сьомого дня. – Спр.1. – Арк.385.

колишніх переслідуваних за релігійні переконання. Деспотизм старої влади герметично закривав усі шпарини, через які міг проникнути промінь світла в темноту. Нині він волею Всешишнього похований... Божі вісники, які страждали в місцях виселення й ув'язнення, позбавлені можливості здійснювати Божу справу, почули від Бога через його ангела – Тимчасовий уряд – відповідь на свої й наші про нього молитви: «Можете бути вільними» (перекл. з російської).⁶

Такий реверанс керівників протестантів щодо нової влади був виправданим і логічним, оскільки давав надію на зміну їх статусу в державі на краще. І їхні сподівання загалом справдилися. Після зречення імператора трону в країні відбулися певні демократичні зміни, і Тимчасовий уряд у березні 1917 р. наказав звільнити з в'язниць частину засуджених, з-поміж них і ув'язнених за релігійні переконання. 21 березня 1917 р. були відмінені всі національні й релігійні обмеження, а в середині квітня опублікований закон про союзи й зібрания, згідно з яким за кожним громадянином Російської держави визнавалося право скликати збори й засновувати союзи й товариства без будь-якого на те дозволу. Цей закон дозволяв також мати з'язки із закордонними товариствами.⁷

В Україні зазначені перетворення поглибилися національною спрямованістю протестантських організацій, яка була зумовлена як лояльним ставленням до євангелістів з боку українських національних урядів, так і загальним національно-патріотичним піднесенням частини українського населення. Уже в 1918 р. євангелістам в Україні почали надавати дозволи на безперешкодне скликання молитовних зборів.⁸ Однак законодавчого підґрунтя, яке б чітко зафіксувало наявну свободу віросповідань, не існувало, що не сприяло повноцінному розвиткові й стабільноті конфесій.

Після встановлення влади гетьмана П. Скоропадського уряд розпочав роботу над проектом нового закону про віросповідання. У цій ситуації керівники протестантів звернулися

⁶Григоренко А.Ю. Эсхатология, миллениаризм, адвентизм: история и современность. – СПб., 2004. – С.315.

⁷Лебсак Г.И. Великое Адвентистское Движение и Адвентисты Седьмого Дня в России. – Ростов-на-Дону, 2006. – С.307.

⁸Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф.1071. – Оп.1. – Спр.459. – Арк.1-2.

до Міністра сповідань Української Держави з пропозиціями про встановлення для них нового, законодавчо схваленого статусу. Зокрема лідер адвентистів Г. Лебсак у своєму зверненні наголошував на необхідності виділити всі організації адвентистів сьомого дня, які знаходилися на території України, і створити з них самостійну організацію з центром у Києві.⁹ Важко сказати, чи врахував би гетьманат П. Скоропадського пропозиції й прохання протестантів, адже невдовзі він припинив своє існування, проте сам факт надання євангелістам можливості бути почутими є показовим для української влади.

Баптисти в 1918 р. оголосили про створення автономного об'єднання в Україні й планували друк власного україномовного журналу «Український баптист». Для його видання було виділено кошти із всесоюзної каси, однак політичні колізії тогочасного українського життя не сприяли виходу журналу. На жаль, у зв'язку з нетривалістю існування української державності зреалізувати свої плани протестантським церквам не вдалося.

Із встановленням в українських землях більшовицької влади на хвилі «українізації» баптисти, адвентисти сьомого дня і навіть євангельські християни, ленінградське керівництво яких упереджено ставилося до національних проявів, створили автономні об'єднання в межах УСРР–УРСР.

У 1921 р. зорганізовано Всеукраїнський союз баптистів, став видаватися російськомовний журнал – «Баптист України». Деякі питання національного спрямування в ньому розглядалися, але це зумовлювалося не стільки ідеологічною позицією керівництва союзу, скільки вимогами рядових вірян. У зв'язку з цим важливим вважали друкування й поширення Біблії українською мовою, наклад якої був дуже малим. До того ж часто доводилося користуватися застарілим перекладом (зробленим у другій половині XIX ст.). Про це неодноразово наголошував один із лідерів баптистів І. Кмета-Єфимович. У 1927 р. на сторінках «Баптиста України» він писав, що старий переклад Куліша, Пулюя та інших не відповідає сучасним вимогам, що народ і досі не має Святої Біблії в такім перекладі, який би задовольняв вимоги українців у Радянській Україні, адже церковне життя

⁹Там само. – Спр. 458. – Арк. 1–2.

баптистів ще порівняно мало українізоване. Задля підняття національної свідомості українські баптисти на своєму п'ятому з'їзді в 1928 р. схвалили резолюції про вивчення молодими проповідниками української мови, а ті, хто нею володів, повинен був проповідувати цією мовою в тих громадах, де їх про це прохатимуть.

Найбільш численні з протестантів в УРСР – євангельські християни з їх проросійським керівництвом національному питанню приділяли незначну увагу, а то й взагалі його ігнорували. Показовим є хоча б такий факт. Делегати Подільського обласного з'їзду євангельських християн, який проходив у січні 1926 р., висловили побажання, щоб записи протокольних засідань друкували, лише російською мовою. Таке рішення вони пояснювали тим, що «українізація» начебто стосується лише державних закладів, а не релігійних організацій. Щоправда, у 1928 р. Рада Всеукраїнського союзу євангельських християн ухвалила рішення про створення власного друкованого органу – журналу «Друг христианина», у якому планувалося виокремити розділ українською мовою. Однак, це видавництво так і не розпочалося.

Адвентисти сьомого дня, організацію яких довгий час очолювали іноземці, мали досить строкатий склад і ставилися до національних проявів своїх членів досить помірковано. Зокрема на своїх зібраннях їх віряни, як правило, виконували духовні пісні та виголошували проповіді різними мовами, з-поміж них і українською. При цьому зауважимо, що адвентисти, так само, як і баптисти, до 30-х рр. частково зберегли й свої первинні етнічні формування – німецькі організації.

Отже, незважаючи на створення українських об'єднань протестантів, вони залишалися складниками всесоюзних організацій, тому їхня самостійність була обмеженою. Всеукраїнські протестантські організації як автономні об'єднання мали передусім політико-адміністративний, а не національний характер. Найбільшого відокремлення, з правом фінансової автономії, досягнув Всеукраїнський союз баптистів. Проте жодне з протестантських об'єднань в Україні, навіть після сформування територіальної автономії, не пропагувало у своїх програмних документах національну ідею. Звернення до неї були лише епізодичними, неглибокими (на рівні пропагування, відновлення у вжитку

рідної мови) і зумовлювалися передусім змінами політичної кон'юнктури в країні та республіці, як-то: існуванням українських державних утворень і запровадженням політики «українізації». У 20-ті рр. бажали слухати проповіді українською мовою лише віряни, які були місцевими селянами і для яких вона була рідною – мовою спілкування. У віровченнях пропагувався передусім інтернаціоналізм або навіть космополітизм, що й показала еволюція організацій на теренах України – від суперечності німецьких за складом громад, із наявністю представників споріднених релігій (наприклад, євреїв), до фактично українсько-російських за складом громад.

Ганна Капустян

ХРОНІКА «ВИХОДУ З НЕПУ» У МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися на територіальному просторі колишнього СРСР за останні два десятиліття після його розпаду, акцентували інтерес дослідників до проблем повсякденності дійсності на тому чи іншому рубежі радянської історії.

«Вихід з НЕПу» – «великий перелом» представляє собою саме той рубіж, який знаменував незворотні зміни в житті сучасників. Конкретно-історичні ситуації в суспільно-політичному та економічному житті цього періоду бальовим шоком відгукувалися в долях і головах громадян. І лише небагатьом з них вдалось повідати нащадкам своєрідну хроніку повсякденного буття, яка відображає наступ тиранії і її сутність у суспільно-політичній свідомості.

Громадянська мужність і усвідомлена необхідність – «щоб нащадкам було явлено» – пояснювали подібні вчинки хронікерів, справжню цінність яких визначить час благополучного майбутнього. Щоденник Івана Івановича Шітца, «старорежимного» московського інтелігента, – тому приклад. I.I. Шітц закінчив історичний факультет

Московського університету, виявляв інтерес до західної античної історії, був знавцем російської церковної архітектури. Його загальнополітичні погляди близькі до ліберальних з дещо «слов'янофільським» відтінком¹.

День за днем автор фіксує хроніку «великого перелому», супільно-політичний настрій громадян, їх реакцію на намір влади знищити економічні, демократичні інституції, що залишилися з часів до деякої міри ліберальних 1920-х років. Зі зрозумілих політичних причин рукопис не міг бути опублікований. Лише через десятиліття, у середині 1980-х, він отримав розголос.

Перш за все автор – глибоко релігійна людина, він стурбований наслідками нахабного руйнування храмів, падінням супільної моралі, згубного невороття стародавніх церковних споруд – шедеврів архітектури. «Вони (церкви – Г.К.) зникають прямо пачками, найчастіше ламають їх зовсім. Зрідка «пристосовують» під що-небудь. Іноді руйнування ведеться не без «хтиності». Так напр.[иклад], по частинах просто знімають залізне покриття з храму в Петровському монастирі. Ніхто не помічає цього, а руйнування йде собі та й іде. Щоправда, під залізом – цегельний абсид, але доберуться і до нього. Часом не знають, що робити власне з площею з-під церкви. Так вже кілька років стоїть порожнє місце від зруйнованої церкви Трьох Святих біля теж невідомо навіщо знищених Червоних Воріт.

Не обходиться і без цинічних курйозів. Розламали дзвіницю Косьми і Даміана на самому початку Полянки. Будівлю церкви під щось «пристосували». Іконостас, пам'ятається, «бароковий», з виноградом, продали було, кажуть, за 17 000 руб. за кордон. Представник Главнауки вирішив якось зайти, оглянути в останній раз твір старої російської майстерності, збирався сфотографувати його, – і ахнув: іконостас зник. Виявляється, приїжджало ГПУ і вирішило «використовувати» золото іконостаса. Для цього весь спалили – і добули золота на 700 рублів!

Руйнування Симонова монастиря обійшлося в 400 000 рублів. У результаті цих витрат – купи щебеню, а цегли таки не вдалось добути. Знищено дивне кріпосне зодчество XVI

¹ Володимир Берелович. Післямова. Про автора та його рукописи / / I.I. Шітц. Щоденник «великого перелому» (березень 1928 – серпень 1931р.). Paris, 1991. – С. 322.

століття і чудовий собор (дзвіниця, надзвичайно висока, була в XIX ст.»². «... обдирають золоту главку чудесної барокової дзвіниці Богоявленського монастиря, рідкісного пам'ятника, з яким навряд чи може змагатися дзвіниця Петровського монастиря. Цвінтар і все інше навколо Богоявленської дзвіниці давно вже розорене ... На храмі Христа Спасителя обідрана вже вся середня глава. Чи можна собі уявити коли-небудь руйнування *Notre Dame* французами або Петра у Римі італійцями XX століття»³.

Освіченість автора, його інтелект дозволяють йому, перебуваючи в Москві, аналізувати отриману інформацію, робити осмислені висновки.

Прискорена модернізація радянського суспільства передбачала передусім індустріалізацію промисловості. Сталінське керівництво країною поставило за мету насамперед здійснити її шляхом прискореного стрибка, залучаючи в якості головних матеріальних ресурсів сільське господарство. Однак опозиція до впровадження такого «експерименту» залишалася істотною, і не тільки всередині партії більшовиків, а й в колах інтелігенції і, в першу чергу, в селянському середовищі. Випробуваним методом боротьби з інакомисленням залишалося насильство, що супроводжувалося нечуваним порушенням прав людини. У суспільстві насаджувався культ неконтрольованого насильства з боку державного чиновника – людини, наділеної владою. Злочин і кара визначали не через органи слідства і суду, а волею цього самого державного чиновника. Преса рясніла відгуками про економічну змову в Донбасі – «Шахтинська справа». «Слідство ще не закінчене, а вже один «політичний діяч» у промові говорить про «десятки» інженерів, – констатує І.І. Шітц, – інший, Риков, про 12 винних, і вже «вимагає» нещадної розправи. Виходячи з цього, десяток смертей призначено; питання, кого спіткає «розплата» за безгосподарність, точніше невміння і нездатність нинішніх панів становища вести якесь там не було, а тим паче – соціалістичне господарство»⁴. «Кошмарним і незрозумілим залишиться «Шахтинська справа». Очевидець

² І.І. Шітц. Щоденник «великого перелому» (березень 1928 - серпень 1931р.). Paris, 1991. – С.232.

³ Там само, С. 317.

⁴ Там само, С. 2.

процесу говорить, що вкрай важке враження витікає від «самозвинувачень», котрі схожі на прокурорську промову... Один звинувачений, що не був підданий експертизі, сказав захиснику, що його допитували 10 разів і 10 разів перед допитом «водили на розстріл»⁵. У травні 1929 р. автор записував в щоденнику: «Арешти знову почали тепер, кажуть, беруть особистих знайомих Троцького»⁶. Суттєвим кроком до встановлення тоталітарної моделі радянського суспільства було наділення каральними функціями позасудових органів, таких як ДПУ. «Дві гучні справи, що висіли на країною, будуть дозволені, як кажуть, без суду... У справі про «змову» Радянської влади (Кондратьєв, Макаров і т.д.) суду не буде, до кінця жовтня (1930 р. – Г. К.) все буде розібрано в ДПУ, головні винуватці будуть покарані 10-ма роками важкого ув'язнення, інші менше, а зовсім ні в чому не винних підведуть під «Маніфест» у зв`язку з 7 листопада. У справі про інші змови» (т. зв. «справа істориків») «теж процесу не передбачається»⁷.

Логіка вищого політичного керівництва СРСР вибудовувалася в такій послідовності: опору прискореній індустріалізації, розкуркуленню, примусовій колективізації протиставляється нечуваний терор, а для того, щоб його здійснити, у колись моральному та релігійному суспільстві виникла необхідність знищити авторитетних носіїв цих цінностей: церкву і розумних людей (священиків, інтелігенцію, громадян, яких шанують). Організатори таких акцій розраховували на далекосяжні наслідки: падіння суспільної моралі, страх перед державним політичним механізмом. Знищивши або істотним чином підірвавши ці суспільні інститути, влада спрощувала шлях до успішного досягнення поставлених цілей. І як наслідок всього цього – знецінення людського життя, автор констатує: «Життя людське надзвичайно дешеве. Біля церкви Василя Кесарійського син одним ударом вбив матір, яка спробувала присоромити його за хуліганське до неї ставлення»⁸. «Крах

---

⁵ Там само, С. 30.

⁶ Там само, С. 115.

⁷ Там само, С. 233.

⁸ Там само, С. 20.

політичний, крах фінансовий, крах моральний триває», – приходить до невтішних висновків автор «Щоденника»⁹.

Хліб залишався головним джерелом поповнення державних валютних запасів. Регламентована схема державного оподаткування, що відповідала інтересам безпосереднього виробника хліба, не відповідала надмірним апетитам радянського політичного режиму. З 1928 року радянська держава практикує надзвичайні заходи, за допомогою яких примусово стягується хліб у селян, що перевищувало встановлену норму.

І.І. Шітц ідкою метафорою зауважує: «Мужики, обдерті новими нападками військового комунізму, але вже не в умовах розрухи і голоду, а після десяти років зміцнення нового державного ладу»¹⁰.

Питання примусових хлібозаготівель та їх наслідки в «Щоденнику» Шітца займають особливе місце. Інформаційна частина щоденника значною мірою побудована на повідомленнях із засобів масової інформації, іноді на джерелах, що характеризують суспільно-політичні настрої громадян: чутки, інформація, що виходить від людей інтелектуального кола, у якому перебуває автор: «З хлібом катастрофічне непорозуміння. Повідомляють, що на одному із засідань Риков прямо заявив: «хліб нам потрібен для міст і для закордону; нам потрібно було або не забезпечити міста хлібом і принизити себе перед світом, або посваритися «трохи» з селянством. Ми пішли на друге»¹¹.

У червні 1928 року «провінційні новини говорили про голод прямо», мужики застосовували тактику «приховування хліба», «бо по осені їх змушують продавати за 80 коп. пуд, але зараз (червень, 1928 – Г.К.) їм же доводиться купувати хліб по 4 р.». «В Одесі за хлібом чергують; на Кавказі вивішують у ресторанах аншлаги: обід з хлібом, як у 1922 році. У Полтаві хліба немає. Приуралля – Саратов, Челябінськ, Тюмень – без хліба». «У Москві з 1-го липня немає білого хліба, а відпускається якийсь сірий, явно з домішкою чогось (кукурудзи?), а зовсім не грубого помелу борошна, як запевняє влада»¹².

⁹ Там само, С. 9.

¹⁰ Там само, С. 8.

¹¹ Там само, С. 10.

¹² Там само, С. 31.

Влада використовує випробуваний прийом: розділяй і володарюй: «Практика з хлібом дійсно обурлива. З усіх боків скарги. Одна з останніх, мною почутих у передачі селянки Рязанської губернії: «вже на волосних не сподіваються, так надіслали комуніста з Рязані, він зібрав бідноту: «Вам, – каже, – хліба немає, а у куркулів є; покажіть де». Бідняки – дурні, все і показали. Думали їм дадуть. А немає. Наказали покласти на воза, дали червоне полотно з написом і повезли в Рязань: «біднота дарує, мовляв, свій хліб»¹³.

Примусові хлібозаготівлі негативно позначилися на розвитку підприємницької ініціативи сільськогосподарського виробника. Офіційні радянські джерела повідомляли про те, що «мужики обов'язково проводять свою тенденцію – сіяти мінімально, бо зайве відбирають задешево». А на Україні недобір: «інші селяни купили собі на зиму хліб, а цей хліб у них відбирають, ув'язнюючи господарів через небажання продавати. І це продовжується до цього дня (осінь, 1930 – Г.К.), незважаючи на офіційні заборони репресій»¹⁴.

Країна переживала постійний дефіцит товарів першої необхідності. «Товарів немає... З того, чого можна їсти, немає сиру, ковбаси, сметани, борошна, сиру і баг. ін... ніяких тканин для білизни вже давно немає». Навіть у колишньому магазині Єлісеєва, відомуому своїм розмаїттям товарів, «у рибному відділі до недавнього часу торгували цигарками, тепер порожньо. У великому відділі фруктів тепер «весняний базар квітів» (1930 р. – Г.К.). У відділі кондитерському – дитячі іграшки і зрідка трохи поганенькі цукерки. У парфюмерному – одеколон, але немає мила. Торгує один винний, бо в ковбасному зрідка смажена птиця по 6 руб. за кіло»¹⁵.

Напрошуються висновок: товарний голод близький за своїм рівнем до абсолюту, якщо делегатам XVI з'їзду ВКП (б) (1930 р.) у якості подарунка давали можливість придбати: «відріз на костюм – хороший бостон, 3 метри по 54 р., 10 м. паперової матерії по 10 р., гумове пальто по 33 р., 2 пари нижньої білизни, 1 верхня сорочка, 2 котушки ниток, 2 шматка мила простого, 1 шматок туалетного, 1 жакет вовняного трикотажу по 30 р., 1 пара взуття.

¹³ Там само, С. 35.

¹⁴ Там само, С. 54.

¹⁵ Там само, С. 185.

Крім того, на від'їзд видається:

800 гр. масла, 800 гр. сиру, 1 кіло копч. ковб., 10 коробок консервів, 800 гр. цукру, 100 гр. чаю, 125 цигарок.

Це, звичайно, явний підкуп. І в той же час, яка убогість! Здавалося б за свої гроші кожен приїжджий, не лише депутат, міг би вільно купити не тільки речі, якщо б вони були в обігу, але в тому-то й біда, що ми кричимо про «бурхливе зростання виробництва», а між тим дві котушки і шматок мила – це привілей»¹⁶.

Одним з джерел індустріалізації автор називає дешеву робочу силу, а також розпродаж культурних цінностей: «починається Волховстрой... пахне сотнею мільйонів... і будувати можна дешево бо робочі руки коштують дешево: за 1 р. 10 к. можна мати масу чорноробів, що дорівнює 19-20 коп. золотом... от тільки устаткування дороге, і на нього йде все». А «художнім сховищам прямо дається наказ «виділити» на продаж цінностей декілька мільйонів золотом. Подібні накази отримали: Румянцевська бібліотека, петербурзькі палаці, Ермітаж і т.д. В Ермітажі вже «взяті на облік» (а за іншими відомостями вже продані): «Олена Фурман» Рубенса, «Собеський» Рембрандта, «Уортон» Ван Дейка та інші. З рідких книг є такі, що продають по 25 000 руб. за екземпляр»¹⁷.

І. Шітц усвідомлював всю глибину згубних наслідкі для суспільства, які відбулися після знищеннім селянина-виробника, власника. «Вчора (січень, 1930 р. – Г.К.) надруковано жахливу постанову ЦВК СРСР про повне вилучення, за бажанням місцевої влади, всього майна куркулів з виселенням їх з меж районів колективізації. А тому остання, по ідеї, повинна захопити незабаром всю країну, то це рівносильно фізичному знищенню багатьох мільйонів людей з усім їхнім потомством. І тут же етичний додаток: конфісковане майно куркулів вноситься в колгоспи як внесок бідняків і найmitів¹⁸. Разом з тим на тлі тотальних репресій проти виробників сільськогосподарської продукції автор не без частки інтелектуальної іронії характеризує американського куркуля: «Нині повідомляють, що приїхав з Америки «фермер» Кемпбел, у якого велике зернове

¹⁶ Там само, С. 195.

¹⁷ Там само, С. 177.

¹⁸ Там само, С. 168.

господарство (65 000 га, але тільки 200 робітників, при найширшому використанні тракторів). Адже це ж куркуль, магнат-землевласник, а ми його – за зразок! Адже в тому-то й річ, що він господар підприємства»¹⁹.

Більшовицькі перетворення – далекосяжні. Колишні діяння влади стають ще більш очевидними в її згубних наслідках для майбутнього: «Чи передбачає яка б то не було «теорія» політичної економії те господарське становище, що було створене в нас? Люди через відсутність основного стимулу – (інтересу – Г.К.) – працюють огидно (не кажу про ентузіастів і ідеалістів, такі серед більшовиків повинні бути), а створені таким ледачим темпом продукти праці ми збуваємо втридешево за кордон, дешевою конкуренцією вбиваючи там певні галузі. Приблизно: натомість 1 година роботи йде за 5 год. Разом – уп'ятеро, та продаємо втрічі дешевше, всього в 15 разів продуктивність праці нижча. Чи дивно, що при всьому «бурхливому» темпі нашої економіки ми зубожіємо з кожним днем. Крутимося, а толку ніякого»²⁰.

Модернізація країни, створеної більшовиками, прирікала її на неминуче падіння в глибоку прірву ними ж сформованих соціально-економічних і політичних інститутів, всієї системи суспільно-політичної організації суспільства. Це з усією очевидністю розкрилося за часів «великого перелому», частину повсякденної історії якого сфотографував і доніс сучасному читачеві професійний історик І.І. Шітц.

---

¹⁹ Там само, С. 84.

²⁰ Там само, С. 176.

Катерина Лобач

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕПРЕСІЙ ЩОДО СЕЛЯНСТВА В ХЛІБОЗАГОТИВЕЛЬНІЙ КАМПАНІЇ 1932/1933 РОКІВ

Реалізація комуністичної доктрини на селі – масштабний процес, одним з аспектів якого було формування нової суспільної правосвідомості. Остання характеризувалася спотвореним розумінням права, яке ототожнювалося із законом і волею панівної верхівки та зведенням поняття законності лише до виконання цієї волі, втіленої у відповідних законах. Наслідком цього стало, з одного боку, укорінення в середовищі селянства ідеології страху, безправ'я, незахищеності, а з іншого – формування вибірково-звеважливого ставлення до законів представників влади, аби процесуальні норми не ставали перешкодою у досягненні політичних завдань.

Усвідомлення суті цих деструктивних суспільних трансформацій, відголоски яких проявляються в реаліях державного життя сьогодення, неможливе без з'ясування механізму функціонування сталінської репресивної системи в умовах колективізації, визначення місця і ролі кожного з її елементів.

Метою даної розвідки є дослідження механізму партійно-державного керівництва діяльністю судів та органів прокуратури; аналіз нормативно-правової бази функціонування репресивної системи.

Уособленням класової спрямованості радянської правової системи доби тоталітаризму, її антигуманної сутності стала постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», названа в народі «Законом про п'ять колосків». Цим законом майно колгоспів і кооперативів прирівнювалося до державного, а його розкрадання каралося «вищою мірою соціального захисту – розстрілом із конфіскацією всього майна, зі зміною при обставинах, що пом'якшують провину, позбавленням волі не менше як на десять років із

конфіскацією всього майна»¹. Ув'язненням у концентраційних таборах терміном від п'яти до десяти років каралися «насильство та загроза або проповідування застосування насильства та загроз до колгоспників, щоб примусити їх вийти з колгоспу, щоб примусово зруйнувати колгосп»². Застосування амністії до засуджених у цих справах виключалося.

14 вересня Наркомюст (НКЮ) УСРР «цілком таємно» та «дуже терміново» всім облпрокурорам та головам облсудів надіслав розпорядження «Про соціально-класовий підхід при винесенні вироків за постанововою від 7 серпня 1932 року». У документі зазначалося, що обласні прокурори і голови облсудів фактично стали на шлях механічного підходу до застосування закону, поширилою була практика неточного визначення соціально-майнового стану і перетворення в окремих випадках маломіцного середняка в заможного, а цього останнього на куркуля. Як наслідок, лише за 37 днів з моменту ухвалення закону в республіці у 250 справах було винесено вироки про розстріл³. Серед засуджених було дуже багато середняків. НКЮ констатував хибну практику деяких облсудів, які «в прагненні до масового заведення справ стали на надто необережний шлях і без додержання відповідних вимог закону самовільно і з політичного боку цілком неправильно надали окремим нарсуддям [право] чинити як членам облсуду і виносити в цих справах вироки про вищий захист соціалістичної оборони»⁴. Як ілюстрація до зазначеного наводився приклад нарсудді Миргородського району Бутка, який виніс декілька вироків про розстріл.

Зауважимо, що розпорядження Наркомюсту УСРР вимагало у роботі кожної судової ланки дотримання меж своєї юрисдикції. Ймовірно, навіть чиновники такого рангу, як нарком юстиції і генеральний прокурор, не припускали, що вже п'ятого грудня постанововою політбюро ЦК КП(б)У буде проведене рішення про створення позасудових органів з найширшими повноваженнями у складі першого секретаря

¹ Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2007. – 1128 с. – С. 283.

² Там само.

³ Там само. – С. 320.

⁴ Там само. – С. 321.

обкому, начальника обласного відділу ДПУ і обласного прокурора.

А поки що Наркомюст указував на низку порушень нарсудів. Зокрема, вони не зважали не те, що злочин вчинено вперше, без обтяжливих моментів, а крадіжка має яскраво виражений споживацький характер, вкрадено на незначну суму, і застосовували вищу санкцію закону, або ж застосовували закон за злочини, що мали місце до 7 серпня. Отже, Наркомюст республіки вимагав дотримання певних процесуальних норм у застосуванні «драконівського», за визначенням самого Й. Сталіна, закону.

Зовсім іншу тональність мала інструкція Верховного суду СРСР, прокуратури Верховного суду СРСР і ОДПУ від 16 вересня 1932 р. про механізм застосування репресій за сумнозвісною постановою, надіслана на місця 22 вересня. На відміну від самого закону, інструкція мала гриф таємності та націлювала органи прокуратури і судів на застосування до «куркулів, що організовують або беруть участь у розкраданні колгоспного майна і хліба, вищої міри покарання без послаблення. Стосовно одноосібників і колгоспників – позбавлення волі на 10-річний термін, а при обтяжуючих обставинах – вища міра покарання. До голів колгоспів і членів правлінь, які брали участь у крадіжках державного і суспільного майна, вимагалося застосування вищої міри покарання, а за наявності пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на 10-річний термін⁵. Судово-слідчі органи були зобов'язані закінчувати справи та виносити по них вироки впродовж 15 днів з моменту розкриття злочину та заведення справи. Максимальний термін розгляду справ, за якими проходила велика кількість обвинувачених, обмежувався одним місяцем⁶. Відомий російський дослідник І. Зеленін у передмові до третього тому «Трагедии советской деревни» акцентує увагу на юридичній безграмотності закону, що проглядається не лише у відсутності диференціації міри покарання, але й в ігноруванні відомої правової норми «закон зворотної сили не має»⁷. Інструкція до

⁵ Там само. – С. 328.

⁶ Там само. – С. 329.

⁷ Зеленин И. Е. Введение (Кульминация крестьянской трагедии) / И. Е. Зеленин // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.3.

закону допускала застосування встановлених репресивних заходів до його видання, «у випадку, коли злочини мають суспільно-політичне значення»⁸.

Аналіз державно-партійних директив та відомчих розпоряджень по лінії Наркомюсту дозволяє простежити корекцію завдань, визначених для органів суду та прокуратури, відповідно до генеральної партійної лінії. Зокрема, із загостренням хлібозаготівельної кризи головним із них стає – забезпечення виконання хлібозаготівельних планів будь-якою ціною, не зупиняючись перед застосуванням репресій до партійно-господарського активу та незаможних селян. Що ж до так званого «куркульства», то на нього спрямовувалося головне вістря удару. Партійно-урядові рішення, ухвалені наприкінці 1932 – на початку 1933 рр., розширювали базу застосування закону від 7 серпня.

У телеграмі М. Хатаєвича та В. Молотова на адресу секретарів обкомів від 5 листопада 1932 р. містилася пряма вказівка на застосування вищої міри покарання до голів колгоспів та членів правління, які звинувачувалися в розкраданні державного та суспільного майна. Відзначаючи бездіяльність судів і прокуратури, ЦК КП(б)У категорично вимагав від обкомів негайних і рішучих заходів, обов'язкового і швидкого проведення репресій і нещадної розправи зі злочинними елементами в правлінні колгоспів на основі згаданого закону. Пасивність розцінювалася як «найгірший прояв гнилого лібералізму, неприпустимого в більшовицькій партії»⁹.

У таємному обіжнику НКЮ УСРР від 9 листопада 1932 р. «Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб» наголошувалося, що в ряді районів до злісних нездавців хліба вживається недостатньо репресій, або не вживається зовсім. Органи юстиції не спромоглися досягнути помітного ефекту своєю роботою, констатувалося в документі. НКЮ звертав

Конец 1930–1933 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2001. – 1008 с. – С. 21.

⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2007. – 1128 с. – С. 328.

⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.З. Конец 1930–1933 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2001. – 1008 с. – С. 527.

увагу органів юстиції, що до закінчення хлібозаготівель боротьба за хліб є їх основною роботою¹⁰. Недостатня активність робітників юстиції окремих районів свідчить про недооцінку цієї важливої справи, про їх нездатність упоратися з покладеними на них політичними завданнями. Цьому треба покласти край, вимагалося в документі. Термін розгляду хлібозаготівельних справ обмежився трьома днями. Найменша тяганина в цих справах загрожувала репресіями аж до кримінальної відповідальності. Для розслідування та розв'язання справ у селах, що відстають у виконанні планів хлібозаготівель, організовувалися судово-слідчі бригади¹¹. Особливу увагу судові органи повинні були звертати на твердоздатчиків, застосовуючи суворі репресії до тих, хто злісно ухиляється виконувати зобов'язання зі здавання хліба.

Хлібозаготівельні справи мали розв'язувати безпосередньо на селі, найширше привертаючи до них увагу колгоспників, середняків та бідняків, зокрема, через висвітлення у пресі¹².

До кінця листопада Наркомюст розіслав на місця ще два документи-розпорядження на розвиток постанов РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» від 11 листопада та «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада, якими зобов'язав органи юстиції за будь-яку ціну забезпечити найефективніші репресії в хлібозаготівельних справах з тим, щоб вона дійсно здійснила перелом і рішуче усунула всі елементи, що зривають виконання плану¹³. Відтепер до одноосібників застосовувалися натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткових завдань із м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса та річної норми здачі картоплі. Насіннєва і продовольча позичка, видана раніше таким господарствам, підлягала негайному і беззаперечному поверненню. Селян, які, окрім того, вели підривну роботу, позбавляли земельних наділів, у тому числі й садибної землі, з виселенням цих господарств поза межі району. А найактивніших – поза межі області. До господарств, у яких виявлено закопаний хліб, «за

¹⁰ Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. К. : Наук. думка, 1992. – 736 с. – С. 538.

¹¹ Там само. – С. 539.

¹² Там само. – С. 540.

¹³ Там само. – С. 551.

навмисне псування хліба, що рівнозначно шкідництву», застосовували суворі судові репресії¹⁴. Одночасно з одноосібних господарств, які «ухилялися» від своїх зобов'язань щодо здачі хліба, стягувалися обов'язкові грошові платежі, як-то сільгоспідаток, держстрахування, самообкладання, платежі з сільськогосподарського кредиту тощо, обслуговування їх у мережі споживчої кооперації припинялося¹⁵.

З метою «сприяння повному виконанню хлібозаготівельного завдання по одноосібному сектору» до 1 грудня 1932 року в Україні планувалося організувати не менше 1100 «буксирних» бригад, зокрема по областях: Вінниця – 200, Київ – 300, Чернігів – 100, Харків – 350, Одеса – 50, Дніпропетровськ – 50, Донбас – 50. С. С. Косюр характеризував їх таким чином: «Вони так рішуче і вміло викривають куркульські елементи, так знають, куди бити, де хліб знайти, як ніхто»¹⁶.

У постанові Наркомісту від 12 листопада вказувалося, що «застосовувати ці заходи до середняків, а надто бідняків можна лише у виключних випадках після ґрунтовної перевірки обставин справи»¹⁷. Однак на практиці траплялося інакше. Санкціоновані владою заходи до посилення хлібозаготівель вимагали повернення «незаконно розданого хліба» з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Тим самим держава узаконювала масові обшуки селян, тепер вже й колгоспників, з негайною конфіскацією наявних запасів зернових.

Теоретичним обґрунтуванням цих репресій став виступ Сталіна на об'єднаному засідання Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 року. Пояснивши труднощі хлібозаготівельної кампанії 1932 року, «а) проникненням в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів і організацією

¹⁴ Там само. – С. 546.

¹⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2007. – 1128 с. – С. 385.

¹⁶ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.З. Конец 1930–1933 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1008 с. – С. 200.

¹⁷ Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. К. : Наук. думка, 1992. – 736 с – С. 677.

там шкідництва, саботажу і б) неправильним, немарксистським підходом значної частини наших сільських комуністів до колгоспів і радгоспів», генсек закликав не ідеалізувати колгоспи і колгоспників, «дивитися на речі тверезо й конкретно без будь-якого фетишизму стосовно колгоспів і колгоспників та відповісти нищівним ударом по тих, хто підтримує саботаж хлібозаготівель»¹⁸. В. Молотов, виступаючи на цьому засіданні, особливу увагу звернув на Україну: «...мені не раз доводилося в селях зустрічатися з такими керівниками, котрі не тільки не доросли до більшовизму, але на ділі цілком розчинилися в дрібнобуржуазній стихії і плетуться у хвості в куркуля й антирадянських елементів»¹⁹. Задля придушення саботажу низового партійно-господарського активу села ставилася вимога притягати до суду як розкрадачів державного та громадського майна членів правління та працівників колгоспів, серед них: комірників, вагарів, рахівників, бригадирів, які начебто приховували хліб від обліку. Втілюючи в життя настанови кремлівських вождів про боротьбу з «сільською контрреволюцією», органи ДПУ лише в листопаді 1932 року заарештували в республіці 8881 чоловік, більше тисячі з них були головами та членами правління колгоспів²⁰.

Із загостренням кризи хлібозаготівель влада посилювала натиск на безпосередніх виконавців партійно-урядових директив. 14 грудня 1932 року з'явилася постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі і в Західній області», яка зобов'язувала «рішуче викорінювати контрреволюційні елементи (куркулів, які зуміли проникнути в колгоспи, сільради, кооперацію, земоргани) шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий термін, не зупиняючись перед застосуванням до найбільш злісних з них вищої міри покарання». Керівники партії та уряду «найзлішими

¹⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.З. Конец 1930–1933 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2001. – 1008 с. – С. 559.

¹⁹ Там само. – С. 561.

²⁰ Розsecречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 604 с. [64]арк. іл. – С. 357.

ворогами партії, робітничого класу та колгоспного селянства» вважали «саботажників хлібозаготівель з партбилетом у кишені, котрі організовують обман держави, дворушництво і провал завдань партії і уряду, додогжаючи куркулям та іншим антирадянським елементам»²¹. ЦК і РНК зобов'язали застосовувати до таких суворі репресії – засудження до ув'язнення на 5-10 років у концтабір, а при відомих умовах – розстріл. Задля показовості в постанові було названо імена 15 керівників районної ланки, «заарештованих зрадників партії в Україні, як організаторів саботажу хлібозаготівель», з чіткою вказівкою – «передати до суду, давши їм від 5 до 10 років ув'язнення в концентраційних таборах». Серед інших назване й ім'я нашого земляка, секретаря Кобеляцького райкому партії – К. Ляшенка.

Разом з ним по справі проходило ще декілька районних керівників. За наслідками її розгляду секретаря районного комітету партії – К. Ляшенка, голову районного виконавчого комітету – Ф. Бема, голову райколгоспозу – Й. Винокурова Харківський обласний суд у грудні 1932 року засудив до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах у далеких місцевостях Союзу, звинувативши у «зриві хлібозаготівель», «контрреволюційному саботажі й ошукуванні обласних організацій». Термін ув'язнення інших керівників районних підрозділів, що проходили у справі, становив від двох до восьми років²². Реальна провина засуджених полягала у відкритому протесті проти нереально завищених планів, відкритті в ряді сіл млинів для перемелювання збіжжя, запереченні наявності куркулів у районі, намаганні налагодити громадське харчування в колгоспах для працюючих селян тощо.

За інформацією органів юстиції, у період з серпня по листопад 1932 року судами було засуджено 16781 особу по справах, заведених у зв'язку з хлібозаготівлями²³. З них 582

²¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2007. – 1128 с. – С. 477.

²² Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. К. : Наук. думка, 1992. – 736 с. – С. 575–576.

²³ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с. [64]арк. іл. – С. 349.

особи – до вищої міри покарання. Ще 1108 осіб було засуджено «трійками» й особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР.

Формально заготівлі з урожаю 1932 року завершилися 5 лютого 1933 року, що й було зафіковано постановою ЦК ВКП(б) про припинення кампанії. Загалом у республіці було заготовлено 4171,4 тис. т проти 7047,1 тис. т з урожаю 1931 року. Селянський сектор дав 85,6% (колгоспи – 74,3 %, одноосібники – 11,3 %), а радгоспи – 14,4 %²⁴. За останні три місяці хлібозаготівель, тобто в період масового застосування жорстких репресій, з українського села було викачано дві третини обсягу, заготовленого до зими. Це можна пояснити лише одним, зауважує С. Кульчицький, – у селян забрали геть усе²⁵.

Сигнал на місця про припинення масових репресій вище державне керівництво дало 8 травня 1933 року в директиві-інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про припинення масових виселень селян, упорядкування проведення арештів і розгрузку місць ув'язнення». Влада мусила визнати: «Заарештовують голови колгоспів і члени правлінь колгоспів. Заарештовують голови сільрад і секретарі осередків, заарештовують районні і крайові уповноважені. Заарештовують всі, кому тільки не лінъки і хто, власне кажучи, не має ніякого права заарештовувати. Не дивно, що при такому розгулі практики арештів, органи, що мають право заарештовувати, у тому числі й органи ОДПУ, і особливо міліція, втрачають почуття міри і подекуди здійснюють арешти без будь-яких на те підстав, діючи за правилом, спочатку заарештувати, а потім розібрatisя»²⁶.

Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпеченено. Звідси випливав висновок: «Внаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в

²⁴ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 424с. – С. 322.

²⁵ Там само. – С. 323.

²⁶ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.З. Конец 1930–1933 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2001. – 1008 с. – С. 747.

масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частки колгоспників»²⁷.

Утім згортання масових репресій у другій половині 1933 року зумовлювалося й тим, що, на думку більшовицького керівництва, голод уже виконав свою виховну функцію, примусивши колгоспників повернутися «обличчям до колгоспного виробництва». Як відверто заявив партійний очільник Дніпропетровщини М. Хатаєвич, «за які-небудь 3-4 місяці, між лютим і травнем 1933 року в нас відбулися кардинальні зміни до кращого в усій обстановці на селі. Скоїлось якесь «диво»... Колгоспник узnav почім фунт лиха. Він зрозумів, що єдиний вихід з труднощів – це чесна робота в колгоспі»²⁸.

У таємній, не для друку, директиві центральна влада вкотре переводила стрілки на рядових працівників, «товаришів, які не зрозуміли нової обстановки і все ще продовжують жити в минулому», і націлювала, що в умовах неминучого загострення класової боротьби на селі «треба, щоб кожен наш удар був завчасно підготовлений політично, щоб кожен наш удар підкріплювався діями широких мас селянства»²⁹. Отже, про припинення репресій не йшлося, змінювалася лише тактика їх застосування.

---

²⁷ Там само.

²⁸ Романець Н. Р. Інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. та особливості її реалізація в Україні [Текст] / Н. Р. Романець // Грані. Науково-теоретичний громадсько-політичний альманах. - 2011. - N 1. - С. 17-22 - С. 18.

²⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.З. Конец 1930-1933 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2001. – 1008 с. – С. 748.

Людмила Бабенко

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ПОЛТАВЩИНИ ЯК ОБ'ЄКТ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»

Комуністична диктатура завжди – до і після 1937 р. – асоціювалася з політичними репресіями. Але саме 1937 р. закарбувався в пам'яті людей як символ системи масових убивств, організованих і проведених державою. Українські історики, члени авторського колективу ґрунтовного дослідження «Політичний терор і тероризм в Україні», препаруючи наукову проблему і дефініції, доходять висновку, що їх можна кваліфікувати як «масовий державний терор», який тривав не одне десятиліття, а його носієм виступала більшовицька держава¹. 1937 р. був роком безпредecedентних запланованих «спеціальних операцій», які за своєю природою були терористичними. Вся кампанія регламентувалася таємними документами політичного керівництва СРСР та НКВС, котрі обумовлювали терміни їх проведення, групи і категорії населення, що підпадали під «чистки», а також «квоти» – заплановану кількість арештів і страт для кожного регіону. Так, сумнозвісний оперативний наказ наркома НКВС М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. визначив 7 ключових областей України, у яких загалом слід було репресувати 28 300 осіб за обома категоріями. Полтавська область до 22 вересня 1937 р. входила до складу Харківської, де, поряд із Київською, підлягали репресіям по 5500 осіб. Це були найбільші кількісні показники в республіці².

Ескалація пошуку «ворогів народу» вступила у нову фазу після призначення на посаду наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського, якого відомий історик Ю. Шаповал називає «ревним реалізатором єжовської репресивної політики»³. Вірнопідданий наркомуважав, що серед українців класових ворогів залишилося на свободі набагато більше, ніж визначав оперативний наказ. 29 вересня 1937 р. у зверненні до

¹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 4.

² Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел Союза С.С.Р. № 00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов // Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 2. – К. : ІнЮРЕ, 1997. – С. 383 – 388.

³ Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 465.

керівництва НКВС СРСР він зазначав, що у відповідь на його клопотання 5 вересня ліміт 1-ї категорії вже був збільшений на 4 200 чоловік, а з початку операції (тобто з 5 серпня – Л.Б.) обласними трійками по Україні засуджено 23 158 осіб. Станом на 28 вересня, продовжував нарком, у республіці є «нереалізований резерв» – 13 764 арештованих по куркульській операції, справи яких ще не розглянуті трійками. Крім того, в обласних трійках знаходяться матеріали, на основі яких можна репресувати ще 15 000 чоловік. Утворення чотирьох нових областей (Полтавської, Миколаївської, Житомирської, Кам'янець-Подільської – Л.Б.) I. Леплевський розглядав як важливий оперативний фактор – з наближенням обласного керівництва до районів, на його думку, з'явиться можливість посилення “оперативного натиску на куркульський та інші контрреволюційні елементи”. Тому він просить затвердити додаткові ліміти для України: по 1-й категорії – 4 500 чоловік, по 2-й – 15 200 чоловік⁴.

Для реалізації намічених планів на чолі обласного управління НКВС у Полтавській області було призначено Олександра Волкова. На закритих партійних зборах парторганізації Управління державної безпеки НКВС у Полтавській області, які тривали з 2 по 6 січня 1939 р., з єдиним питанням порядку денного «Про викривлення в роботі УНКВС» оперуповноважений Берестнєв характеризував його так: «Такого звіра як Волков я вперше зустрічаю. Спробував би йому хто-небудь заперечити». За його керівництва і безпосередньої участі масштаби незаконних репресій, фальсифікація кримінальних справ набули надзвичайних масштабів. Згаданий учасник партійних зборів свідчив: «Були викривлення, побиття були. Фабрикації були, і я про це частково знав. Це виходило від Волкова – це настанови Києва – створить схему, напише керівний протокол і починається розгортання справи. Про це всі знали»⁵.

У зведеній таблиці на виконання наказу № 00447 по НКВС наведено вражаючу статистику щодо репресій у

⁴ Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. – Москва : АИРО, 2003. – С. 102–103.

⁵ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф.П-3809, оп. 1, спр. 1. – Арк. 42.

новоутвореній Полтавській області: на межі 1937-1938 рр. заарештовано 2 500 чоловік, з-поміж них розстріляно 1 000 чол., а між 26 лютого й 1 березня – ще 500 чол. Упродовж 1938 р. засуджено 3 100 чол⁶. Однак, як з'ясувалося, це далеко не повні відомості. За уточненими підрахунками В.Граба на основі протоколів трійки Полтавської області з 1 листопада 1937 р. по 1 листопада 1938 р. загалом було заарештовано 8 543 особи. З-поміж них 5 370 осіб – розстріляно, 1 402 – засуджено строком до 10 років, 870 – до 8 років і 32 – до 5 років табірного ув'язнення, звільнено з-під варти 437 осіб⁷. Упродовж листопада – грудня 1937 р. майже щодня розглядали сотні кримінальних справ, наприклад, тільки 1 листопада – 369 справ, за якими проходили 369 фігурантів, 142 осіб засуджені до вищої міри покарання, 135 – до 10 років ув'язнення, 47 – до 8 років, 10 справ передано до суду, 1 – на розгляд особливої наради, 34 справи повернуто на додаткове розслідування. З початку січня 1938 р. чітко простежуємо тенденцію масової фальсифікації кримінальних справ, яку, з-поміж іншого, можна візнати за кількістю арештованих і засуджених фігурантів, появою так званих розстрільних списків. Так, 23 квітня 1938 р. відбулося два засідання обласної трійки, яка розглянула по 13 справ. У першому випадку було засуджено 176 чоловік, з-поміж них 173 – до розстрілу, у другому – 327, з-поміж них 300 – до розстрілу.

У контексті розгортання масового терору держава не обійшла увагою сферу церковно-релігійного життя. Як показали результати перепису населення 1937 р., в СРСР не вдалося значно обмежити вплив релігії. 57 відсотків людей віком від 16 років позиціонували себе прихильниками однієї з діючих конфесій. Не меншу тривогу викликало й те, що більше 40 відсотків молоді назвали себе віруючими. Тому позірною ліберальною поступкою комуністичної влади, продиктованою комплексом внутрішніх і зовнішньополітичних причин, яку відверто не схвалювала більшість правлячої верхівки, було надання діючим священикам конституцію 1936 р. громадянських прав. Саме так трактувала цю поступку західна історіографія, акцентуючи увагу на безсиллі радянської влади в подоланні релігійного

⁶ Юнге М., Биннер Р. Указана праця. – С. 132.

⁷ Органи державної безпеки на Полтавщині (1919 – 1991). – Полтава : АСМІ, 2005. – С. 79 – 80.

етико-світоглядного впливу на свідомість населення. Радянські ж історики, зокрема М. Корзун, наголошували на дії об'єктивних факторів, насамперед, різкому звуженні соціально-класової бази православної та інших конфесій, їхньому природному відмиранні в умовах соціалізму, хоча при цьому автор і не вдається до аналізу причин трансформацій цієї бази⁸.

Німецькі дослідники М. Юнге і Р. Біннер, на відміну від більшості сучасних вітчизняних дослідників, акцентують увагу на дискретності антирелігійної політики радянської держави 1930-х рр. Аналізуючи лише окремі факти, вони вважають перебільшеною оцінку напруги в стосунках органів місцевої влади і релігійних об'єднань та відстоюють думку про об'єктивно більш жорстку позицію центру на відміну від периферії. Зокрема, як доказ вони наводять порозуміння між Ярославським обкомом ВКП(б) (РРСФР) і місцевою церковною ієрархією в кульмінаційний період репресій у лютому 1938 р. щодо збільшення, удвічі від запланованого, виробництва бронзи для відлиття церковних дзвонів. Лише після втручання Г. Маленкова на місці подій відбулося усунення з посад відповідальних працівників, які допустили "невіправдану політичну близорукість" у боротьбі з релігією⁹. Період із 1934 по 1937 рр. автори характеризують як відносно стабільний у становищі православної церкви.

Тут доречно нагадати, що «лібералізм» місцевої влади не мав масового характеру і становив скоріше виняток, ніж правило, а в Україні антирелігійна стратегія більшовиків мала свою специфіку. До того ж, маргінальна за суттю місцева влада не завжди розуміла завуальовану політику подвійних стандартів центру і провадила її в життя здебільшого незgrabно і брутально. Документом, покликаним упорядкувати репресії періоду суцільної колективізації на межі 1920 – 1930-х рр., жертвами яких було й духовенство, стала таємна «Інструкція всім партійно-радянським працівникам і всім органам ОДПУ, Суду і Прокуратури» за

---

⁸ Корзун М.С. Русская православная церковь, 1917 – 1945 гг.: Изменения социально-политической ориентации и научная несостоятельность ве-роучения. – Минск : Беларусь, 1987. – С. 80.

⁹ Юнге М., Біннер Р. Указана праця. – С. 170.

підписом Сталіна і Молотова від 8 травня 1933 р¹⁰. Констатувалося, що хоча нова ситуація на селі дозволяє припинити «гострі форми репресій», що й мали на увазі М. Юнге та Р. Біннер, вони продовжуються. Причому їх здійснюють голови колгоспів, члени правління, голови сільрад, секретарі партійних осередків тощо. «Тому не дивно, – говорилося далі, – що при такому розгулі практики арештів органи, які мають право арешту, зокрема й органи ОДПУ і, особливо, міліція, утрачають відчуття міри і часто здійснюють арешти безпідставно, діючи за правилом: спочатку арештувати, а потім розібратися». Сталін і Молотов зробили закид чекістам у розбалансуванні методів роботи партійно-радянських органів на селі, наголосивши, що адміністративно-чекістські операції підміняють кропітку політичну роботу. Зрештою, ці докори мали блюзінський характер, позаяк наприкінці вождь закликав не відмовлятися від «старих способів боротьби», а «раціоналізувати їх і зробити наші удари більш влучними і організованими». Отже, чекістам і надалі довіряли боротьбу з класовим ворогом. Нарком НКВС УСРР В. Балицький підтверджив це, відверто хизуючись політичним фавором свого відомства на нараді працівників органів юстиції: «Ми, наприклад, органи НКВС, причому не органи НКВС у цілому, а органи управління держбезпеки, частіше, ніж ви, юстиція, отримуємо компліменти від наших партійних керівників, частіше нам говорять приемні речі»¹¹.

Зауважимо також, що у вересні 1932 р. каталізатором ескалації антицерковної істерії стала ініціатива Й.Сталіна щодо проголошення «безбожної п'ятирічки». Передбачалося до 1937 р. ліквідувати у країні всі релігійні конфесії і зовнішні прояви релігійності, куди мали докласти неабиякі зусилля карально-репресивні органи.

Незважаючи на офіційну риторику партійно-державного керівництва на певних етапах становлення радянської влади в Україні, на яку звертають увагу сучасні дослідники¹², духовенство і віруючі постійно перебували під контролем

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 20, спр. 6390. – Арк. 11-11 зв.

¹¹ Там само. – Спр. 7173. – Арк. 5.

¹² Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки. – Полтава : АСМІ, 2004. – 335 с.

спецслужб. Автор неодноразово наголошувала в публікаціях, що органи ВУЧК – ДПУ – НКВС більшовики використовували як інструмент антирелігійної стратегії, причому, не завжди у вигляді фізичної розправи¹³. Репресії в різних формах мали перманентний характер і передували «великому терору», передумови якого слід убачати в ідеології класової боротьби. Особливе світобачення чекістів стало наслідком тривалого використання органів держбезпеки як інструмента боротьби з політичними супротивниками, характеризувалося особливою непримиренністю в боротьбі з релігією¹⁴. Так, ще на початку 1922 р. у розпалі кампанії з вилучення церковних цінностей начальник Полтавської губернської надзвичайної комісії Е. Лінде щиро дивувався, що, «навіть, у Полтаві, не кажучи вже про село, чомусь переважна більшість не тільки не вважає релігію опіумом для народу, але й вірити у неї як у якийсь цілющий бальзам у негараздах, особливо в час міжусобиць, тобто громадянської війни». Він також висловлює жаль, що не вдалося вчасно «вилучити шкідливе, часто контрреволюційне духовенство», позаяк чекісти були перевантажені «боротьбою з бандитизмом і підпільними політично-керівними організаціями»¹⁵.

Долю духовенства фактично було визначено ще в період здійснення суцільної колективізації. На наш погляд, «великий терор» для духовенства розпочався у 1930 р. Керівництво органів ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР розробило цілу ряд оперативних заходів «по ліквідації церковної контрреволюції». Вони були викладені в низці циркулярних листів і директив. Оскільки документи призначалися винятково для службового користування і друкувалися у суворій відповідності до кількості адресатів, указівки щодо

¹³ Бабенко Л. Застосування методів спецслужб у процесі ліквідації Української автокефальної православної церкви (20-ті роки ХХ ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових статей. Вип..229-230. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 42 – 47; Бабенко Л. ВУНК – ДПУ – НКВС: реалізація тактики церковних розколів на початку 20-х років ХХ століття // Історія України: Маловідомі сторінки, події, факти. Зб. статей. Вип. 27. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 120 - 136; Бабенко Л. Посилення ролі спецслужб у боротьбі з релігією періоду колективізації // Український селянин : Зб. наукових праць. – Черкаси : ЧНУ імені Б.Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 160 – 164 та ін.

¹⁴ Бабенко Л. Чекіст більшовицької доби: портрет на тлі епохи // Історична пам'ять. 2, 2006. Науковий збірник. – Полтава : АСМІ, 2006. – С. 4 – 19.

¹⁵ ДАПО. – Ф.П-9032, оп. 1, спр. 50. – Арк. 75, 76.

механізму реалізації запланованих заходів подавалися гранично відверто. На засіданні Колегії ОДПУ 31 січня 1930 р., тобто наступного дня після виходу відомої постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», у виступі начальника секретно-оперативного управління ОДПУ Є. Євдокимова мова йшла про забезпечення виконання репресивних заходів щодо антирадянських і куркульських елементів, які поділяли на дві категорії. До першої, поряд з «ідеологами» і «натхненниками» контрреволюційних виступів, «активними куркулями з махровим бандитським минулім» зараховували й «антирадянський актив церковників і сектантів», справи яких мали розглядати в позасудовому порядку «трійки», затверджені колегією ОДПУ. Тоді ж мав місце красномовний факт. Учасники засідання звернулися до В.Молотова з проханням виступити з роз'ясненням деяких аспектів політики партії на селі для рядових чекістів. Однак той передав думку Й.Сталіна про недоцільність перетворення конкретної директиви ЦК про куркуля «з предмету проведення в життя у предмет широкої агітації серед активу чекістів»¹⁶.

Конкретні шляхи і методи ліквідації «церковної контрреволюції» визначено в циркулярному листі № 37 «Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОДПУ» від 22 березня 1930 р. за підписом начальника СОУ Євдокимова, його заступника Тучкова і начальника 4-го (антирелігійного) відділення Полянського. Квінтесенцією документу є констатація того, що «церковні організації перетворилися в суто антирадянські. ...Цей процес особливо різко виявляється на селі, де церковники нерідко є керівниками контрреволюційних організацій і угруповань, організаторами і натхненниками масових куркульських виступів. Церква є, по суті, контрреволюційною організацією і виразницею інтересів соціальних верств, ворожих пролетарській диктатурі»¹⁷. При цьому наголошено, що в районах суцільної колективізації, де було визнано за доцільне закриття церков, «усі попи, незалежно від течії, є

¹⁶ Мозохин О., Гладков Т. Менжинский. Интеллигент с Лубянки. – М. : Яузा, Эксмо, 2005. – С. 259 – 260.

¹⁷ Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ). – Ф. 13, спр. 383. – Арк. 1.

тут озлобленими і активними ворогами соціалістичного будівництва», вони становлять «своєрідний єдиний фронт проти нас». Їм також приписували роль провідників антиколгоспного руху: «У тих районах, де відсутні готові керівники контрреволюційних організацій і виступів (колишні білі офіцери, колишні ватажки банд, есери та ін.), там, як правило, їх замінюють церковники». Таким чином, у свідомості рядових співробітників органів ДПУ в особі священика створювався образ запеклого ворога як об'єкта їхньої фахової діяльності.

Згідно з циркуляром священиків різних конфесій слід було висилати з районів суцільної колективізації, схиляти їх до зれчення сану, остаточно ліквідувати монастирі і вислати їхніх мешканців, викривати їй ліквідовувати «церковні організації». Особливу увагу акцентували на посиленні агентурної роботи, активізації інформаційно-інформаторської мережі, зокрема, необхідності її поповнення із зачлененням фігурантів реалізованих кримінальних справ. Так, циркулярний лист від 28 січня 1931 р. за підписом В.Менжинського, який стосувався «церковної лінії» гучної справи «Весна», вимагав усі агентурні розробки, аналогічні ліквідований організації, «опрацювати як найретельніше шляхом уведення до їхнього складу спецагентів із церковників», а також вербувати агентів з-поміж арештованих, оскільки «об'єкти даної організації можуть бути найбільш цінними спецагентами як особи, що відігравали велику роль у контрреволюційній діяльності церковників»¹⁸. Отже, мова йшла про цілеспрямований внутрішній розпад духовенства, руйнацію морально-етичної системи його діяльності, а відтак - зникнення його з соціальної структури радянського суспільства.

Результати виконання директивних указівок з'явилися майже відразу після їхнього надходження на місця. Кримінальні справи цього періоду набули широкого пропагандистського резонансу, характеризувалися великою кількістю фігурантів і наявністю так званих філій у різних регіонах СРСР, що мало засвідчити масштаби небезпеки церковної контрреволюції і виправданість репресій. Наприклад, справи «Самосвятців» та «Іоанітів» у провадженні

---

¹⁸ Там само. – Спр. 385. – Пакет, б/н.

бєлгородських чекістів охоплювали більше 300 осіб та зв'язки з Києвом, Кременчуком, Путівлем¹⁹. У січні 1931 р. справу під такою ж назвою «Самосвятці» завершив Воронезький відділ ОДПУ, зазначивши, що «ця контрреволюційна повстанська організація» діяла на території Центрального Чорноземного округу і України»²⁰. Ще більшого політичного резонансу набула справа «Політичного і адміністративного центрів всесоюзної контрреволюційної монархічної організації церковників «Істинно-православна церква»»²¹.

На Полтавщині, як свідчать підрахунки на основі архівно-слідчих справ та опублікованих праць, в умовах тоталітаризму жертвами політичних репресій стали 487 представників церковної ієархії, священиків, ченців, членів церковного активу різних конфесій (переконані, що й ці дані потребують ретельного уточнення, позаяк наведені показники, на жаль, не враховують жертв репресій тих районів, що внаслідок змін адміністративно-територіальних меж відійшли до Київської і Черкаської областей – Л.Б.)²². З поміж них 136 осіб припадають на 1929 – 1931 рр., коли чинилася розправа над Українською автокефальною православною церквою й тими, хто, на думку влади, перешкоджав суцільній колективізації. Прикметною ознакою став «родинний» принцип арештів священиків УАПЦ. Прикладом може бути історія братів Володимира, Миколи і Бориса Слухаєвських, Івана, Оксани і Параски Бабаків та ін. 24 особи було заарештовано й засуджено в 1932 – 1933 рр. До «антиколгоспних настроїв» долучився фактор голодомору та реагування на його наслідки. Так, священик Успенського собору міста Миргорода Павло Семенович Верещака, крім того, що намагався не допустити перетворення храму на зерносховище, їздив по селах району і за кількістю спустошених садіб намагався з'ясувати число померлих від голоду селян²³. На 1934 – 1936 рр. припадають 14 арештів представників духовенства. Однак, незважаючи на від'ємну

¹⁹ Там само. – Спр. 388. – Арк. 1 – 6.

²⁰ Там само. – Спр. 389. – Арк. 1 – 122.

²¹ Там само. – Спр. 1037. – Арк. 1 – 92.

²² Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С. 137 – 252.

²³ Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 1475-С.

динаміку арештів, утрати у сфері духовного життя важко оцінити. Посилилася агітаційна кампанія щодо добровільного зренчення сану священнослужителями, продовжувалася практика закриття, руйнування храмів та їхня господарська експлуатація, з-поміж інших у 1934 р. був зруйнований Успенський кафедральний собор у Полтаві²⁴.

Новим сигналом для чекістських органів у посиленні боротьби з релігією став циркуляр секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР «Про агентурно-оперативну роботу по церковно-сектантській контрреволюції» від 10 січня 1936 р., затверджений заступником наркома Я. Аграновим²⁵. Документ засвідчив, що духовенство всіх конфесій перебуває на межі тяжких випробувань, а співробітників спецслужб на місцях спрямовують на ототожнення понять релігійна громада - «контрреволюційна організація». У вступі документа констатувалося, що проведена останнім часом «ліквідація церковно-сектантських контрреволюційних формувань і агентурні матеріали говорять про значно прогресуючу контрреволюційну активність церковників і сектантів, ріст підпілля, відновлення організаційних зв'язків і безумовну наявність керівних центрів». Як один із факторів формування останніх автори документа розглядають повернення з концтаборів і заслання «церковно-сектантських керівників». Українську РСР визначено як республіку, яка потребує посиленої оперативно-агентурної уваги чекістів. Це зумовлювалося великою довжиною лінії державного кордону на її території, значною концентрацією «сектантів-антивоєнників» у Харківській, Донецькій, Дніпропетровській областях, викриття в 25-ти районах мережі громад апокаліпсистів тощо. Документ завершувався жорсткими директивними вказівками, які націлювали передусім на «зміцнення цієї ділянки кваліфікованими працівниками» - чекістами і ретельну перевірку агентурної мережі. Рекомендувалося обновити її шляхом вербування «свіжої агентури з числа церковно-сектантських керівників, зокрема, тих, хто повернувся з заслання і хто перебуває на засланні», та позбавитися сексотів, «розшифрованих і таких, що втратили контакти з ворогом». Приреченість духовенства

²⁴ Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917 – 1941 pp. У 2-х тт. – К., 1995.

²⁵ ДА СБУ. – Ф. 13, спр. 1039. – Арк. 1 – 4.

яскраво підтверджували перші два пункти директивних указівок, які вимагали «ліквідувати» всі наявні агентурні розробки, тобто арештувати їхніх фігурантів, та виявити їхні зв'язки як у межах СРСР, так і за кордоном, «не залишаючи нерепресованим жодного учасника контрреволюційного підпілля» (видлення наше – Л.Б.).

Ці та інші численні факти засвідчують, що репресії проти духовенства мали перманентний характер, а інтенсивність їхнього коливання залежала від політичних моментів. Важливість політичного моменту 1937 р., ядром якого стала підготовка до виборів у Верховну Раду, спонукала центральну владу до нейтралізації всіх небажаних явищ суспільно-політичного життя, які могли б виступати загрозою владній монополії більшовиків. Уплив духовенства розглядався як один із таких актуальних факторів. Щоб подолати очевидний тісний зв'язок релігійних громад із місцевим населенням і побороти їхній домінуванельний уплив передусім на сільське населення, духовенство було внесено до запланованих операцій проти куркулів і кримінальних злочинців згідно з оперативним наказом № 00447. Посилення переслідувань релігійних діячів знайшло своє вираження і в офіційній риториці. Так, центральний журнал «Антирелігійник» в одній зі статей наводив висловлювання голови центральної ради всесоюзної спілки вояовничих безвірників О.Ярославського про те, що «релігійні організації є єдиними легальними ворожими реакційними організаціями». Інший активіст цієї спілки О.Олещук на сторінках цього ж видання стверджував, що «реакційне духовенство діє у змові з троцькістсько-бухарінськими шпигунами і диверсантами, буржуазними націоналістами й іншою агентурою фашизму»²⁶.

Потужний наступ виявився не тільки в пропагандистсько-агітаційній кампанії, а й у зростанні кількості арештів духовенства. Так, у Полтавській області впродовж 1937 – 1938 рр. за безглуздими звинуваченнями було заарештовано 278 осіб. Автор статті не ставить за мету аналізувати «доказову базу» слідства з її фальсифікованою аргументацією фабрикування кримінальних справ доби «великого терору», однак зауважимо, що репресивні акції характеризувалися низкою особливостей: майже всі арештовані належали до

²⁶ Юнге М., Биннер Р. Указана праця. – С. 171.

категорії «колишніх» священиків; для більшості це були повторні арешти після відбуття термінів ув'язнення чи заслання; збереження так званого «родинного принципу» арештів; фабрикування справ, позбавлених логіки, які об'єднували людей, не тільки не знайомих між собою, але й належних до ворогуючих конфесій; інкримінування звинувачень, які не відповідали інтелектуальному потенціалу особи, «тиражування» в протоколах та інших процесуальних документах одного-єдиного факту, на якому й будувалося звинувачення тощо.

Що до, священнослужителів, то широко практикували трактування їхніх богослужбових обов'язків та висловлювань як антирадянських. Яскравим прикладом може бути епізод архівно-слідчої справи за № 6675 полтавського священика І.М. Богдановича, провина якого полягала в розмовах про необхідність висування на виборах до Верховної Ради СРСР «кандидатури з середовища віруючих, яка б захистила права церкви і віруючих», наведений у публікації В.О. Пащенка. Заарештований священик у скарзі на ім'я Верховного прокурора СРСР писав: «Якось один зі слідчих сказав: «Тебе три рази заарештовували, а ти все-таки продовжуєш служити». – «Але служити дозволялося мені», - відповів я. – «Дійсно, це так, - сказав він, - але ж ти людина з освітою і повинен розуміти, що радянська влада веде боротьбу з релігією, а ти заважаєш цьому (виділення наше – Л.Б.)». – «Що ж це виходить, що покараний лише тому, що я священик», - таким риторичним запитанням закінчував скаргу І.М. Богданович²⁷.

Колишній чернець Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря І.А.Чаплинський, арештований 3 жовтня 1937 р. у селі Старе Іркліївського району, був одним із тих українців, хто повірив у справедливість Конституції 1936 р. і заявляв слідчому: «Сталінська Конституція надала право всім віруючим хрестити дітей, влаштовувати молебні». Але останній у звинувачувальному висновку визначає як злочини за статтями 54-10 і 54-11 його дії: «...збирає групи релігійних громадян, проповідує релігійний дурман, компрометуючи радвладу. ...разом з попом Дубницьким ходили по селу і

²⁷ Пащенко В.О. Політика більшовицької партії з релігійного питання і її наслідки (20 – 30-ті роки) // Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С. 24.

збирали підписи колгоспників, щоб відкрити церкву»²⁸. У ряді справ по Золотоніському, Гельмязівському, Іркліївському районах рефреном звучить спільне звинувачення у таємному відправленні релігійних обрядів і поширенні чуток про близький кінець світу²⁹. «Перекручення змісту сталінської Конституції», яке інкримінувалося священику села Великий Хутір С. П. Устимовичу, наприклад, полягало в таких висловлюваннях: «Немає потреби нам брати участь у виборах, адже комуністи обманюють на кожному кроці і кого захочуть, того й призначать на керівні пости»; «Радвлада грабує майно заможних людей, колгоспи вигадані для наживи тільки керівників»³⁰.

Окремий аспект проблеми полягає в морально-етичному аспекті слідства і поведінці свідків, руйнуванні їхньої моралі почуттям класової ненависті. Зокрема, свідок у справі колишньої черниці Ганни Мигаль розповідав, як, ідучи пізно ввечері повз її будинок, побачив світло у вікні, пішов через подвір'я, «зацікавившись, у чому справа, що в такий час горить світло». Наблизившись до вікна, громадянин Х. почув голоси, відкрив ставні й виявив, що відбувається таємне моління. Малоймовірним видався його запевнення про обговорення учасниками моління близької війни з Японією і неминучої поразки в ній СРСР, але свідчення, здобуті аморальним способом, були взяті до уваги³¹.

На Полтавщині в роки «великого терору» каральні органи здійснили другу хвилю нищення колишнього духовенства УАПЦ. Так, 2 березня 1937 р. арештовують єпископа Й.Ф.Оксюка³², братів Володимира й Миколу Слухаєвських³³, які на час арешту обіймали скромні посади на виробництві, та інших.

Вакханалія терору призводить до позбавленої логіки еклектики у фабрикуванні кримінальних справ. Так, у справі «контрреволюційної фашистської організації церковників» на чолі з єпископом-екзархістом М.Русиновим 1938 р. фігурують

²⁸ Архів УСБУ в Черкаській області. – Ф. 5625, оп. 1, спр. 10651. – Арк. 7.

²⁹ Там само. – Спр. 10623. – Арк. 1-50; спр. 10627. – Арк. 1-116; спр. 10650. – Арк. 1-55; спр. 10686. – Арк. 1-146 та ін.

³⁰ Там само. – Спр. 10650. – Арк. 28.

³¹ Там само. – Спр. 10646. – Арк. 19 зв.

³² Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 7980 – С. У 2-х тт.

³³ Там само. – Спр. 16188 – С.

автокефалісти Борис Слухаєвський, якого чомусь виокремили зі справи його братів, та колишній священик із Диканьки Федір Геращенко. Вони ніколи не були знайомі з єпископом Русиновим, однак саме він нібито завербував обох в організацію³⁴. Технологія фабрикування цієї справи повністю розкрита матеріалами її перевірки в 1959 р. за заявами родичів 37-ми розстріляних священиків. Зазначалося, що «ніяких доказів про існування контрреволюційної організації у справах по їх звинуваченню немає»³⁵.

1937 рік став фатальним і в долі родини одного з лідерів Української революції 1917 – 1920 рр. Симона Петлюри. Полтавське обласне управління НКВС заарештувало двох його сестер, колишніх черниць Феодосію і Марину, та племінника Сильвестра Скрипника. Слідчі ставили їм у провину головним чином їхні родинні зв'язки з головою Директорії та заможний статус батька. Усі троє були розстріляні³⁶.

Отже, державний терор 1937 – 1938 рр. у середовищі духовенства і віруючих на Полтавщині призвів до непоправних людських утрат та істотних деформацій суспільної свідомості. Як наголошує С. Білокінь, аналізуючи морально-психологічні аспекти державного терору, відбулося своєрідне «психологічне звикання» до масових репресій, знеособлення жертв терору в масовій свідомості³⁷ [37]. Релігія, заснована на ідеях гуманізму, не могла виконувати роль стримувального фактора в умовах ескалації насилля. Вона як колективна форма громадського життя з виховною функцією в умовах тоталітаризму перестала існувати.

---

³⁴ Там само. – Спр. 16769. У 3-х тт.

³⁵ Там само. – Спр. 16769. Т. 3. – Арк. 328 – 335.

³⁶ Пащенко В.О. Політика більшовицької партії з релігійного питання ії наслідки (20 – 30-ті роки) // Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – С. 31 – 32.

³⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 540.

Олексій Гура

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЇВ В УРСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ: МАЛОВІДОМІ ФАКТИ І ПРОБЛЕМИ

Проблема українсько-єврейських взаємин в УРСР є малодослідженою. Більшість сучасних науковців здебільшого систематично досліджують Голокост в Україні¹, становище євреїв у діаспорі² чи у Радянському Союзі³. Радянська історіографія переважно негативно описувала історію єврейського народу, свідомо замовчувала деякі факти, нав'язуючи суспільству певні стереотипи та кліше⁴.

У незалежній Україні проблема українсько-єврейських взаємин ускладнюється ще й тим, що дотепер на державному рівні не відбулося загальнонаціонального, зокрема міжнаціонального, примирення. Мало є громадських і наукових середовищ, які цим займаються. А між тим, єврейсько-українські конфлікти є дуже давнім явищем. На думку Я. Грицака, вони рідко коли виникали під впливом ідеології чи політики, а «антисемітизм майже ніколи не був ідеологічний»⁵.

Наявність у багатьох українських містах великих єврейських громад із багатолітньою історією зробило їх частиною нашої спільноти. Вивчення ж юдаїки сьогодні, намагання подолати «блі» плями в історії робить проблему українсько-єврейських взаємин досить актуальною. Зокрема,

---

¹ Наконечний Є. Голокост у Львові // Віче. — 1992. — № 14.

² Шестопал М. Євреї на Україні [Електронний ресурс] : http://www.e-reading-lib.org/bookreader.php/1001115/Shestopal_Matviy_Evrei_na_Ukraini.html

³ Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. — 1991. №6. — С.56-68.

⁴ Беренштейн Л.Е. Антикоммунистическая сущность идеологических концепций сионизма — К. : Политиздат Украины, 1984. — 81с.; Эдельман А.И. Кому служит “богоизбранный”: (Критика союза иудейской религии и сионизма).— Ужгород : Карпаты, 1985. — 160 с.

⁵ Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини. — Київ : Дух і Літера, 2011. — 328 с. [Електронний ресурс]: <http://duh-i-litera.com/dialohy-porozuminya-ukrajinsko-jevrejski-vzajemnosti-2/>

дослідження єврейського середовища дозволяє по-новому поглянути на деякі факти. Наприклад, позитивні стосунки рабинів з уніатськими і римо-католицькими священиками⁶, особливості співіснування двох єврейських громад у Львові⁷, розвінчування міфу про багатотисячні єврейські жертви в часи Хмельниччини⁸.

У статті ми спробуємо висвітлити маловідомі факти становища єреїв в УРСР у перші післявоєнні роки.

Повалення німецького окупаційного режиму на території України сприяло масовому поверненню єреїв зі східних регіонів Радянського Союзу. У Львові, Станіславі, Дрогобичі, Луцьку, Володимири-Волинському та інших визволених містах за підтримки влади, почали відкриватися Бюро реєстрації єреїв. Точну кількість зареєстрованих осіб, узятих на облік напівофіційними Бюро, установити важко. За приблизними даними, до Львова прибуло майже 260 осіб, до Дрогобича — 120, Станіслава — 76, Тернополя — 88.

До Львівського бюро реєстрації єреїв прибували також люди з інших населених пунктів Західної України. Вони знаходили прихисток в єдиній уцілілій синагозі львівських хасидів. До вересня 1944 р. бюро зареєструвало вже 3400 єреїв Львівщини, з-поміж них 2080 жінок віком від 20 до 60 років, 1215 чоловіків від 18 до 55 років, 20 чоловіків, старших за 55 років, 85 дітей і підлітків від 6 до 18 років. За свідченням анкет, 70 % з них були робітниками, ремісниками і торговцями, 15 % — учителями, лікарями або адвокатами. 32 особи мали вищу освіту (лікарі, юристи, інженери та ін.).⁹

Переважну більшість єврейського населення, яке прибуло в західні регіони країни, складали вихідці з Одеської, Вінницької, Київської, Житомирської, Дніпропетровської,

⁶ Ковба Ж. Випробувані життям і смертю [Електронний ресурс] : <http://www.judaica.kiev.ua/Analytyka/Kovba.htm>

⁷ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. — Київ, 2011, С. 95-102.

⁸ Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників [Електронний ресурс] : <http://keenander.narod.ru/yakovenko/yak08.htm>.

⁹ Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Буковины и Закарпатья в 1933-1945 гг. — Львів : Просвіта, 1998. — 312с.

Кам'янець-Подільської та Чернігівської областей. Значну міграцію євреїв можна пояснити не лише бажанням повернутися в рідні краї, а й намірами репатріюватися до Палестини через Угорщину, Польщу та Румунію.

До активніших еміграційних процесів євреїв спонукала таємна директива «Про стримування реевакуації єврейського населення в західні райони України»¹⁰.

У 1944 — 1946 рр. із території радянської України в межах міждержавних угод було репатрійовано в Польщу та Румунію значні групи євреїв, які до війни мали підданство цих країн. Право на виїзд до Польщі надавали полякам та євреям, які відмовлялися від радянського громадянства. Так, репатріюватися з Чернівецької області дозволяли переважно тим євреям, які проживали в Північній Буковині і не були до 28 червня 1940 р. громадянами Радянського Союзу. З 10 жовтня 1944 р. по 15 вересня 1946 р. українсько-польський кордон перетнули 30408 осіб єврейської національності. Найчастіше вони намагалися скористатися з існуючої на той час можливості легального в'їзду до США, Палестини чи країн Західної Європи.

Еміграцію євреїв з України прискорили прояви антисемітизму з боку частини місцевого населення та влади. Так, трагічний випадок трапився в Києві. Єврейська сім'я Рибчинських, повернувшись з евакуації, отримала дозвіл від місцевої влади заселитись у свою колишню квартиру. Проте житло було вже зайняте українцями Грибарями. Побутовий конфлікт призвів до того, що один із сім'ї Грибарів разом зі своїм фронтовим товаришем напав у кафе на випадкову людину, схожу на єврея. Жертвою виявився старший лейтенант-радіооператор народного комісаріату державної безпеки УРСР І. Розенштейн. Наступного дня офіцер, одягнувшись у форму, спробував відвести правопорушників до міліції. Сутичка призвела до того, що І. Розенштейн іх застрелив. На місце інциденту одразу збіглися люди. Схвильовані, вони викрикували антисемітські лозунги та

¹⁰ Войналович В.А. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 — 1960-х років: політичний дискурс. — К. : Світогляд, 2005. — С. 577.

сильно побили офіцера¹¹. Лише вчасно прибувши на місце, міліціонери змогли попередити подальше пролиття крові. Через два дні, 6 вересня 1945 р., поховання вбитих переросли в масовий безлад: натовп нападав і калічив перехожих євреїв. Постраждало майже 100 осіб, 36 з-поміж них померло того ж дня. 1 жовтня 1945 р. військовий трибунал засудив І. Розенштейна до розстрілу¹². Реакцією київських євреїв був лист на ім'я Й. Сталіна та Л. Берії. Зокрема, у ньому зазначалося, що це був перший єврейський погром в умовах радянської влади¹³.

Інший випадок зафіксовано у Львові. Місцеві юдофоби поширили чутки, що в синагозі «жиди вбивають християнських хлопчиків, щоб використати їхню кров у ритуальних цілях». Слідча комісія провела обшук приміщення молитовного будинку. Під час огляду синагоги нічого, крім курячого пір'я, знайдено не було. За результатами слідства, прокуратура відкрила кримінальну справу проти провокаторів¹⁴.

Про подібні явища було відомо партійному керівництву і раніше. Характерною, у цьому контексті, є доповідна органів держбезпеки “Про антисемітські прояви на Україні” (вересень 1944 р.), адресована ЦК КП(б)У. У ній зазначалося: «У процесі визволення території України органами НКДБ УРСР майже повсюди в містах стали фіксуватися випадки різких антисемітських проявів з боку місцевого населення.., що в окремих випадках мають тенденцію до відкритих виступів погромного характеру. Аналізуючи причини, які породжують антисемітизм і його широке поширення в даний час, необхідно сказати, що основою цього, у першу чергу, є наслідки фашистської пропаганди й пропаганди українських

---

¹¹ Иосиф Розенштейн — герой еврейского народа [Електронний ресурс] : <http://www.pogrom.org.il/forum/viewtopic.php?t=164&sid=0941ebde3ec72b3d41ff66effd968187>.

¹² Украина. Ереи в послевоенной Советской Украине (1945-1991 гг.): Санкт-Петербург: Петербургский еврейский университет, 1995. — Серия “Труды по иудаике”. — Вып.3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/15413>.

¹³ Ереи Украины: последнее сталинское десятилетие [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://russian-bazaar.com/ru/content/6787.htm>.

¹⁴ Хонигсман Я.С. Вказана праця. — С. 263.

націоналістів, яку вони здійснювали стосовно єреїв під час окупації»¹⁵.

У документі також були написані форми та зміст проявів антисемітизму, а саме такі:

- незначну кількість єврейського населення в лавах Червоної Армії, порівняно з кількістю осіб інших національностей, антирадянський елемент використовує для різного роду суджень, що зводяться насамкінець до антисемітських проявів;
- керівництво окремих установ і підприємств безпідставно відмовляє в прийомі на роботу особам єврейської національності;
- окремі представники єврейського населення поширюють провокаційні чутки про зміни в складі уряду УРСР у зв'язку з його, й особисто тов. Хрущова, антисемітською політикою¹⁶.

За особистим дорученням М. Хрущова відділи ЦК КП(б)У здійснили розслідування викладених у документі НКДБ матеріалів та внесли відповідні пропозиції до Політбюро ЦК КП(б)У. У підготовлених ними висновках, зокрема, мова йшла про таке:

- надіслане до ЦК КП(б)У спеціальне повідомлення НКДБ побудовано на випадкових фактах, за своєю суттю є неправдивим і спотворює справжні настрої населення України;
- матеріали НКДБ, загалом віддзеркалюють настрої сіоністських елементів, які поширюють провокаційні чутки про наявність в Україні антисемітизму як політичної течії й навіть обвинувачують уряд УРСР в антисемітській політиці;
- НКДБ не проводить належної роботи щодо виявлення німецької агентури та організацій українських націоналістів, які намагаються сіяти національний розбрат, а також недостатньо працює над викриттям сіоністських елементів, які останнім часом активізувалися і навіть намагаються вести організаційну діяльність;

¹⁵ Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), м. Київ. — Ф.1. — Оп. 23. — Спр. 1323. — 1-3; 35-39.

¹⁶ Войналович В.А. Указана праця. — С. 575.

- установлені в процесі перевірки окремі факти антисемітських проявів, як і окремі факти націоналістичної діяльності представників єврейського населення, є однічними і не підтверджують наявності масових явищ переслідування євреїв в Україні.

Тобто, вище політичне керівництво республіки, з одного боку, намагалося всіляко замовчувати масштаби поширення антисемітських проявів, з іншого — вимагало рішучих дій від НКДБ, завданням якого було виявити та ізолювати керівників організацій українських націоналістів і сіоністських елементів, а також припинити їхню організаційну діяльність¹⁷.

Отже, українці ворогують з євреями тоді, коли відчувають загрозу власному існуванню. Таке сприйняття українцями „чужородності” євреїв з’являється стихійно, стійко тримається і дуже нелегко зникає (урази „жіда, який для ритуальних цілей використовує християнську кров” і т. ін.).

Прояви антисемітизму в УРСР були спричинені низьким рівнем культури та психологічними комплексами деяких українців, браком знань про євреїв, довірою до перекручених фактів і найчастіше носили погромний, а не програмний характер.

---

¹⁷ Войналович В.А. Указана праця. — С. 576.

Олег Бажан

ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.: СТАТИСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Депортация як засіб кримінального чи адміністративного покарання відома з часів Київської Русі (вигнання поза межі громади або краю за «Руською правдою» було складником покарання за тяжкі злочини). У Великому князівстві Литовському застосовувавали різновид депортациї – «виволання». За часів Гетьманщини за вказівкою царського уряду депортаций зазнали чимало українських політичних діячів, зокрема, гетьмані Д. Многогрішний, П. Дорошенко, І. Самойлович. Перші масові депортациї з України за національною ознакою мали місце на початку XVIII ст., коли за наказом російського царя Петра I тисячі українців насильно направляли на важкі роботи в Росію (будівництво Санкт-Петербурга, прокладання Ладозького каналу).

Депортациї населення з українських земель відбувалися і в роки Першої світової війни. З метою «нейтралізації німецького національного елементу» військовим відомством Російської імперії впродовж 1915-1916 рр. до Поволжя, Приуралля, Кавказу та Сибіру було депортовано 150 тисяч німецьких колоністів, які проживали у Волинській губернії. У смузі дії Південно-Західного фронту підлягали виселенню чехи, поляки, євреї, які розглядалися Ставкою Верховного Головнокомандувача як потенційні вороги Російської імперії. У ході бойових дій та в період окупації Східної Галичини російськими військами здійснювалися масові депортациї українського населення (впродовж 1914-1915 з території регіону вглиб Росії було виселено 13 тисяч осіб). Масові депортациї українського населення з території Галичини та Буковини в часи військового конфлікту практикувалися й урядом Австро-Угорщини.

Особливих масштабів депортациї в Україні набули в роки становлення та функціювання комуністичного режиму в СРСР. Автор ставить за мету розглянути депортаційну політику сталінського керівництва в Україні в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

Заради послаблення національно-визвольного руху в Західній Україні радянська влада вдається до перевірених часом каральних акцій проти місцевого мирного населення, звинуваченого у співпраці та співчутті Українській повстанській армії. Поштовхом до репресивних заходів щодо близьких та рідних повстанців стало розпорядження наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 7129 від 31 березня 1944 р., в якому двом заступникам наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову, І. Сєрову та нарковіну внутрішніх справ УРСР В.Рясному наказувалося: «Усіх повнолітніх членів сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців як арештованих, так і вбитих у зіткненнях – засилати у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.»¹.

Лише протягом 1944 р. із Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської областей було відправлено в заслання 4724 родини загальною кількістю 12 762 осіб. «Глибоке очищення» західноукраїнських земель від симпатиків ОУН і УПА продовжилося й наступного року. Примусової депортациї в 1945 р. зазнали 7393 родини повстанців кількістю 17497 осіб. У перший повоєнний рік із західноукраїнського регіону було вилучено 2612 сімей «антирадянського елементу» (6350 особи)². Усього за даними Галузевого державного архіву СБУ в 1944-1946 рр. із теренів Західної України у віддалені місцевості СРСР було депортовано 14728 родин учасників національно-визвольного руху кількістю 36608 осіб³. Однак партійне керівництво УРСР вимагало від силових структур не зупинятися на досягнутому.

Найбільша депортація населення із Західної України відбулася в жовтні 1947 р. Вона увійшла в історію під кодовою назвою операція «Захід». Спираючись на документальні матеріали, які зберігаються в Галузевому

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України. - Ф.2 . - Оп. 103 (1954). - Спр. 2. - Арк. 4.

² Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.). - К., 2009. - С. 362.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України. - Ф.2 . - Оп. 103 (1954). - Спр. 2. - Арк. 1.

державному архіві Служби безпеки України, можна стверджувати, що задум провести в західноукраїнському регіоні чергову й наймасштабнішу репресивну акцію належить заступнику міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенантові С. Огольцову та міністру державної безпеки УРСР генерал-лейтенантові С. Савченку, які в спільному листі на ім'я міністра держбезпеки СРСР генерал-полковника В.Абакумова від 24 травня 1947 р. просили дозволу від Міністерства держбезпеки СРСР продовжити депортаційну практику і мотивували своє прохання тим, що «виселення сімей оунівців та бандитів, як показав досвід, стало вельми ефективним засобом боротьби з оунівським підпіллям та бандитизмом, значною мірою сприяло розкладанню підпілля та банд, викликало явку з повинною, ускладнювало оунівським керманичам вербування нових членів ОУН та бандитів, штовхаючи тих, хто з'явився з повинною, на активну боротьбу з бандами, скорочувало базу пособників, оскільки місцеве населення, боячись виселення сімей, відмовлялося надавати бандитам матеріальну допомогу»⁴.

Ініціативу силових структур нанести черговий удар по «націоналістичному підпіллі» підтримало політbüro ЦК ВКП(б) своїм рішенням від 13 серпня 1947 р. (П59/123). На виконання постанови вищого політичного керівництва країни міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов 22 серпня 1947 р. видав наказ за №00430 «Про виселення сімей засуджених, убитих, тих, хто перебуває на нелегальному становищі, активних націоналістів та бандитів з території західних областей України». У секретному наказі, зокрема, зазначалося: «2. Начальнику Головного управління військ МДБ СРСР генерал-лейтенантові БУРМАКУ для проведення операції додатково виділити та направити в розпорядження міністра державної безпеки УРСР генерал-лейтенанта САВЧЕНКА: 24 мотострілецький полк; 2 батальйони 260 стрілецького полку 5-ї дивізії; 26-й стрілецький полк 4-ї дивізії; батальйон 284-го стрілецького полку 7-ї дивізії; 2 батальйони 8-го мотострілецького полку; 2 батальйони 13-го мотострілецького полку та Саратовське училище військ МДБ.

⁴ Там само. – Арк. 2.

Тов. БУРМАКУ забезпечити прибуття військ на Україну не пізніше 5 жовтня 1947 року. 3. Генерал-лейтенанту МІЛЬШТЕЙН направити в розпорядження Міністерства державної безпеки УРСР 3 тисячі офіцерів та сержантів корпусу та дивізії охорони на залізничному та водному транспорті, попередньо сформувавши з них ротні підрозділи. Тов. МІЛЬШТЕЙН забезпечити прибуття особового складу корпусу та дивізії охорони МДБ на залізничному та водному транспорті до місця дислокації не пізніше 5 жовтня 1947 року. <...> 5. Заступнику міністра державної безпеки СРСР по кадрах генерал-майору СВИНЕЛУПОВУ направити в західні області 3500 оперативних співробітників та забезпечити їх прибуття до місця призначення не пізніше 15 вересня 1947 року. 6. Заступнику міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенанту БЛІНОВУ забезпечити проведення операції необхідною кількістю автотранспорту та пального.<...> Операцію з виселення провести з 10 по 20 жовтня ц.р., забезпечивши конспірацію всіх здійснюваних підготовчих заходів»⁵.

Додатком до наказу МДБ СРСР №00430 від 22 серпня 1947 р. була інструкція «Про порядок проведення виселення сімей активних націоналістів та бандитів із західних областей України», у якій чітко прописувалося, хто підлягає виселенню (повнолітні та неповнолітні члени сімей повстанців та їхні близькі родичі, які проживають спільно), докладно роз'яснювалися функції спеціальної групи оперативних співробітників, котрі «разом з представниками місцевих органів влади повинні здійснювати процедуру виселення»⁶.

У день виходу наказу міністр держбезпеки В. Абакумов шифротелеграмою повідомив першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та Голову Ради Міністрів УРСР М. Хрущова про направлення в Україну заступника міністра держбезпеки СРСР О. Блінова, начальника Головного управління військ МДБ СРСР П. Бурмака та генерал-лейтенанта О. Вадіса для проведення необхідних заходів, пов'язаних із виселенням сімей членів ОУН та УПА⁷ (усього в операції «Захід» було

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 2. – Оп. 103 (1954). – Спр. 2. – Арк. 12.

⁶ Там само. – Арк. 16-19.

⁷ Там само. – Арк. 37.

задіяно 15750 осіб керівного складу силових відомств та близько 30 тисяч солдат)⁸.

Підготовка до операції тривала лише два місяці. Отримавши вказівки з Москви про «зачистку» території Західної України від «ворогів народу та їх пособників», місцеві підрозділи МДБ та МВС спільно з працівниками райкомів КП(б)У почали складати списки кандидатів на депортацию, розподіл за населеними пунктами військових підрозділів, автомобільного та гужового транспорту.

29 серпня 1947 р. у Львові відбулася нарада уповноважених МДБ СРСР та начальників обласних управлінь, на якій був зачитаний наказ міністра МДБ №-00430 від 21 серпня 1947 р., а також скрупульозна інструкція до майбутньої чекістської операції. З 31 серпня по 3 вересня 1947 р. проведені виїзні засідання в Станіславі та Тернополі за участі уповноважених МДБ СРСР О. Блінова, О. Вадіса, а також заступника міністра внутрішніх справ УРСР М. Дятлова, присвячені результатам роботи з оформлення облікових справ на сім'ї, які підлягають виселенню⁹. На оперативній нараді уповноважених МДБ СРСР, начальників УМДБ західних областей, представників командного складу внутрішніх військ та транспортних органів МДБ у Львові 2 жовтня 1947 р. обговорювали саму процедуру виселення «неблагонадійного елементу», а також проблеми взаємодії частин Радянської Армії, підрозділів прикордонних військ, спеціальних груп оперативних співробітників МДБ та МВС¹⁰.

10 жовтня 1947 р., на основі оперативного плану МДБ УРСР міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строка затвердив план оперативних заходів свого відомства. Для проведення депортации був створений оперативний штаб на чолі із заступником міністра внутрішніх справ УРСР комісаром міліції 2-го рангу М. Дятловим з дислокацією у Львові (у жовтневій операції 1947 р. з виселення у віддалені райони Радянського Союзу сімей ouнівців було задіяно 13592 співробітники органів внутрішніх справ та

⁸ Там само. – Арк. 38.

⁹ Там само. – Арк.12.

¹⁰ Там само. – Арк. 63-75.

військовослужбовців¹¹). 16 жовтня 1947 р. у Львові зібралися на інструктаж співробітники Управління МДБ з охорони залізничних доріг, а також начальники ешелонів, які відповідали за транспортування спецконтингенту з 87 залізничних станцій Західної України¹².

Акція насильного переміщення великої кількості людей розробляли співробітники МДБ за всіма канонами військової операції. На період проведення депортації була розроблена спеціальна таблиця радіосигналів (наприклад, комбінація цифр «470» – означала «виселення закінчив»; «617» – «веду бій з бандою в координатах» і т.д.). На військових топографічних картах співробітники МДБ відобразили місця спеціальних збирних пунктів, схеми розташування нафтових баз, полкових складів паливно-мастильних матеріалів, заправочних пунктів автомашин, напрямок руху транспорту зі спецконтингентом. Завчасно в друкарні було виготовлено бланки: «Ешелонний список висланих сімей», «Протокол обшуку», «Акт опису майна». Варто наголосити, що операцію «Захід» готували в режимі суворої секретності. Наприклад, секретарів райкомів партії та начальників місцевих підрозділів МДБ поінформували про каральну акцію за 2-3 дні, а інші виконавці дізналися про депортацію безпосередньо з початком її реалізації – о 6 ранку 21 жовтня 1947 року¹³.

У м. Львові операція «Захід» стала реалізовуватися о 2годині ночі 21 жовтня. Як стверджували згодом співробітники МДБ час для виселення пособників УПА було обрано невдало. Зі 162 сімей (486 осіб), які підлягали депортації, спершу на залізничну станцію було доставлено тільки 8 сімей (20 осіб) у зв'язку з тим, що «оперативні групи витратили багато часу на те, щоб увійти у квартири, оскільки

---

¹¹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф.15. – Оп.1. – Спр. 48. – Арк.76-77.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.2 .– Оп. 103 (1954). – Спр. 2. – Арк. 110-118; Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.).– К., 2009.– С. 370.

¹³ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.).– К., 2009. – С. 370.

всі парадні двері заперті»¹⁴. У процесі розгортання операції по м. Львову всього було доставлено на спеціальний збірний пункт 184 сім'ї (чоловіків -136; жінок - 200, дітей - 112). Були випадки, коли з появою оперативних груп деякі сім'ї намагалися сковатися в підвалих чи в сусідів.

У період з 2 до 4 години був перерваний сон жителів Рава-Руська, Жовква, Бузьк, Городок, Яворів. В інших районних центрах та селах Львівської області операція розпочалася на світанку¹⁵.

Відповідно до отриманих інструкцій була проведена каральна акція на Волині. У доповідній записці «Про результати роботи УМДБ Волинської області з виселення сімей активних учасників ОУН» від 26 жовтня 1947 року начальник обласного управління МДБ полковник І. Матвієнко відзначав: «Операція з виселення розпочалася в усіх селах області о 6 годині ранку 21 жовтня ц. р., відбулася організовано та завершена того ж дня загалом до початку сутінок. Понад 150 осіб зі складу сімей, які підлягали виселенню, не були вдома в момент операції (знаходилися у від'їзді) і тому не були виселені. Уже після відправки ешелону частина відсутніх у момент операції з'явилася в райвідділ МДБ з проханням направити їх до висланих сімей»¹⁶.

З «незначними труднощами» зіштовхнулися співробітники МДБ у Рівненській області. У записці по «ВЧ» відповідальні за реалізацію операції «Захід» у Рівненській області уповноважений МДБ СРСР полковник М. Головков та начальник Управління МДБ по Рівненській області В. Шевченко інформували заступника міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенанта С. Огольцова та міністра держбезпеки УРСР С. Савченка про негативне реагування населення на виселення сімей оунівців: «У зв'язку з проведенням нашими органами операції з виселення сімей бандитів та учасників націоналістичного підпілля зі сторони деякої частини місцевого населення в день операції мали місце факти відкритого співчуття виселенцям та надання їм допомоги – переховування від виселення. Наприклад: а) при

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.2 . – Оп. 103 (1954). – Спр.4. - Арк. 42.

¹⁵ Там само. – Спр.2. – Арк. 12.

¹⁶ Там само. – Спр.1.- Арк.257-262.

виїзді автомашини з посадженими на неї сім'ями бандитів (с.Корпин Рівненського району) жителі села щільним кільцем оточили машину, щоб затримати її виїзд. У зв'язку з цим оперативна група для наведення порядку та отримання можливості виїзду автомашини з сім'ями бандитів змушені була відкрити попереджуvalний вогонь. Подібні факти затримання автомашин із завантаженими на них сім'ями бандитів мали місце також у селах Новий Двір та Абаров Рівненського району; б) під час обшуку в будинку сім'ї засудженого бандита Андрошулика Марії невідомими жителями цього села була викрадена її 4-літня доночка (с.Новий Двір). Щоб переховати дитину від оперспівробітників, які проводили виселення, її перенесли на другий поверх будинку, звідти скинули на руки іншим жителям села, після чого доночка Андрошулика була схована. Пошуки викраденої дівчинки позитивних результатів не дали <...> У деяких селах Рівненського, Олександрійського, Тучинського, Межиріцького та інших районів жінки супроводжували висланих плачем та криком. Були випадки, коли окремі з них демонстративно вимагали, щоб їх завантажили разом із висланими або розстріляли на місці»¹⁷.

У складних метереологічних умовах відбувалося «вилучення ворожого елементу» в Станіславській та Чернівецькій областях. Напередодні операції в гірських районах Жаб'євського, Кутського, Косівського, Долинського районів Станіславщини в результаті бурана сніжний покрив сягав 2 метрів. У сніжному капкані опинилося 55 військових машин на шляху руху з Коломиї до Косова. По дорозі з Надвірної в Жаб'є зупинилися 30 автомашин із солдатами. Спроба прокласти дорогу до Яремчі і далі в гори за допомогою танків теж зазнала фіаско. У зв'язку зі сніжною стихією операція «Захід» у Чернівецькій області була продовжена до 23 жовтня 1947 р¹⁸.

В довідках вищому керівництву МВС УРСР про хід операції, про організоване «завантаження у вагони спецконtingенту» зустрічалися факти, які паплюжили «образ радянського чекіста». Наприклад, у Ракитнянському районі

¹⁷ Там само. – Спр.1. -Арк.153-155.

¹⁸ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. -Ф.15. – Оп.1. – Спр.48. -Арк. 346.

Рівненської області помічник командира роти 81 стрілецької дивізії лейтенант Сидоров при виселенні сім'ї убив двох свиней та намагався їх вивезти, але був затриманий начальником районного відділу МВС. Випадки мародерства мали місце й серед місцевого партактиву. У Лопатинському районі Львівської області секретар райкому ЛКСМУ Омельчук завіз до себе на квартиру два мішки вилученого зерна та спробував його присвоїти. Органами МВС був встановлений факт завозу третім секретарем райкому КП(б)У Бобровського району Львівської області Тимошенком до себе на квартиру 5 центнерів вилученої картоплі¹⁹.

Підсумки операції «Захід» були підведені в кінці жовтня 1947 р. Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов у листі на ім'я заступника голови Ради Міністрів СРСР Л. Берії доповідав про вилучення із західних областей України 26682 сімей спецпереселенців або 76192 особи, з-поміж них чоловіків – 18866, жінок – 35152, дітей – 22174. Із них у примусовому порядку було направлено на підприємства вугільної промисловості східних районів СРСР 21 380 сімей (60814 осіб)²⁰: на комбінат «Кузбасвугілля» – 30251 особу; комбінат «Челябінськвугілля» – 10495 осіб; комбінат «Молотоввугілля» – 4976 осіб; комбінат «Карагандавугілля» – 8191 осіб; комбінат «Східсибвугілля» – 5203 осіб; вугільний сектор Красноярського краю – 1698 осіб²¹. Крім того, 5264 сім'ї (15202 особи) «активних українських націоналістів» під конвоєм були направлені в Омську область для роботи на промислових підприємствах та в сільському господарстві²².

Показники масштабів жовтневої 1947 р. депортациї з теренів Західної України постійно змінювали. Так, у «Довідці про кількість виселеного контингенту з території України за

¹⁹ Там само. – Спр.50.-Арк.1-4.

²⁰ Згодом у доповідній записці заступнику голови Ради міністрів СРСР Л. Берія від 28 листопада 1947 р. міністр внутрішніх справ С. Круглов уточнив кількість депортованих осіб, направлених на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР - 21197 сімей (61.066 чол.) // Депортациї. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946-1947 рр. -Львів, 1998. – С. 289.

²¹ Депортациї. Західні землі України кінця 30-х- початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946-1947 рр. - Львів, 1998.- С. 287-288.

²² Там само. – С.289.

період 1944-1948 рр.» вказувалося, що в жовтні 1947 р. органами держбезпеки СРСР вислано 26332 сім'ї учасників націоналістичного підпілля (77791 особа). Із них по областях:

	Усього Виселено осіб	Волинська	Дрогобицька	Львівська	Рівненська	Станіславська	Тернопільська	Чернівецька
Сімей	26.332	2711	4504	5223	3768	4512	5001	613
Чоло- віків	19.070	1936	3603	4647	2636	2775	3204	269
Жінок	37.685	4264	6398	8894	5105	5499	6962	743
Дітей	20.856	2850	4455	2379	3606	3609	3342	615
Усього	77.791	9050	14456	15920	11397	11883	13508	1627 ²³

Зусилля співробітників Міністерства держбезпеки СРСР в проведенні у найкоротші терміни най масовішої депортаційної акції на теренах Західної України були належним чином оцінені в Кремлі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 жовтня 1948 р. «за успішне виконання спеціального завдання Уряду» по боротьбі з націоналістичним підпіллям в Західній Україні були нагороджені : орденом Червоного Прапора — начальник ГУВВ МДБ СРСР генерал-лейтенант Петро Васильович Бурмак; начальник УМДБ Львівської області генерал-лейтенант Олександр Іванович Воронін; заступник начальника 5 управління МДБ СРСР полковник Михайло Нифонович Головков; начальник УМДБ Тернопільської області полковник Василь Дмитрович Коломієць; начальник УМДБ Дрогобицької області полковник Володимир Федорович Майструк; 1-й заступник міністра держбезпеки

²³ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.48. – Арк. 81.

СРСР генерал-лейтенант Сергій Іванович Огольцов; начальник УМДБ Станіславської області полковник Роман Миколайович Сараєв; орденом Вітчизняної війни I ступеня — заступник міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенант Афанасій Сергійович Блінов; начальник ГУО МДБ СРСР на транспорті генерал-лейтенант Олександр Анатолійович Vadіc; заступник міністра внутрішніх справ УРСР з неоперативних питань комісар міліції 3 рангу Микола Олексійович Дятлов; начальник УМДБ Волинської області полковник Іван Арсентійович Матвієнко; начальник УМДБ Чернівецької області полковник Микола Антонович Решетов; начальник УМДБ Рівненської області полковник Володимир Григорович Шевченко. Усього було нагороджено 1708 осіб, із них орденом Червоного Прапора — 49, орденом Вітчизняної війни I ступеня — 193, орденом Вітчизняної війни II ступеня — 272, орденом Червоної Зірки — 572, медаллю «За відвагу» — 523, медаллю «За бойові заслуги» — 99²⁴.

Як стверджує Т. Вронська, після 1947 р. радянські спецслужби не організовували в Західній Україні масових депортаций, проте продовжували насильницьке виселення родичів учасників УПА і ОУН малими партіями в супроводі конвою відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. «Про виселення на спецпоселення з території західних областей УРСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти». Усього упродовж 1948 р. з теренів Західної України було депортовано 240 родин (817 осіб)²⁵. У 1949 р. органи державної безпеки в ході боротьби з націоналістичним рухом депортували із західноукраїнських областей 25527 осіб²⁶. Звуження радянською системою до критичної межі соціальної бази ОУН та УПА шляхом репресій та депортаций «антирадянського елементу» вирішило долю повстансько-

²⁴ Державний архів Російської Федерації. – Ф. Р-7523. – Он. 36.– Спр. 448. – Арк. 84-132.

²⁵ Вронська Т. Вказ. праця. – С. 378-379.

²⁶ Там само. – С 388.

підпільного руху. Складне становище, у якому опинилося націоналістичне підпілля на західноукраїнських землях у кінці 1940-х рр., змусило президію Української Головної Визвольної Ради (координатора національно-визвольного руху в Україні) ухвалити рішення про остаточне згортання діяльності УПА як збройної формaciї.

На початку 1950-х рр. об'єктом депортаційної політики на Західній Україні були визначені сім'ї куркулів (постанова РМ СРСР № 189-88сс від 23 січня 1951 р.), колишні військовослужбовці армії Андерса (постанова РМ СРСР № 377-190сс від 13 лютого 1951 р.) та учасники секти єговістів (постанова РМ СРСР № 667-339сс від 3 березня 1951 р. – операція «Північ»). Отже, протягом 1944-1951 рр. за межі республіки із західноукраїнських теренів було виселено 65906 сімей (203662 особи). Значну частину спецпоселенців складали вихідці з Львівської області – 24016 сімей (79506 осіб), Івано-Франківської – 13817 сімей (40692 особи), Тернопільської – 10962 сімей (32069 осіб). Дещо меншими були масштаби виселень у Рівненській області – 26 тисяч осіб, Волинській – 21 тис. осіб, Чернівецькій – 4 тис. осіб²⁷.

У той час, коли на Західній Україні за допомогою депортаційних акцій боролися з Українською повстанською армією, в інших 18 областях республіки в післявоєнний період на підставі Указів Президії Верховної Ради Союзу РСР від 21 лютого та 2 червня 1948 р. відбувалося виселення у віддалені райони Радянського Союзу осіб, які ухилялися від трудової діяльності в сільському господарстві та вели паразитичний спосіб життя. З інформації завідувача адміністративного відділу ЦК КПУ М. Кузнєцова та завідувача сектору адміністративного відділу ЦК КПУ Опанасюка секретареві ЦК КПУ О. Кириченку від 18 квітня 1956 р. довідуємося, що упродовж 1948 р. з УРСР у Казахську, Карело-Фінську РСР, Бурят-Монгольську і Якутську АРСР, Красноярський, Хабаровський краї, Іркутську, Кемеровську, Молотовську, Тюменську і Читинську області було виселено

---

²⁷ ГДА СБУ.-Ф. 16. – Оп. 14.- Спр. 9. – Арк. 52-53.

9850 таких осіб²⁸, з них по областях: Вінницька – 1131, Ворошиловградська – 195, Дніпропетровська – 830, Житомирська – 755, Запорізька – 220, Київська – 404, Кіровоградська – 538, Кримська – 116, Миколаївська – 231, Одеська – 862, Полтавська – 197, Сталінська – 492, Сумська – 618, Харківська – 234, Херсонська – 162, Хмельницька – 2138, Черкаська – 360, Чернігівська – 367²⁹.

Варто зазначити, що у вказаний період депортациї використовувалися сталінським режимом як своєрідний інструмент демографічної та національної політики. 17 травня 1949 р. політbüro ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про виселення грецьких підданих, колишніх грецьких підданих, які не мають на теперішній час громадянства, і колишніх грецьких підданих, прийнятих в радянське громадянство», згідно з яким міністерству держбезпеки СРСР доручалося здійснити чергову зачистку Чорноморського узбережжя (Краснодарський край, Кримська, Херсонська, Миколаївська, Одеська, Ізмаїльська області), Грузинської РСР та Азербайджанської РСР від «політично неблагонадійного елементу» з відправкою на вічне поселення в Південно-Казахстанську та Джамбульську області Казахської РСР. Місяцем раніше (4 та 11 квітня 1949 р.) Кремль ухвалив подібне рішення про виселення з Чорноморського узбережжя, Грузії, Вірменії та Азербайджану турків та дашнаків. На виконання вказівок вищого політичного керівництва країни міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов підписав наказ за № 00183 від 28 травня 1949 р. «Про виселення турецьких громадян, турків, які не мають громадянства, колишніх турецьких громадян, прийнятих в радянське громадянство, грецьких підданих, колишніх грецьких підданих, які не мають на теперішній час громадянства, і колишніх грецьких підданих, прийнятих в радянське громадянство, і дашнаків із сім'ями з території ГРСР, ВРСР, АзРСР та Чорноморського узбережжя».

²⁸ ЦДАГО України.– Ф.1. – Оп. 24.– Спр. 4307. – Арк. 5-7.

²⁹ Там само.– Арк. 8.

Керівництво операцією з виселення з Херсонської, Миколаївської, Одеської та Ізмаїльської областей «ворожих осіб» було покладено на міністра держбезпеки УРСР генерал-лейтенанта С. Савченка та заступника міністра держбезпеки генерал-майора М. Попереку³⁰. Заходи радянських спецслужб щодо виявлення та обліку підданих Туреччини та Греції, осіб без громадянства, турків та греків, які отримали радянське громадянство, іхня подальша депортация з південноукраїнських областей до Середньої Азії в період з 10 квітня по 9 липня 1949 р. отримала назву – операція «Волна»³¹. Як свідчать архівні документи, операція «Волна» розпочалася у ніч з 5 на 6 липня 1949 р. і була завершена на світанку 6 липня. Усього з Одеської, Миколаївської, Ізмаїльської областей було виселено 300 грецьких та турецьких сімей, загальною кількістю 448 осіб (чоловіків – 231; жінок – 172; дітей – 45)³².

Масові депортациі на українських землях завершуються за рік до смерті диктатора Й. Сталіна, у 1952 р., а початок реабілітації депортованих осіб в УРСР припав на 1957–1958 рр. Лише на зламі 1980–1990-х рр. низкою законодавчих актів будуть остаточно скасовано обмеження та відновлено права депортованих народів СРСР.

---

³⁰ Сталинские депортации 1928-1953 / Под общ. ред акад. А.Н. Яковлева; Сост. Н.Л.Поболь, П.М.Полян. -М., 2005.- С. 665-667.

³¹ ГДА СБУ. -Ф.1. – Оп.1. – Спр. 41.

³² Там само.– Ф. 16. – Оп. 52.– Спр.3. – Арк. 7-12.

Петро Кириден

НОМЕНКЛАТУРА УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПОВОЄННОЇ ДОБИ: СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ В 1945–1964 РР.

Перший період історіографії теми припадає на 1945–1953 рр. – прикінцевий етап відрізку, що розпочався ще в 1920-ті рр., асоціюючись із поняттям «сталінізм». Йому були властиві ті характеристики, які випливали зі становлення та посилення тоталітарного режиму одноосібної влади Й. Сталіна в СРСР. Повоєнні роки доцільно трактувати як добу пізнього сталінізму, що мав характерні особливості. Влада верхівка не могла й не хотіла керувати країною так, як раніше. Практична реалізація сталінізму зазнала певних змін, що неабияк впливало на стан наукового життя, формуючи зміст і характер історичних розвідок. Тому в працях, які вийшли протягом перших повоєнних років, спостерігаються майже не помітні, проте симптоматичні спроби відійти від жорстких ідеологічних догм. Отже, є підстави вести мову про осібний етап історіографії проблеми, що збігається з часом пізнього (повоєнного) сталінізму (1945–1953 рр.).

Зрозуміло, що в ті часи на наукові розвідки впливало «вчення» Й. Сталіна. З одного боку, «вождь» розвивав методологічну спадщину догматичних настанов стосовно «правильного» ведення наукового пошуку. З іншого – у повоєнний час він неодноразово висловлював думку про необхідність оновлення внутрішньої й зовнішньої політики. Наукові праці були переобтяженні надмірним цитуванням Й. Сталіна, а також прагненням авторів якомога показовіше ілюструвати цілковиту відповідність практиці марксизму-ленінізму того стратегічного курсу, що впроваджувало керівництво СРСР.

Пошукове поле вчених визначалося векторним спрямуванням, нав'язаним Й. Сталіним. Як і раніше, доступ до архівів було вкрай обмежено, вони перебували в підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ. Українських учених, які досліджували вітчизняне минуле, в умовах «ждановщини» за «відхилення від генеральної лінії партії» звинувачували в «грубих ідеологічних помилках і перекрученнях буржуазно-

націоналістичного характеру»¹. Тому інтерпретація наукових фактів мала вкрай мінімізований люфт, визначений ідеологічними постулатами. Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», заборона друкувати «Короткий курс історії України», «Нарис історії України», «Історію України» (перший том), звинувачення українських істориків у дотриманні схеми української історії, запропонованої М. Грушевським, позбавляли вітчизняну історичну науку можливостей розвитку².

За типовим характером варто виокремити публікації офіційних документів, що з'явилися в повоєнні роки: промови Й. Сталіна та його соратників, матеріали з'їздів партії й пленумів ЦК. Вони містили довідкові дані та подеколи супроводжувалися редакційними примітками. Специфіка наукових напрацювань періоду полягає в тому, що роботи сучасників подій часто виступали й історичними, й історіографічними джерелами. Звісно, про суворо наукову розробку номенклатурних зasad політичної системи майже не йшлося. Історики акцентували увагу на кадровій політиці партії, торкаючись переважно теоретичних аспектів проблеми³. Важливо відзначити адресну спрямованість історичної літератури: більшість такої продукції була розрахована на номенклатурних чиновників, навчанню та підготовці яких приділялася значна увага. Указівки партії, висловлювання В. Леніна та Й. Сталіна наполегливо рекомендувалося сприймати як керівництво до дії⁴.

Виявом боротьби влади з українською історичною наукою доби пізнього сталінізму став наступ на Інститут історії партії при ЦК КПУ, розгорнутий навесні 1953 р. Питання про роботу установи обговорювалося в Бюро ЦК. Секретар цього органу І. Назаренко, відвідавши інститут, підготував україй критичну доповідну. Керівництво установи звинувачувалося

¹Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2012. – С. 286–287, 309.

² Там само. – С. 335.

³ Горбул А.Д. Научные основы кадровой политики КПСС. – К., 1989. – С. 5–7.

⁴ Коновалов А.Б. Партийная номенклатура Сибири в системе региональной власти (1945–1991 гг.). – Кемерово, 2006. – С. 22.

у «відсутності належної напруженості в роботі», слабкому знанні документальних матеріалів в обласних архівах і недостатньому контролі за працею співробітників⁵. Невдовзі директора інституту та його заступника було звільнено з посад.

Загалом література 1945–1953 рр., присвячена проблемам партійно-державної номенклатури, малозмістовна. Відсутність у істориків доступу до достовірних матеріалів, неможливість обговорення (не те що аналізу) стану управлінських структур, комуністична ідеологізація науки, утиスキ стосовно вчених створили атмосферу, коли об'єктивне висвітлення проблем було неможливим. Тому можна виокремити переважно пропагандистсько-агітаційні та загальноісторичні праці про політичну номенклатуру⁶.

Як напрацювання науки, слід визнати публікації біографій політичної номенклатурної еліти радянського суспільства, уміщених переважно в енциклопедичних виданнях, зокрема в «Большой советской энциклопедии». Такі роботи дають можливість розглянути типологічні особливості успішного входження певних діячів до складу номенклатури, відстежити інші, головно опосередковані, дані, що їх можна використати для кращого розуміння теми в контексті історичного процесу⁷.

ЗМІ повоєнної доби також відображають ланцюжки накопичення знань, специфіку першої реакції на подію чи явище, спроби наукових оцінок та узагальнень у властивих періодиці стилі та форматі. Головним чином таку інформацію продукували насамперед республіканський журнал «Большовик України» (від 1952 р. – «Комуніст України»), центральні газети «Правда України», «Радянська Україна» та ін. Безпепечну цінність становлять загальносоюзні видання «Боль-

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп.24. Спр. 2714. – Арк. 24–26.

⁶ Котельников П.И. Подбор, расстановка и воспитание кадров. Стено-грамма лекции. – М., 1945. – 126 с. Агафоненков Е.Ф. Марксистско-ленинское воспитание руководящих партийных и советских кадров в послевоенный период (1946–1950 гг.): дис. ... канд. ист. наук. – М., 1952. – 153 с. та ін.

⁷ Большая Советская Энциклопедия. В 65 томах. – М., 1926–1947. – 19500 с.; Большая Советская Энциклопедия. Второе издание. В 50 томах. – М., 1950–1958; Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. Сост.: Александров Г.Ф., Галактионов М.Р., Кружков В.С., Митин М.Б., Мочалов В.Д., Поспелов П.Н. / 2-е изд., испр. и доп. – М., 1947. – 30 с. та ін.

шевик» (від 1952 р. – «Коммунист»), «Правда», «Известия», «Труд», «Комсомольская правда» тощо. Крім того, історіографічну картину доповнюють публікації обласної преси Української РСР.

На зміну пізньому сталінізму прийшли часи «колективного керівництва», згодом відкинутого хрущовським односібним тиском. Вони позначилися спробами відійти від крайнощів тоталітаризму, намаганнями лібералізувати суспільний лад, виробничі відносини та політичну систему. Критика (не послідовна) сталінських злочинів спричинила перегляд усталених наукових теорій і догм попередніх років. Завдяки пом'якшенню тоталітарного контролю історики опинилися в сприятливіших, ніж раніше, умовах, що зумовило помітну активізацію пошукових дій і появу праць, яким були властиві намагання дотримуватися принципів об'єктивності та історизму. Щоправда, і надалі культивувалася партійність методології наукових розвідок. Літературі періоду властиві потужна апологетика діяльності М. Хрущова, вихвалення його заслуг, участь у формуванні нового культу особи.

Побічним виявом сказаного стало виокремлення в роки «відлиги» нового компоненту науки – історії КПРС. Ця дисципліна стала обов'язковою в усіх вищих, було розгорнуто підготовку відповідних науково-педагогічних кадрів, з'явилася відповідна професійна й наукова спеціальність⁸, що витіснила на периферію дослідження в інших історичних галузях.

Загалом, хоч і з певними паузами, поступальний історіографічний процес тривав до початку 1960-х рр. Відбувалося поступове звільнення науки від цензурних ідеологічних рамок сталінського зразка. Доба «першого інтелектуального ренесансу», стверджує І. Колесник, значно розширила методологічний простір, щоправда в рамках марксистської парадигми⁹.

Роки перебування М. Хрущова на владних посадах позначилися новаціями в організації наукових досліджень. Активізував роботу Інститут Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК КПРС,

⁸ Калакура Я.С. Назв. праця. – С. 346.

⁹ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 83.

розгорнулася підготовка другого видання творів класиків марксизму, згодом з'явилося рішення щодо повного зібрання праць В. Леніна. Було започатковано практику публікації архівних документів, робіт видатних діячів революційного минулого, з'явилися наукові періодичні видання, інтелектуальна громадськість активно долучалася до обговорення дискусійних проблем на фахових конференціях і нарадах. Почала функціонувати низка науково-дослідних установ гуманітарного профілю. Новим явищем вітчизняної науки стало проведення зібрань учених із метою колективного обговорення нагальних проблем та визначення шляхів удосконалення дослідницької діяльності. Але партійність і надалі кваліфікували як «вищу об'єктивність у відтворенні історичного процесу», а наповнення науки політичним змістом визнавалося сесом роботи вчених¹⁰.

Формування ліберальних настроїв у суспільстві створювало загалом сприятливі умови для розвою наукових досліджень. Розширення рамок пошуку було використано істориками для написання праць, зокрема й про апаратні управлінські структури. У публікаціях, присвячених номенклатурним інституціям, зазвичай переважали позитивні оцінки, хоча подеколи йшлося про недоліки, особливо тоді, коли актуалізувалися питання вдосконалення чинних управлінських механізмів, демократизації внутрішньопартійного життя, наступу на бюрократичні вияви в роботі чиновництва тощо.

Кадрову політику сталінських років, що супроводжувалася перманентними чистками керівних працівників, було піддано нищівній критиці, а її практика трактувалася як неприпустима для соціалістичного суспільства. Особливо помітним був вплив ХХ і ХХІІ з'їздів КПРС, а також ряду постанов ЦК партії. Однак керована десталінізація то розглядалася як тривала партійна стратегія, то видавалася за тимчасову кампанію. В історіографії залишалася панівною тенденція ілюстрування історичними фактами правильності нещодавніх ухвал Компартії, що негативно позначилося на характері досліджень номенклатури. Пошукова діяльність учених мала відбуватися з політичною метою: задля розкриття аспектів ми-

¹⁰ Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам. 18 – 21 декабря 1962 г. – М., 1964. – 519 с.

нуого «у світлі рішень останнього з'їзду», що стало в добу «відлиги» домінантою в дослідженнях істориків.

Магістральною темою в роботі науковців залишалася історія КПРС, у межах якої актуалізувалися питання партійного будівництва. Остання обставина стимулювала появу праць, присвячених кадровим напрямам діяльності партії. Серед них виокремлюються доробки, які допомагають об'єктивно висвітлювати становище номенклатурних кіл, їхню діяльність на різних ділянках. Попри ідеологічну заангажованість таких праць, вони містять матеріали, що сприяють розумінню тодішньої політичної атмосфери, тому мають історіографічну цінність¹¹.

Роль адептів режиму залишалася домінантною в роботі істориків. Вони мали оперативно обґруntовувати марксистсько-ленінську природу будь-яких новацій, що їх продукувала влада хрущовської доби. Література цього ґатунку була пропагандистським супроводом заходів режиму завдяки пануванню в ній оперативно-актуального підтексту. Зразком таких досліджень є праця Л. Карапетяна і В. Разіна, які в історичному аспекті обґруntовували нагальність якнайширшого застосування до роботи партійно-радянських апаратів представників громадських організацій. Посилаючись на історичний досвід КПРС, автори обстоювали також необхідність систематичного оновлення складу керівних органів, розвитку виборності, змінюваності та підзвітності в апаратних кабінетах¹². Саме ці питання, нещодавно включені в ухвали ХХII з'їзду КПРС, тоді всіляко мусувалися різними способами в засобах масової інформації.

¹¹ Котельников П.И. О работе с кадрами. – М., 1956. – 126 с.; Морозов П.Д. Ленинские принципы подбора, расстановки и воспитания кадров. – М., 1959. – 59 с.; Бородін О. Шістнадцятий з'їзд КП(б)У. – К., 1961. – 192 с.; Бяков В. Сімнадцятий з'їзд КП(б)У. – К., 1961. – 160 с.; Юрчук В. Двадцятий з'їзд КП України. – К., 1961. – 144 с.; Мошевитин А.Д. Подбор и воспитание руководящих кадров. – М., 1962. – 44 с.; Матвійчук М.М. Вісімнадцятий з'їзд КП України. – К., 1962. – 152 с.; Мултих Г.М. Двадцять другий з'їзд КП України. – К., 1962. – 178 с.; Стеценко П. Двадцять перший з'їзд КП України. – К., 1962. – 139 с.; Петренко Ф.Ф. Секреты руководства. – М., 1965. – 159 с. та ін.

¹² Карапетян Л.М., Разин В.И. Советы общенародного государства. – М., 1964. – 166 с.

Науковий пошук істориків призвів до появи низки узагальнювальних праць, присвячених проблемам управління та особливостям кадрової політики¹³. У них викладено важливі статистичні дані, порушено проблеми партійного та державного будівництва, зроблено історіографічні узагальнення. Успіхи радянської історичної науки було відзначено в центральних виданнях, на всесоюзній нараді суспільствознавців наприкінці 1962 р. Проте одночасно звучали критичні закиди на адресу дослідників, у яких учених закликали займати активніші, апологетичні щодо режиму позиції¹⁴.

Важливу роль у дослідженні історичних проблем відіграли започатковані в роки «відлиги» видання офіційних документів¹⁵, часто супроводжувані статистичними доповненнями та довідковим складником. Останні впливали на характер історіографічних підходів до досліджень завдяки конкретно-цифровій інформативності. Історики одержали нові матеріали, дотичні до роботи органів влади, питань держави та права тощо. Особливо плідним був відрізок часу, що припадає на 1961–1964 рр. Але тоді ж заявили про себе й противники реформаторського курсу М. Хрущова. На думку Р. Медведєва,

---

¹³ Бордов Р. Новый экономический курс Советского Союза (1953 – 1960). – М., 1960. – 170 с.; Быков В.В. Партийное требование к руководителю. – М., 1964. – 40 с.; Ефимов А.Н. Перестройка управления промышленностью и строительством в СССР. – М., 1957. – 74 с.; Зверев А. Совершенствовать государственный аппарат. – М., 1955. – 46 с.; Колбенков Н.Ф. Совершенствование руководства промышленностью в СССР (1956 – 1960 гг.). – М., 1961. – 50 с.; Колесников П.П. О работе с кадрами. – М., 1956. – 64 с.; Морозов Б.М. Создание и укрепление советского государственного аппарата. – М., 1957. – 216 с.; Морозов П.Д. Ленинские принципы подбора, расстановки и воспитания кадров. – М., 1962. – 69 с. та ін.

¹⁴ Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам. 18 – 21 декабря 1962 года. – М., 1964. – 519 с.;

¹⁵ Ведомости Верховного Совета СССР. – М., 1953 – 1957; Відомості Верховної Ради УРСР. – К., 1953. – Вип.1. – 201 с.; Всероссийское совещание по сельскому хозяйству. – М., 1963. – 310 с.; Итоги всесоюзной переписи населения 1958 года. – М., 1962. – 98 с.; Партия – организатор кругого подъема сельского хозяйства СССР. Сборник документов (1953 – 1958). – М., 1958. – 510 с.; XXII съезд КПСС и вопросы государства и права. Свердловск, 1962. – [541 с.] та ін.

окреслилися дві лінії, які поширювали свою дію на історичну науку: одна – прогресивна, інша – лінія консерватизму¹⁶.

Настрої науковців характеризує В. Тимцуник, стверджуючи, що найбільшим сподіванням істориків доби «відлиги» була надія на те, що епоха «догідливого коментаторства» та знеособлення вчених нарешті скінчилася. Справді, «відкрили» архіви (1947 р. в читальні зали Державного управління архівів потрапило понад 4 тис., а 1957 р. – більше 53 тис. осіб), відроджувалися наукові школи, дослідницькі центри, фундувалися наукові журнали, що сприяло поверненню індивідуальності історика¹⁷.

Проте позитивні зрушення не були послідовними, що знайшло підтвердження в літературі, присвяченій партійно-державній номенклатурі. У ній допускалися обережна критика методів роботи партійно-державної номенклатури, формалізму в підходах до створення резервного потенціалу управлінців, констатація відсутності стрункої системи підготовки та перепідготовки партійно-радянських функціонерів тощо¹⁸. Але в загальних оцінках апаратних структур переважали позитивні думки. Особливо наголошувалося на передовому досвіді організації управлінської роботи в окремих парткомах та виконкомах рад. Як очевидний поступ, слід визнати те, що «живі» думка дослідників не тільки вільно тиражувалася офіційними виданнями, а й ставала об'єктом альтернативного обговорення.

На жаль, тенденції до оновлення науково-пошукових парадигм не стали характерними, а рефлексували переважно на «актуальні» питання політичної дії КПРС. Творчість істориків виглядала радше реакцією на зміни в ідеологічній атмосфері та суспільно-гуманітарному середовищі. Певна лібералізація в ставленні влади до праці вчених так і не прийшла до демократизації: діяли цензурні рамки, хоча й помітно ши-

¹⁶ Медведев Р.А. Н.С. Хрущев: Политическая биография. – М., 1990. – С. 199.

¹⁷ Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.). – К., 2003. – С. 98–99.

¹⁸ Охотский Е.В., Иконникова Е.В. Партийные кадры: Диалектика мышления и стиль политической деятельности. – М., 1989. – 203 с.; Пономарев В. Общественное мнение в СССР: от XX съезда до смерти Л. Брежнева. – М., 1990. – 328 с.; Пугачев В.П. Субъекты политики: личность, элиты, лидерство. – М., 1991. – 225 с.

рші, ніж колись. Суспільні науки ідеологізувалися. Наукові теорії та гіпотези мали право на оприлюднення тільки в разі їхньої принципової суголосності компартійним настановам.

За таких умов поступу до об'єктивності історичної науки не могло бути. Натомість віталися імпровізації вчених із природи проблем політичної злободенності, а образ суспільство-зnavчих галузей визначався потребами керівництва країни. Історики обслуговували офіційні доктрини¹⁹.

Від 1964 р. наукові дослідження ще жорсткіше регламентувалися заборонами на показ «невигідних» сторінок, частковою реабілітацією Й. Сталіна, неофіційним «табу» на загадування М. Хрущова. Час, котрий минув після війни, здебільшого розглядався як планова відбудова зруйнованої ворогом країни та становлення в мирних умовах політичного режиму ленінських стандартів: без масових репресій, поліційного терору, тоталітарної суспільної атмосфери. Проблеми, що випливали з диктатури КПРС у сфері управління, трактувалися, як і раніше, із огляду на те, що в СРСР під керівництвом вищої політичної еліти (виділялася постать Л. Брежнєва) відбувається впевнений поступальний рух до комуністичного суспільства.

Таким чином, наукова література 1945–1964 рр., присвячена діяльності повоєнної номенклатури, залишила після себе неоднозначні результати. Поряд із новаторськими підходами, вона характеризувалася апологетичними щодо політичного режиму зasadами.

---

¹⁹ Тимцуник В.І. Назв. праця. – С. 78–91.

Алла Киридон

ВІДБЛИСК ЗАКАРБОВАНОГО ЧАСУ: ДИСКУРС-АНАЛІЗ ОДНОГО ЛИСТА

Зростання інтересу до антропологічних студій, дослідження певних періодів історії чи історії повсякдення обумовлює пошук не лише нового фактичного матеріалу, але й нових методологічних зasad розгляду подієвого ряду. Листи та скарги громадян до органів влади Української РСР перших повоєнних років, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4648), мотивували постановку порушеної в назві статті проблеми.

Окремі аспекти повоєнного розвитку (1945-1955 рр.) в Українській РСР, знайшли відображення в ґрунтовній історіографічній базі років незалежності¹.

Завдання пропонованої наукової розвідки вбачається в подвійній площині:

1) фактологічна – увиразнення процесів свідомісного сприйняття соціально-політичної дійсності початку 1950-х

---

¹ Баран В. К.Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 – ті рр.). – К.: Вид. дім «Альтернатива», 1999. – 365 с.; Войналович В. А. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.; Демченко М. В. Культурне будівництво на Україні за роки Радянської алоди (1917-1990 рр.). – К.: Київ. Ун-т імені Тараса Шевченка, 1992. – 92 с.; Іваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя. – К.: Генеза, 300 с.; Історія українського селянства: У 2-х т. / За ред.. В. А. Смолія. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 655 с.; Пашченко В.О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-початку 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.; Ревенко В. В. Побут та дозвілля сільського населення Південної України в повоєнний період (1945-1955 рр.): автореф. дис....канд. іст. н. – Миколаїв, 2013. – 20 с. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1991 / Відп. ред.. П. П. Панченко. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 303 с.; Романюк І.М. Українське село в 50-ті-першій половині 60-х рр. ХХ ст. / Відп. ред.. В.М. Даниленко – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.; Українське село у 20-90-х р. ХХ ст.. / Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панченко та ін.. – К., 1998. – 250 с.; Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К.: Асоціація Україна, 1995. – 80 с. та ін.

рр. на основі дискурс-аналізу листа колгоспників (типового документу того часу);

2) методологічна – застосування дискурс-аналізу для відтворення смислового поля дослідження.

На нашу думку, обраний для аналізу документ (повний текст наведено наприкінці) відображає не тільки сформовані реалії, але й продукує змісти, симптоматично демонструючи метаморфози повоєнного суспільства та увиразнюючи обставини релігійно-церковного буття. У пропонованій розвідці здійснено спробу поєднання тексту (розглядається як «поле методологічних операцій» (Р. Барт)² і контексту. При цьому ми свідомі того, що будь-яка точка зору – лише певна модальності, своєрідна провокація чи спонука до роздумів.

Принциповим видається саме застосування методу дискурс-аналізу, що дає можливість працювати в двох вимірах: на макрорівні (світосприйняття індивіда/групи одного села) та макрорівні (екстраполяція процесів розвитку держави на вимір одного населеного пункту). Без розуміння макрорівня, який створює своєрідний контекст, ускладнюється сприйняття документу. Дискурс-аналіз дозволяє порівняти сприйняття ситуації початку 1950-х рр. (баченням «зсередини») та з певної часової відстані, із позицій початку ХХІ століття. Використовуючи канву тексту та вдаючись до інтерпретації листа, спробуємо пояснити характер релігійно-церковного життя повоєнного часу. І навпаки, аналізуючи суспільно-політичну ситуацію в країні, спробуємо зрозуміти сутність закарбованого на папері.

З метою «прочитання» соціальної дійсності та соціокультурних детермінант листа колгоспників, що аналізується, обрано дискурс-аналіз (як метод і практику моводії й універсальної моделі соціального діалогу та полілогу)³. Як відомо, «школа дискурс-аналізу», сформована на основі «критичної лінгвістики», потрактовувала мовленнєву діяльність під кутом її соціальної значущості. Дискурс-аналіз репрезентує сукупність методик і технік інтерпретації різних видів текстів як продуктів мовленнєвої діяльності, яка здійснюється в

² Барт Р. От произведения к тексту //Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. / Пер. с фр.; Сост., общ.ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – С. 78.

³ Дискурс – від лат. *discursus* – розмірковування, франц. *Discour* – мовлення.

конкретних культурно-історичних умовах⁴. Отже, дискурс є соціально обумовленою і культурно-закріпленою системою раціонально організованих правил взаємовідношення окремих висловлювань у структурі мовленнєвої діяльності. Йдеться про те, що висловлювання є результатом діяльності комунікантів у конкретній суспільній ситуації: адже стосунки суб'єктів мовлення зазвичай відображають різноманітні типи соціальних стосунків⁵. Тут доречно згадати теорію лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа, за якою кожна мова детермінує процеси пізнання світу, мислення й поведінку людей, а відтак мовні норми суспільства налаштовують на певний вибір інтерпретацій. Мова певним чином організовує знання людини про об'єктивний світ, розчленовує і закріплює їх у людській свідомості. У цьому полягає функція відображення дійсності, тобто «формування категорій мислення і ширше – свідомості»⁶. Для дослідження контексту соціальної комунікації важливим є те, що в дискурсі відображені не лише мовні форми висловлювань, а репрезентується також оціночна інформація (особистісна характеристика комунікантів, їх «фонові» знання, комунікативні наміри).

Як зазначає голландський дослідник Т. А. Ван Дейк: «У широкому сенсі дискурс є складовою мовленнєвої форми, значення й дії, яка найкраще може бути охарактеризована за допомогою поняття комунікативної події (акту)»⁷. Відтак, звернення до дискурс-аналізу обумовлене необхідністю усвідомлення/пояснення світосприйняття індивіда на підставі визначення тематичних, стилістичних, ментальних акцентів та наголосів у текстуальному викладі. При цьому лист, що аналізується, пропонується сприймати як своєрідний тимчасовий мета-семіотичний конструкт, в якому кожен сюжет/репрезентація розглядається як знак, що

⁴ Комісар Л.П. Дискурс-аналіз як філософсько-методологічна стратегія в сучасних гуманітарних науках / Л.П. Комісар // Вісник національного авіаційного університету: Зб. наук. праць. Сер.: Філософія. Культурологія. – 2012. – Вип. 1 (15). – С. 21-25.

⁵ Новейший философский словарь [сост., вст.. ст. и общ. ред. А. А. Грицанова. – Мн. : Изд. В.М. Скакун, 1998. – С. 480

⁶ Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – Изд. 2-е, испр. и доп.. – М.: ЧеРо, 2003. – С.119.

⁷ Ван Дейк Т. А. К определению дискурса. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>

інтерпретує інший знак (оскільки базовою умовою семіозису є відсылання від одного знаку до іншого).

Зовнішня атрибутація листа дає можливість встановити дату написання – 4 червня 1952 р. Із часової дистанції початку ХХІ ст. спробуємо розглянути ситуацію початку 1950-х років, зрізом якої є цей документ. Передусім текстова складова вимагає окреслення загальної ситуації релігійно-церковного життя перших повоєнних років. Загалом у цей період у стосунках держави та Церкви, у ставленні влади до служителів культу та віруючих зберігалися тенденції щодо їхньої нормалізації. Радянський уряд дедалі активніше робив ставку на Руську православну церкву як засіб досягнення своїх зовнішньополітичних цілей. Хоча впродовж 1944-1949 рр. у республіці було закрито 208 храмів та молитовних будинків, знято з реєстрації 394 «самоліквідованих» релігійних громад⁸, навіть за таких обставин в УРСР станом на 1 квітня 1946 р. налічувалося 6070 діючих церков, що становило близько 58 % загальної кількості⁹.

Наслідком політики лібералізації в релігійно-церковній сфері були суттєві зміни в інституційній мережі РПЦ. Відкриття духовно-пастирських курсів, відновлення діяльності монастирів та культових приміщень правила за реальні ознаки життєдіяльності Церкви повоєнних років. Попри діючу на той час досить жорстку систему державної реєстрації, за поданням Ради у справах РПЦ урядом СРСР із 1943 по березень 1948 рр. було видано дозвіл на відкриття 1297 православних церков і молитовних будинків¹⁰.

Політика Москви щодо релігії та церкви в Україні у повоєнний період мала свої особливості та суттєві відмінності, що зумовлювалися низкою обставин і, не в останню чергу, тими істотними змінами, які відбулися в релігійному житті після Другої світової війни. Йдеться про зростання релігійності населення, збільшення кількості

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.65. – Арк.76.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України(ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. -Спр.12. – Арк.40.

¹⁰ Войналович В. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – С. 70-71.

віруючих, спонтанне відродження релігійного життя під час окупації на східних теренах, відновлення церков, майже повністю знищених режимом у передвоєнні роки, приєднання західноукраїнських земель з їхніми численними добре організованими греко-католицькими та православними парафіями, традиційно поширеними в регіоні сектантськими об'єднаннями та церковними організаціями етнічних груп.

Як засвідчують архівні документи, досить активно до контролю й нагляду за процесами, що відбувалися в етноконфесійній сфері, долукалися спецоргані республіки. Так, на підставі інформаційного звіту уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раднаркомі ... СРСР по Українській РСР за травень-червень 1945 р., здійсненого за особистим дорученням секретаря ЦК КП(б)У та голови РНК УРСР М. Хрушцова, народний комісар держбезпеки республіки С. Савченко надіслав до ЦК КП(б)У відповідні висновки щодо здійснення ряду заходів, які передбачали посилення роботи з обліку громад різних релігійних організацій¹¹.

Як зауважує В. Войналович, «важливо, що їхнім завданням було не лише з'ясування реальної існуючої картини полі конфесійного простору України, але й розробка на цій основі конкретних запобіжних заходів, спрямованих на стримування активності релігійних громад, скорочення їхньої мережі і навіть ліквідацію небажаних церковних угрупувань»¹². В інформаційному звіті апарату Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР за квітень-червень 1947 р. кількісне скорочення релігійних громад визначалося як найголовніше і найважливіше завдання . «Проведенням цієї роботи, - зауважував уповноважений Ради по УРСР П. Вільховий, - ми намагаємося скоротити мережу релігійних громад - розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення , вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад»¹³. Упродовж 1946 – першої половини 1947 рр. (були закриті за рішенням союзних органів) припинили своє

¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1639. – Арк.87-90.

¹² Войналович В. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х роках: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – С. 75.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4555. – Арк.358.

функціонування 94 культові споруди, а клопотання про відкриття 21 були відхилені¹⁴.

Перші зміни у ставленні режиму до Руської православної церкви стали помітними вже 1947 р. Церква, практично вичерпавши можливості щодо розширення свого впливу в сфері зовнішньої політики, перестала цікавити владу. Провал планів Московської патріархії очолити світове православ'я, що став очевидним після святкувань 500-річного ювілею автокефалії РПЦ, призвів до вповільнення процесу нормалізації державно-церковних відносин і поступового повернення до політики боротьби з релігією і церквою.

У 1947 р. знову з'являється прагнення відродити практично згорнути атеїстичну пропаганду. У квітні згідно з постановою Ради Міністрів СРСР було створено Всесоюзне товариство з розповсюдження політичних і наукових знань, якому передавалися функції ліквідованої Спілки войовничих безбожників¹⁵. Саме тоді з'явилися перші публікації, спрямовані проти релігії та церкви, в офіційній радянській пресі.

На травневому (1948 р.) пленумі ЦК КП(б)У та XVI з'їзді КП(б)У (січень 1949 р.) про необхідність подолання релігії знову заговорили відкрито. Однак замість ідейних дискусій боротьбу з релігією було перенесено у площину переслідувань та утисків духовенства, закриття храмів тощо. У цей час припускалося чимало порушень законності з боку місцевої влади, яке виявлялося у вилученні храмів та інших приміщень у релігійних громад, значному обмеженні релігійної діяльності, непомірному обкладанні служителів культу податками, примушуванні духовенства до підписки на позику державного займу, відмовах дітям священиків у вступі до вузів, образі релігійних почуттів віруючих тощо. Нерідко адміністрування межувало з відвертим свавіллям. Ставилося питання про посилення принциповості комуністів у подоланні релігійності, відповідальності за участь у релігійних обрядах. Так, якщо впродовж 1947 р. в партійних організаціях України було розглянуто 349 персональних справ комуністів з цього питання, то в 1948 р. – 629¹⁶.

На нараді обласних уповноважених, що відбулася в Києві 14-15 грудня 1948 р. за участі голови РСПРЦ Г. ... Карпова,

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – Оп.30. – Спр.647. – Арк.1, 2.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 240-244.

було поставлено завдання «інвентаризації» релігійно-церковного життя: визначення церковної мережі з урахуванням тих громад, що були створені на окупованих територіях; з'ясування питань про наявність чи відсутність священиків у парафіях; вивчення складу духовенства, особливо висвячених у період окупації; встановлення кількості храмів і молитовних будинків, які «не мають достатніх підстав» для свого існування тощо¹⁷.

Перехід до такої політики суттєво позначився, насамперед, на релігійній мережі РПЦ. Якщо станом на 1 січня 1949 р. число діючих православних храмів сягало 14 447, що було найвищим показником за весь повоєнний період, то 1 січня 1952 р. їхня кількість скоротилася до 13 786¹⁸.

Ідеологічний вплив влади впроваджувався через бібліотеки, клуби, Будинки культури, пам'ятники, запровадження нової радянської обрядовості та свят. Однак стрижнем цієї культурної трансмісії була глобальніша мета – секуляризація церкви, витіснення її на маргінес. У соціокультурному просторі початку 1950-х рр. кількість культових споруд зменшується або їх колишні будівлі змінюють до невідзнання: у цьому просторі радянської дійсності не повинно бути символів релігійно-церковного життя. Проте скарги та заяви громадян дають підстави стверджувати, що на той час населення намагалося відстоюти або відродити будівлі храмів. Це можна розглядати як вияв релігійної ідентичності в умовах утвердження нової соціально-культурної дійсності. Фактично йшлося про репрезентацію чи протистояння двох культурних моделей: колективної культурної пам'яті, сформованої на основі церковно-канонічних традицій, та світоглядних установок радянської влади.

Отже, певне «потепління» відносин держави й церкви, яке, передусім, пов'язане з екстремальними умовами війни, інерційно пролонгувалося на перші повоєнні роки. Держава використовувала церкву як допоміжну мобілізаційну силу. Поступово спостерігається загострення цих відносин, простежуються тенденції на поновлення

¹⁷ Там само. – Спр. 5667. – Арк. 31/

¹⁸ Войналович В. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – С. 77.

утисків щодо служителів культу, релігійно-церковного життя загалом. Водночас релігійні традиції, які тривалий час задавали своєрідний алгоритм функціонування соціальної системи, гармонізуючи та синхронізуючи велику кількість ритмів та режимів соціуму, репродукувалися на побутовому рівні, здебільшого увиразнюючи домінанту культурної та етнічної ідентичності. Традиція забезпечувала успадкування ціннісного коду спільноти під час історичної зміни поколінь, встановлення ідентичності суспільства, задавала стандарти групового поведінкового коду. Релігійність установлювала ціннісний ідентифікаційний код суспільства.

Перші рядки листа (стиль збережено) закладають основу позиціонування авторів листа: «Ми, колгоспники с. Лебехівки, як і весь народ нашої країни добросовісно трудимось на наших колгоспних полях. Ми любимо свою батьківщину і наші сини стоять на кордонах захищаючи від всякої нечисті». Декларуючи власний патріотизм (згідно з усталеними канонами звернень до влади), автори листа маркують проблемне поле: відсутність храмів у сільській місцевості, різниця між містом і селом, дистанціювання міста, релігійний ідентифікаційний чинник. Вияв релігійної ідентичності селяни визначають у прагненні зберегти храм («Ми колгоспники с. Лебехівки а також навколоїшніх сіл Жовніно, Кулішівка і Морозівка цього р-ну звертались до голови райвиконкому Градицького р-ну тов. Полушкіна щоб розрішили продати і открыть церкву яка стоїть в с. Лебехівці...») й апеляції до усталених традицій («Релігійні культу це єсть звичка наших старих предків і це єсть послідовна спадкоємність. ...Ми колгоспники ніяк ни можимо забути свого старого звичаю»).

Через констатацію прав і свобод радянської держави («В нашій країні єсть велика свобода на право освіти, на отдих, на свободу друку і свої національні вбори і обряди. В кождій нації нашої країни єсть також і свої релігійні культу»), автори вдаються до пошуку власних генетичних коренів, декларуючи тягливість традиції. Відтак проступає необхідність обґрунтування християнського дискурсу: «Релігійні культу це єсть звичка наших старих предків і це єсть послідовна спадкоємність». Наведений ідентифікат артикулює глибинні світоглядні установки авторів листа, оскільки члени нового соціалістичного соціуму, не мислячи існування без церкви,

намагаються вмонтувати її в нові реалії соціалістичного життя. Отже, церква позиціонувалася авторами документа з необхідною атрибутацією нового ладу. Очевидно, йдеться про своєрідну компенсаторність представників соціуму в умовах зростання атеїстичної компоненти.

Уважне прочитання листа дає підстави для виокремлення чинника національної ідентичності. Підставою для таких висновків є мова (українська), підкреслення ролі національного одягу, обрядів, віри («свобода на право освіти, на отримання знань, на свободу друку і свої національні вбори і обряди. В кождій нації нашої країни є також і свої релігійні культури»).

Автори листа намагаються поєднати старі й нові ритуальні практики в механізмах конструювання чи підтримки ідентичності в умовах повоєнної дійсності. «В нашій країні церква вреда не приносить ніякого. В нашій країні церква йде по нашій радянській лінії». Можна зробити припущення щодо формування нової ідентичності, міксованої зі своєрідного поєднання релігійної й світської радянської атеїзованої складової. Отже, текст листа свідчить про два рівні реальності – світопростір, який формувався офіційною регламентацією, та світ окремих індивідів, маркований особистим досвідом.

Самосвідомість громадян 1920-1950-х рр. пережила цикл глибоких криз, що однозначно знаходить вияв на ідентифікаційному рівні. В умовах повоєнної дійсності відбувається кардинальна трансформація комплексів народної культури, розпочинається процес активного зачленення ... до радянського способу життя й упровадження соціалістичних форм обрядовості. Головна особливість цього періоду полягала в побудові парадигми радянської ідентичності, яка автоматично мала поглинути прояви усіх інших ідентичностей. Модульований образ славетної радянської батьківщини з працьовитим народом поступово проникав на ідентифікаційний рівень представників суспільства: «Ми, колгоспники с. Лебехівки, як і весь народ нашої країни добросовісно трудимось на наших колгоспних полях. Ми любимо свою батьківщину і наші сини стоять на кордонах захищаючи від всякої нечисті». Можна припустити, що підкреслення належності до радянського народу є виявом демонстраційної моделі ідентичності з підкресленим

акцентуванням своєї причетності до соціалістичного способу життя. І в цьому новому світопросторі автори листа знаходять місце для церкви: «В нашій країні церква вреда не приносить ніякого. В нашій країні церква йде по нашій радянській лінії». Метаморфози тогочасного свідомісного колажу відтворено шляхом наголосу на «радянській церкві». Для значної частини населення повоєнного часу християнські звичаї та обряди латентно чи оприявлено залишалися уособленням певного коду ідентичності.

Зазначимо, що універсальність світоглядних і релігійних маркерів колективної ідентичності, характерних для традиційного суспільства, зазнала розлому ще в бурямні роки національно-визвольних змагань 1917-1920-х рр., перші часи соціалістичного будівництва 1920-1930-х, роки Другої світової. Трансформаційні процеси, яких зазнав соціум, привели до поглиблення розмежувань світоглядних та релігійних установок та формування подвійної або навіть багатоаспектної ідентичності. Звідси йшло намагання конструювати образ «своєї» культури, яка б поєднала звичні традиційні установки релігійного життя й характер існуючого радянського режиму, тобто спостерігалося адаптація традиційних механізмів народного досвіду до нових соціальних умов і контекстів, своєрідне вмонтовування усталених релігійних звичаїв у нові умови радянської дійсності («В кождій нації нашої країни єсть також і свої релігійні культури. Релігійні культури це єсть звичка наших старих предків і це єсть послідовна спадкоємність. В нашій країні церква вреда не приносить ніякого. В нашій країні церква йде по нашій радянській лінії»). Йдеться про приклад перенесення релігійної традиційності у простір нового соціуму і як наслідок – міксацію світоглядних уявлень. Документ свідчить про двоїстість позиціонування авторів листа відповідно з «новою» і «старою» моделлю суспільства.

Після трагічних повоєнних років суспільство в цілому перебудовувало існування, пристосовуючись до нових умов. Спостерігалося поступове звикання до радянізації суспільства. Бурхливі темпи соціального розвитку й калейдоскопічний характер змін державно-церковних відносин породжували ситуацію когнітивного дисонансу.

Текст листа дає також підстави для увиразнення на ідентифікаційному рівні маркеру «ми-вони»: «І ще й досі в

городах єсть церкви в яких іде служеніє. Глянимо ж по селах хотя нашого Градицького району де єсть церкви хотя їх і рідко вже осталось то вони не правляться. Що ж це за границя між городом і селом». Ми ніяк неможемо поїхати в города і дивиться на то що в городах церкви откриті а в селах закриті. Обідно. Ми ніяк ни можимо перенести того, яка зараз існує границя між городом і селом».

Процеси свідчать про конструювання нової і прагнення зберегти усталену ідентичність (передусім, про релігійний чинник як її індикатор) в умовах соціалістичного будівництва. Водночас реквізити колективної пам'яті доволі повільно втрачають усталені канони традиційного побуту, практик повсякденного життя. Це - нерефлекторне, підсвідоме відтворення традиційного комплексу норм і правил поведінки у сфері релігійно-церковного життя.

Ми розглядаємо аналізований документ, як спробу конструювання поведінкової й світоглядної моделі в нових умовах буття. Лист свідчить, що пересічній людині доволі складно було розібратися в тому, що відбувається. Логіка викладу побудована на неочікуваних твердженнях/зіткненнях, що онтологічно вкорінені у традиційній культурі українців. Відтак, за законом константності емоцій, громадяни прагнуть бачити храм у сільському населеному пункті, як це склалося за традицією. Руйнація сталих нормативів, етичних та естетичних конвенцій, порушення соціальних табу тощо були незрозумілими й мотивували пошук виходу з ситуації, що склалася. До всього логіка аналогій виводила на споглядання храмів у містах, де йшла служба. Натомість автори листа пишуть: «Глянимо ж по селах хотя нашого Градицького району де єсть церкви хотя їх і рідко вже осталось то вони не правляться. Що ж це за границя між городом і селом».

Декларування ідеалів свободи совісті диктувало логіку вільного обговорення проблем. Але текст листа свідчить про найвніє сприйняття ситуації й пошук справедливості.

Поєднання етнічного, конфесійного та радянського в самоідентифікації індивіда повоєнних років форматує складний вимір світоглядних уявлень людини того часу. Самосвідомість конструювалася в категоріях радянізації соціуму з відповідною культурою, у площині відповідних ціннісних мотивацій, під впливом певних суспільних ідей.

Травмованість процесами боротьби проти церкви та неконтрольованість або відновлення церковного життя в роки війни ускладнювали свідомісний злам особистості.

В умовах повоєнного десятиліття виразно артикулюються радянські символи, утверджується нова обрядовість. Це відбувається на терені глибокої кризи релігійної ідентичності, масового відходу від церкви. Якщо стабільний соціум дореволюційних перетворень початку ХХ ст. форматував відносну цілісність етноконфесійної свідомості пересічного населення, яке ототожнювало себе з народом, котрий належить до єдиної православної церкви, то в умовах постійних криз і нестабільності, зміни суспільно-політичних установок, витіснення релігії й утвердження марксистської ідеології відбувається ідентифікаційна світоглядна криза. Отже, йдеться про своєрідний синтез світоглядних установок, що призводило до розбалансованості особистості. Лист перетнув поріг замовчування проблем церковно-релігійного життя (табуовання незручних тем) і окреслив найвне сподівання на віру в доброго царя-керівника, який знаходиться над місцевим представником влади.

Тематичне поле документа відтворює ситуацію когнітивного дисонансу в умовах неоднозначних процесів у ставленні держави до релігії та церкви, а також свідомісний зріз переплетінь старої (традиційної) та новітньої радянської системи побуту.

Отже, можна стверджувати, що віднайдення смислів чи створення подієвого поля можливі не лише за рахунок розширення фактологічного ряду, але й завдяки застосуванню нових методів дослідження, одним із яких є дискурс-аналіз.

Додаток

Лист колгоспників с. Лебехівки Градизького р-ну Полтавської обл.

Канцелярія Президії Копія
Верховної Ради
9.VI. 1952р.
Українська РСР

До Президії Верховної Ради УРСР¹

від общини нині
колгоспників
с. Лебехівки
Градизького
Полтавської обл.

Ми, колгоспники с. Лебехівки, як і весь народ нашої країни добросовісно трудимось на наших колгоспних полях. Ми любимо свою батьківщину і наші сини стоять на кордонах захищаючи від всякої нечисті. В нашій країні єсть велика свобода на право освіти, на отдих, на свободу друку і своєї національні вбори і обряди. В кождій нації нашої країни єсть також і свої релігійні культури. Релігійні культури це єсть звичка наших старих предків і це єсть послідовна спадкоємність. І ще й досі в городах єсть церкви в яких іде служеніє. Глянимо ж по селах хотя нашого Градизького району де єсть церкви хотя їх і рідко вже осталось то вони не правляться. Що ж це за границя між городом і селом. Ми колгоспники с. Лебехівки а також навколошніх сіл Жовніно, Кулішівка і Морозівка цього р-ну зверталися до голови райвиконкому Градизького р-ну тов. Полушкіна щоб розрішили продати і открыти церкву яка стоїть в с. Лебехівці, то нам отказали категорично і список нашої общини оставили в себе. Ми глибоко обурені такою поведінкою тов. Полушкіна. В нашій країні церква вреда не приносить ніякого. В нашій країні церква йде по нашій радянській лінії. А тому ми прохаемо Президію Верховної Ради УРСР дать розрішення продати церкву нашій общині і провадить в її службу. Церква являється за колгоспом «Червоний Партизан» Лебехівської с-ради. В настяще время

¹ ЦДАВО України. – Ф 4648. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк 12а.

находиться під орендою градицького заготзерна. Ми просимо щоб розрішили і вислали нам розрішення. Одноразово щоб вислали голові райвиконкому тов. Полушкіну і голові колгоспу «Червоний Партизан» тов. Дорошу. Ми колгоспники ніяк ни можимо забути свого старого звичаю. Ми ніяк неможемо поїхати в города і дивиться на то що в городах церкви откіті а в селях закриті. Обідно. Ми ніяк ни можимо перенести того, яка зараз існує границя між городом і селом. Лозунг січас лунає по всій країні зітерти границю між городом і селом. А насамім ділі, як це робиться. Ми надіємось, що не відмовите. Якщо Ви не зможете розрішить цього вопросу то ми будимо просить Верховну Раду СРСР. З великим проханням община нашого села, такі: Шпортун, Сухонос, Наливайко, Лисак, Тягнирядно, Сьомина, Лисак, Романча.

Отвіт по цьому вопросу дайте по такому адресу:
Полтавська обл. Градицького р-на с. Лебехівка.

Романча Микита Ілліч 4. VI. 52 р.

Згідно: (*підпис*).

ЦДАВО України. – Ф 4648. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк 12а.

Лариса Дудка

ДО ПИТАННЯ УЧАСТІ БЕЗВІРНИЦЬКИХ ОСЕРЕДКІВ В ЕКОНОМІЧНИХ ЗАХОДАХ ВЛАДИ В УКРАЇНІ У 1930-х РОКАХ

Дослідження процесу становлення державно-церковних відносин в Україні в міжвоєнний період, ролі та місця Спілки войовничих безвірників (далі – СВБ) у загальному структурованому механізмі антирелігійної політики партійно-радянських органів має не лише значну цінність для об'єктивного відтворення історичного минулого, але й водночас рефлексує до сучасності, окреслюючи визначальні орієнтири в розв'язанні державно-церковних проблем сьогодення. Наявність великої кількості конфесій, активна громадсько-політична діяльність церковних організацій, тісний взаємозв'язок релігійних та національних почуттів потребують удосконалення політичних, правових, соціальних аспектів у подальшому зростанні національної самосвідомості та консолідації українського народу.

Питання антирелігійної та антицерковної політики державно-партийних органів України міжвоєнного періоду у вітчизняній історіографії ґрутово й різnobічно вивчено. Проблема займає ключове місце в концепції національної історії України XX ст. У цілому ряді досліджень, автори так чи інакше торкалися питання ролі та місця Спілки войовничих безвірників у забезпеченні антирелігійної політики, розглядали діяльність безвірницького товариства як засіб масової атеїзації населення¹. У той час як окремі аспекти проблеми, зокрема «економічні» заходи безвірників, участь у політико-господарських кампаніях, що перетворювало СВБ у дієвий інструмент матеріального визиску робітничо-селянських мас потребують сучасного осмислення, чіткішого окреслення. Саме цим і пояснюється вибір теми даного дослідницького пошуку.

¹ Ігнатуша О.М. Характер і динаміка розвитку Спілки войовничих безвірників України (1926 – 1941 рр.) // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної конференції. Кн.1. – Львів: Логос, 2003. – с. 263-269; Молчанов А. Спілка войовничих безвірників України (1928 – 1941 рр.) // Питання атеїзму. – 1973. – № 9. – С. 30-36; Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки. – Полтава, 2004. – 336 с.

Керівники антирелігійної пропаганди неодноразово заявляли, що Спілка безвірників є не вузько-пропагандистським товариством, а, перш за все, масовою громадською організацією для практичної боротьби з релігією². Ухвалюючи в 1926 р. рішення про організацію в Україні безвірницького товариства, партійні керівники підкреслювали, що всю свою роботу товариство повинне підпорядкувати цілям і завданням класової боротьби й будівництва соціалізму, «погоджуючи програму своїх дій із конкретними завданнями, що стоять перед робітничо-селянською спільністю»³. Але якщо до 1929 р. Спілка безвірників зосереджувала свою роботу переважно на агітаційно-пропагандистських методах роботи, то «рік великого перелому» змусив її суттєво розширити коло своїх завдань.

Уявивши курс на прискорення темпу індустріалізації та розгорнувши суцільну колективізацію, партія відчула гостру потребу в організаційно-ідеологічних важелях, які б забезпечили їй підтримку більшості населення. Поряд з іншими структурами, як вважали більшовики, цьому повинна була сприяти також і Спілка безвірників.

Розширення змісту роботи осередків СВБ у світлі нових політико-економічних завдань було ухвалено на пленумі Всеукраїнської Ради СБ (16 – 19 травня 1929 р.) та на II Всесоюзному з'їзді безвірників (10 – 15 червня 1929 р.). Ухвалили рішення, згідно з яким основою роботи СВБ визначалося «викривання класової суті релігії та контрреволюційної ролі релігійних вождів і організацій», а також висунуті перед СВБ вимоги щодо практичної участі членів Спілки безвірників у будівництві соціалізму⁴.

Через усі постанови III розширеного пленуму ЦР СВБ України (січень 1930 р.) та II пленуму ЦР СРСР (березень 1930 р.) червоною ниткою пройшла вимога того, щоб безвірницькі організації в центр своєї роботи поставили завдання практичної боротьби за п'ятирічку, колективізацію, ударництво, власним досвідом і практичною роботою подавали приклад високоякісної роботи. Велику увагу участі

² Безвірник. – 1929. – № 15. – С. 4.

³ Центральний державний архів громадських організацій України (Далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 67. – Арк. 123.

⁴ Безвірник. – 1929. – № 13. – С. 61.

безвірників у соціалістичному будівництві приділив IV пленум ЦР СВБ України (травень 1931 р.) та III пленум ЦР СВБ СРСР (червень 1931 р.). Зокрема, IV пленум, закидаючи гасло «Кожний безвірник – ударник», закликав на підприємствах та в сільському господарстві роботу осередків СВБ скерувати лінією залучення всіх членів СВБ до соціалістичного змагання й ударництва⁵.

Характеризуючи трагічні наслідки такої «антирелігійної роботи», слушною видається оцінка Т. Євсєєвої, яка зазначила, що «постійні мобілізації робітників-безвірників і масове створення в селях місцевих осередків СВБ, викачка ними хліба в 1931 р. посилили голод та істотно полегшили завершення колективізації й організаційне зміцнення колгоспів у 1932 – 1933 рр.»⁶. Але самої викачки хліба було недостатньо для індустріалізації: соціалістична модернізація економіки вимагала значних фінансових надходжень. Узяти кредити на Заході можливості не було, і тому владі довелося шукати внутрішні резерви, якими стали грошові позики 1932-1934 рр., а зручним і надійним інструментом для їхнього поширення – безвірницькі осередки, які активно залучалися до процесу їхньої реалізації.

У липні 1932 р. ЦР СВБ СРСР звернулася до республіканських спілок із закликом поширити позики на 14 млн. крб. Республіканським організаціям довелося підтримати ініціативу центру «з ентузіазмом». ЦР СВБ УСРР, утворивши Всеукраїнський штаб позичкової кампанії на чолі з І. Мацієвичем, у липневому номері журналу «Безвірник» оголосила про зобов'язання українських безвірників реалізувати в республіці серед одноосібників, робітників-сезонників, неорганізованої людності міста та колгоспників облігацій «Четвертого вирішального» на 2 млн. 540 тис. крб. Згодом місцеві організації СВБ змушені були «з ентузіазмом» підтримати таке рішення й активно включитись у реалізацію грошової позики. Зокрема, Миколаївська організація зобов'язалася реалізувати силами своїх війовничих безвірників 500 тис. крб. Безвірницька «штурмова» тракторна бригада радгоспу «Комуніст Лозівщини»

⁵ Безвірник. – 1931. – № 15. – С. 34–38.

⁶ Євсєєва Т.М. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки війовничих безвірників // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 664.

пообіцяла перерахувати зароблені кошти у фонд «Четвертого вирішального». Вінницька облрада зобов'язалася реалізувати в межах області силами беззвірників 600 тис. крб. позики⁷.

Але згодом ЦР СВБ була змушена констатувати, що стан реалізації беззвірниками контрольних завдань український незадовільний: на 1 вересня 1932 р. українські беззвірники виконали лише 9 % завдання. 5 жовтня Центральна комісія сприяння держкредитові та ощадсправі при президії ВУЦВК, заслухавши доповідь Центроштабу СВБ, також зазначила, що беззвірники не впоралися з узятими на себе зобов'язаннями. Найбільші відставання були в Київській, Одеській та Харківській областях⁸. Деякі представники названих областей навіть зауважували, що «беззвірники беруться не за свою справу. Їхня справа – боротися проти релігії, що ж до реалізації позики, то це справа лише фінансових органів, і не можна перетворювати беззвірницькі організації на фіноргани»⁹.

Центральна Рада СВБ та Центроштаб терміново вжили рішучих заходів: через спеціальні наради домоглися участі в кампанії всіх беззвірницьких організацій; через ощадкаси визначили для них конкретні ділянки роботи; усунули від роботи «опортуністів», а на їхнє місце призначили «працездатних товаришів»; силами обласних осередків організували «допомогу» районним, колгоспним та радгоспним осередкам; у відсталі райони відіслали «буksирні» бригади; розгорнули соцзмагання між організаціями.

Ужіті заходи надали роботі потрібних темпів, і з місць почали надходити відомості не тільки про виконання, а й перевиконання контрольних планів. Зокрема, Полтавська міська рада СВБ рапортувала про виконання свого завдання на 175 %, реалізувавши позики на 76 842 крб. замість 41 тис. крб., висунула зустрічний план на 50 тис. крб. і додатково організувала 60 беззвірницьких бригад. У Пирятинському районі завдання виконано на 533 % (160 тис. крб. – замість 30 тис.). Білопільські беззвірники (Харківська область), унаслідок ударної роботи утворивши 150 бригад, замість 35 тис. крб. виконали 244 тис. крб. Високі показники продемонструвала

⁷ Беззвірник. – 1932. – № 13-14. – С. 41-44.

⁸ Беззвірник. – 1933. – № 7-8. – С. 9.

⁹ Там само. – С. 8.

Миколаївська міськрада СВБ (тоді – Одеської області), зібравши 105 тис. замість 75 тис. крб. Миколаївські безвірники викликали на соцзмагання Херсон, Одесу, Зінов'ївське. У самому місті та приміській смузі утворено 18 опорних пунктів на допомогу відсталим осередкам СВБ, радгоспам, МТС і колгоспам. Зачепилівський осередок СВБ Червоноградського району на Харківщині реалізував 200% контрольного завдання в справі реалізації позики «Четвертого вирішального»¹⁰.

Підсумовуючи результати кампанії, президія ЦР СВБ України на засіданні 10 грудня 1932 р. ухвалила занести на «червону» дошку та преміювати Харківську організацію СВБ, яка замість 549 тис. крб. реалізувала позики на 1 287 700 крб., та Дніпропетровську організацію, що замість 275 тис. крб. завдання виконала 463 300 крб. За «ударну роботу» в справі реалізації позики були премійовані грошовими сумами й ряд інших безвірницьких організацій та їхні керівники¹¹.

Такі зрушенні на фронті реалізації позики безвірницькими силами дозволили Центральній Раді СВБ України відрапортувати 20 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У та ЦР СВБ СРСР про виконання завдання на 100%, що становило 2 540 295 крб. Але тут виявилося, що змучена голодом та виснажена зборами Україна може дати більше, і Центрштаб оголосив всеукраїнський зустрічний план – 4 млн. крб.¹².

Для чергового безжалісного пограбування українського села було утворено більше тисячі безвірницьких бригад і сотні «буksirів». Із 1 лютого по 1 березня Центральна комісія сприяння держкредитові та ощадсправі (ЦКС) оголосила «день позикодержжця», а ЦР СВБ СРСР – Всесоюзну естафету. Проведення цього заходу супроводжувалося пропагандистською роботою, у процесі якої робітникам і колгоспникам «пояснювали шкідливість для кожного з них витрачати свої заощадження на церкву, на релігійні свята та релігійні обряди замість позичити їх своїй пролетарській державі на зміцнення господарської та політичної могутності трудящих». Термін реалізації позики закінчився 1 березня, і підсумки кампанії показали, що Українська СВБ «із честю

¹⁰ Там само. – С. 9-10.

¹¹ Безвірник. – 1933. – № 1-2. – С. 19.

¹² Безвірник. – 1933. – № 7-8. – С. 10.

виконала своє завдання та перевищила його», здавши країні 4 300 000 крб.¹³.

Набутий досвід антирелігійної роботи упродовж реалізації позики 1932 р. успішно використовувався безвірницькими силами й протягом поширення позики «Друга п'ятирічка», конкретні вказівки щодо реалізації якої були дані обласним радам у травні 1933 р. Від ЦР СВБ СРСР українська організація отримала контрольне завдання – 4 млн. 500 тис. крб., але висунула зустрічний план – 5 млн. крб., який в умовах апогею голодомору виконувався з величезним напруженням¹⁴. Зокрема, як зазначено в офіційному зведенні, незважаючи на те, що на 30 червня було проведено 645 доповідей і розмов, організовано 107 нових осередків, лави безвірників збільшено на 4 885 членів, зібрано членські та інтернаціональні внески з 494 членів, позики було реалізовано лише 2 468 880 крб., тобто 49,4 %, і то за готівку лише 156 950 крб., решта – передоплатою¹⁵.

У зв'язку з цим ЦР СВБ України терміново оголосила з 1 по 31 липня «місячник штурму» реалізації позики, упродовж якого знову взялися за області, що відставали: оголосили суворі догани та «за ганебне відставання» занесли на «чорну» дошку. Але «місячник штурму» не дав очікуваних результатів, бо не забезпечив навіть виконання завдань: до 30 липня реалізували лише 98,8 %. «1 956 477 крб. – ось чим можуть похвалитися безвірники України за місяць роботи на позиковому фронті», – невдоволено констатував «Безвірник»¹⁶. Та, незважаючи на це, безвірницькі «ударні» сили зуміли за наступні дні ліквідувати прорив, щоб 20 серпня 1933 р. Центральна рада СВБ України звернулася до ЦК КП(б)У та до ЦР СВБ СРСР із рапортом про «успішне» виконання безвірниками України зустрічного плану реалізації позики, зібравши 5 095 224 крб. «Разом із реалізацією позики, – зазначалося в рапорті, – ми зміцнювали райради й осередки СВБ, а в тих районах, де їх не було, утворили нові. Усього було проведено 1 082 доповіді, організовано 297 осередків, охоплено членством 6 593 особи.

¹³ Там само. – С. 10-11.

¹⁴ Безвірник. – 1933. – № 11-12. – С. 30.

¹⁵ Безвірник. – 1933. – № 13. – С. 21.

¹⁶ Безвірник. – 1933. – № 14. – С. 27.

Роботу щодо позики продовжуємо та щільно пов'язуємо з підготовкою до збиральної кампанії»¹⁷.

Важким тягарем була для України й позикова кампанія 1934 р., рішення про проведення якої «з ініціативи та вимоги» робітників Магнітогорського металургійного заводу було ухвалено урядом СРСР 15 квітня 1934 р. ЦР СВБ СРСР запланувала контрольну цифру в 25 млн. крб. Безвірники України активно включилися в боротьбу за 6 мільйонів¹⁸. У результаті застосування вже випробуваних методів антирелігійної роботи та набутого досвіду попередніх років це завдання безвірники також виконали.

Англійський релігієзнавець У. Коларз, досліджуючи питання участі СВБ у виконанні різних планів соціалістичного будівництва, називав її «опосередкованою антирелігійною пропагандою» та прагнув довести, що «це не служить аргументом проти релігії... і, як наслідок, мало підходило для цілей антирелігійної пропаганди»¹⁹. Але радянсько-партийне керівництво це мало обходило, воно не бажало залишати остронь реалізації своїх планів Спілку безвірників як одну із наймасовіших на той час організацій.

Одночасно з фінансуванням індустриалізації та колективізацією сільського господарства населення мусило зміцнювати обороноздатність СРСР. У червні 1927 р., під час проведення «тижня оборони», ЦР СВ СРСР звернулася до безвірницьких організацій і членів СВ із закликом збирати кошти на літак «Безбожник». Кампанію змушені були «підтримати» безвірники на місцях, з-поміж них і в Україні, і 23 червня 1929 р. II Всесоюзний з'їзд безвірників урочисто передав літак Червоній армії. Але не задовольнившись побудовою літака, безвірники «з новою енергією продовжили зміцнювати оборону країни» й оголосили збір добровільних унесків на танк «Войовничий безвірник», який завершився в червні 1931 р. У проміжках між цими антирелігійними заходами населення змушене було здавати кошти на тракторну колону та школу в Чечні²⁰. Крім кампаній всесоюзного значення, проводилися збори коштів силами

¹⁷ Безвірник. – 1933. – № 14. – С. 29.

¹⁸ Безвірник. – 1934.– № 5. – С.9

¹⁹ Kolarz W. Religion in Soviet Union. – London, 1961. – Р. 21-22.

²⁰ Герцберг Г. СВБ в борьбе за мобилизацию средств // Антирелигиозник. – 1935. – № 6. – С. 61.

окремих республік. Так, до 15-річчя жовтневих подій СВБ УСРР передала Червоній армії літак «Безвірник України»²¹, побудований на кошти зубожілого українського населення.

Радянський флот також потребував модернізації, тому паралельно із завершенням збору коштів на літак селян примусили здавати гроші на побудову підводного човна «Войовничий безвірник». У жовтні 1931 р. до всіх республіканських Рад СВБ надійшов Інформлист Центрального штабу збору коштів при ЦР СВБ СРСР, в якому зверталась увага місцевих безвірницьких організацій на вкрай незадовільний стан проведення кампанії, що розпочинався як зрыв роботи щодо зміщення обороноздатності країни²². Але населення було просто не в змозі добровільно підтримувати безконечні «ініціативи трудящих» щодо проведення різних економічних заходів з їхнього матеріального грабунку.

У травні 1932 р. Центральна Рада СВБ та Центральний штаб СВБ України звернулися до обласних, районних рад СВБ із листом, де зазначили, що в УСРР військову позику розгорнуто «недозволено млявими темпами». ЦР та ЦШ СВБ звертали увагу, що чимало організацій СВБ СРСР достроково виконали й перевиконали контрольні цифри, а Україна замість 550 тис. крб. на 25 квітня здала на підводний човен тільки 66 177 крб. За таке відставання республіканську СВБ знову негайно занесли на «чорну» дошку, а в Україну відправили «буksирну» бригаду з м. Вологди, яка на той час уже виконала своє завдання на 400%. Закінчувався лист категоричною вимогою «ліквідувати до 20 травня прорив щодо збору коштів» за допомогою методів «ударництва, змагання, взаємного живого зв'язку, а також через пресу, радіовиклики та буксири»²³. ЦР звернулася за допомогою щодо збору коштів до інших організацій, зокрема, до профспілок, які мали виділити для повного контролю в ЦШ СВБ свого представника (хоча вони в цей час проводили збір коштів на побудову підводного човна імені Профспілок України)²⁴.

²¹ Безвірник. – 1932. – № 17-18. – С. 33.

²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4168. – Арк. 10-11.

²³ Безвірник. – 1932. – № 9-10. – С. 42.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1099. – Арк. 62.

Застосування запропонованих методів дуже швидко дало очікуваний результат. На 3 листопада 1932 р. загальна сума внесків українського населення на підводний човен «Войовничий безвірник» уже становила 2 млн. 241 крб. при загальній контрольній цифрі у 2 млн. крб.²⁵.

Саме у зв'язку з діяльністю безвірницьких осередків під приводом господарських потреб було остаточно закрито й зруйновано більшість храмів, дзвони відправлялися на потреби індустриалізації, а все майно, що становило культурно-історичну цінність, передавалося Держторгові для реалізації за кордоном. Деяка незначна його частина надходила до архівів та антирелігійних музеїв, а переважна більшість – спалювалася на місці.

Залучаючи Спілку войовничих безвірників до будівництва соціалізму й перетворюючи її на дієвий інструмент матеріального визиску робітників та селян, державно-партийні органи таким чином наповнювали її роботу новим змістом, який не зовсім узгоджувався з її статутними функціями. Безвірники повинні були показувати приклад ударної праці та залучати інших до виконання виробничих завдань, успішного проведення сільсько-господарських кампаній, здійснення суцільної колективізації, хлібозаготівельних кампаній, реалізації держаних позик та зміцнення обороноздатності країни. Усі ці заходи повинні були обов'язково супроводжуватися організацією нових безвірницьких осередків, залученням до Спілки нових членів, утворенням безвірницьких колгоспів, комун, сіл, бригад та викриванням «шкідницької» ролі церковників у житті суспільства.

---

²⁵ Безвірник. – 1933. – № 3. – С. 29.

Тетяна Оніпко

УЧЕНИЙ-ЕМІГРАНТ ОЛЕКСАНДР БИЛИМОВИЧ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Ім'я Олександра Дмитровича Билимовича, добре знане серед російської наукової еміграції, а останнім часом і серед російського вченого загалу, на жаль, донині практично не відоме в Україні. Проте його постать належить до когорти українських економістів і дослідників кооперативного руху, в якій – М.І. Туган-Барановський, Б.М. Мартос, І.І. Витанович та ін. На нашу думку, О.Д. Билимович, частину свого життя провівши саме в Україні, зробив помітний внесок у розвиток економічної науки, був одним із лідерів київської економічної школи початку ХХ ст., спрогнозував перспективи змішаної економіки, у тому числі кооперативного сектора економіки в умовах функціонування ринку в пострадянській країні, заслуговує на визнання.

Вітчизняна наука досі не спромоглася на перевидання праць видатного вченого і глибоке дослідження його біографії та наукової спадщини. Тож авторка статті поставила за мету висвітлити маловідомі сторінки біографії представника київської економічної наукової школи початку ХХ ст. О.Д. Билимовича і довести актуальність його досліджень для економіки сучасної України.

У Російській Федерації упродовж останнього десятиріччя вийшло декілька статей про О.Д. Билимовича, а в 2005–2006 рр. було перевидано ряд його праць, у тому числі з історії кооперативного руху; певною мірою кооперативна спадщина Олександра Дмитровича стала предметом наукових студій¹.

Переважна більшість російських і закордонних авторів вважають ученого російським економістом. З огляду на це констатуємо дві неточності. По-перше, О.Д. Билимович народився в Україні. По-друге, він не лише досліджував економічні проблеми і кооперативну практику дожовтневої Росії та СРСР, але й зумів проаналізувати їх історичний, політичний і міжнародний контекст. Відтак ученого можна кваліфікувати не тільки як видатного економіста, але і як економ-соціолога, історика та політолога.

---

¹ Билимович А.Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков. Серия : русское зарубежье : социально-экономическая мысль. – М., 2005. – 191 с.

У російському електронному історичному словнику² вказано, що вчений розробляв принципи соціально-орієнтованої політики розподілу, так званої «суспільної власності», підтримував ідею «соціального капіталізму», яка передбачає «економічну демократію». Він був переконаний, що цю парадигму можливо досягти лише шляхом еволюції.

О. Нікулін³ наголошує на тому, що О.Д. Билимович зважився обґрунтувати неминуче падіння радянського ладу і повернення до ринкових відносин. Автор статті звертає увагу на той факт, що вчений кваліфікував радянський соціалізм як грубий, диктаторський, монопольний державний капіталізм. Більшість із соціально-економічних та політичних прогнозів О.Д. Билимовича підтвердилася впродовж останніх двох десятиріч і, що найважливіше, продовжує підтверджуватися. На жаль, спрогнозований економістом варіант пострадянської антисоціальної капіталізації відбувся, хоча вчений вважав його вкрай небажаним. Він не вживав термін «номенклатурна приватизація», однак указував на суть і наслідки цього явища. О. Нікулін підкреслює слова О.Д. Билимовича з приводу того, що іноземний капітал має зачутатися в пострадянську економіку лише в ролі кредитора, а не засновника-підприємця, концесіонера чи скупщика народних багатств.

Е. Корицький і В. Шетов⁴ акцентують на тому, що О.Д. Билимович виступав як проти необмеженого одержавлення економіки, так і проти необмеженого її лібералізму. Дослідники вказують на важливість думки, що лібералізація пострадянської економіки має проходити без надривів і жертв. Автори статті звертають увагу читача на тезу вченого про те, що змішана економіка найбільш повно відповідала б побажанням населення пострадянської країни.

Г. Солов'йова⁵ помітила паралелі у тлумаченні О. Д. Билимовичем ролі кооперації в налагодженні

² Билимович Александр Дмитриевич / Исторический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovari-online.ru>word>.

³ Никулин А. Алгоритм освобождения (А.Д. Билимович. Экономический строй освобожденной России) / [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1088>.

⁴ Корицкий Э.Б., Шетов В.Х. А.Д. Билимович // Экономисты русской эмиграции. – Спб., 2000. – С. 18.

⁵ Соловьев Г. Александр Билимович о кооперации освобожденной России / [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.virtass.ru/admin/pics/5-18.doc>.

товарозабезпечення в періоди інфляції і розрухи після лютневої революції 1917 р. та після прогнозованого ним неминучого повалення радянської влади. Т. Кузнецов⁶ цілком підтримує видатного економіста, коли той зазначає, що попри всі деформації і неможливість її повного розвитку, кооперація в радянський період слугувала інтересам населення, «амортизуючи» одержавлене радянське господарство. У статті В. Шелохаєва⁷ мовиться про те, що О.Д. Билимович в еміграції висунув ідею економічного «солідаризму». Він вважав доцільною оптимізацію в постбільшовицькій Росії кооперативних об'єднань, через які можна було б досягти широкого місцевого самоврядування.

О. Куракін⁸ акцентує на тому, що О.Д. Билимович розглядав кооперативний рух як фактор суспільного прогресу. Він солідаризується з ученим, коли той підкреслює, що в дореволюційній Росії селянство само почало вільно брати участь у кооперативному русі, який, у свою чергу, сприяв активізації господарського та культурного рівня його життя. О.Д. Билимович переконливо показав, що буквально за життя одного покоління кооперативний рух досяг масштабних успіхів перед жовтневими подіями 1917р. О. Куракін зазначає, що про радянську кооперацію вчений писав з великим неприхованим жалем: для нього це була гірка історія знищення більшовиками справжньої кооперації, яка раніше квітла, швидко зростала. У дослідженні О. Куракіна йдеться про прогнози О.Д. Билимовича стосовно того, що в пострадянській економіці кооперація зможе проявити себе в галузі кредиту, оптової та роздрібної торгівлі, створення підприємств громадського харчування, виробничих переробних підприємств тощо.

---

⁶ Кузнецов Т. Возвращение научного наследия: социально-экономическая мысль русского зарубежья / [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://institutiones.com/.../1065-vozvrawenie-nauchnogo-naslediya.html>.

⁷ Шелохаев В. Билимович Александр Дмитриевич / Энциклопедия русской эмиграции [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.persona.rin.ru.../bilmovich>.

⁸ Куракин А.А. Серия «Русское зарубежье : социально-экономическая мысль» // Экономическая срциология (электронный журнал). – 2008. – Т. 9. – № 4. – С. 83. – Режим доступу : <http://www.hse.ru/org/persons/568698>.

Одна із статей А. Соболєва⁹ присвячена аналізу поглядів ученого на взаємовідносини кооперації і влади. Автор підтримує тезу О.Д. Билимовича про те, що Росії напередодні жовтневого перевороту 1917 р. належала світова першість щодо кількості кооперативних організацій. А.Соболев цілком солідаризується з ним з приводу того, що більшовики ніколи не цінували кооперацію як таку. При цьому автор статті помітив такий факт: Центроспілка і загалом споживча кооперація являли собою самостійну і переконливу силу, яка все ж таки намагалася протистояти більшовикам. Відтак упродовж перших років радянської влади кооперація здійснювала напружену боротьбу за своє існування, проте свобода її діяльності поступово звужувалась.

Загалом можна свідчити про те, що останнім часом російськими науковцями започатковані дослідження, присвячені вивченню біографії та економічної спадщини О.Д. Билимовича, здійснено перевидання окремих його праць. Однак його внесок у дослідження кооперативної ідеї та кооперативної практики сучасна російська наука вважає досягненням власне російської економічної школи, не зазначаючи того, що становлення як ученого та перші роки педагогічної і адміністративної діяльності Олександра Дмитровича проходили на Україні. Питання, на які він намагався дати відповідь, і нині актуальні не лише для економічної науки, але й для господарського життя пострадянських республік.

Щодо дати народження О.Д. Билимовича існують певні розходження. Ряд російських дослідників зазначають, що він народився в 1876 р. Однак у деяких джералах зазначено 1878 р.¹⁰. В одних російських джералах указано, що Олександр Дмитрович народився у Житомирі в сім'ї військового лікаря. Проте в енциклопедії російської еміграції зафіксовано, що він побачив світ у 1869 р. у Києві, де й навчався в гімназії¹¹.

⁹ Соболев А.В. Воззрения А.Д. Билимовича: коопeração и власть в России // Русское зарубежье : социально-экономическая мысль [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.old.bfrz.ru/cgi-bin/load.cgi?p=dejat/rzsem/...>.

¹⁰ Билимович Александр Дмитриевич / Исторический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovari-online.ru>word>.

¹¹ Корицкий Э.Б. А.Д. Билимович // Экономисты русской эмиграции / Э.Б. Корицкий, В.Х. Шетов. – Спб. : Юридический центр Пресс, 2000. – С. 24.

У 1900 р. О.Д. Билимович закінчив юридичний факультет Київського університету св. Володимира, при цьому був відзначений золотою медаллю за статистичне дослідження «Товарний рух на російських залізницях» і відразу обійняв у цьому навчальному закладі посаду приват-доцента. Надалі, як зазначає О.О. Куракін, О.Д. Билимович послідовно отримував наукові ступені і відповідні їм посади саме в Київському університеті¹². Після захисту магістерської дисертації у 1909 р. він обійняв посаду екстраординарного професора Київського університету. Усього шість років виявилося потрібно для того, щоб у 1915 р. учений захистив докторську дисертацію у Петербурзькому університеті. При цьому зазначимо, що головним опонентом тоді виступав П.Б. Струве – відомий політичний та державний діяч, знаний економіст.

Загалом Билимовичі були добре відомі серед київської громадськості. Зокрема, тісні стосунки підтримувались із родиною Шульгіних. Свою публіцистичну діяльність Олександр Дмитрович почав на сторінках газети «Киевлянин», де спочатку журналістом, а з вересня 1913 по грудень 1919 рр. головним редактором працював Василь Віталійович Шульгін.

Науково-педагогічна діяльність О.Д. Билимовича стосувалась проблем землеробства всієї Російської імперії. До Першої світової війни дослідник працював над питаннями, пов'язаними з проведеним столипінської аграрної реформи, відстоюючи її основні положення в друкованих органах, стверджуючи, що бідність селян викликана не стільки малоземеллям, скільки технічною відсталістю Росії. Принагідно зауважимо, що перші наукові праці О.Д. Билимович видав у Києві. Серед них – «Товарний рух на російських залізницях» (1902), «Міністерство фінансів в 1802–1902 рр. Історичний нарис» (1903), «З приводу книги Д.І. Менделєєва «Щодо пізнання Росії» (1907), «Землевпорядні завдання і землевпоряднє законодавство Росії» (1907), «Німецьке землевпоряднє законодавство. Том I. Поділ спільніх земель» (1908), «Зростання торгових цін у Росії» (1909), «До питання про розцінку господарських благ» (1914),

¹² Куракін А.А. Серия «Русское зарубежье : социально-экономическая мысль» // Экономическая срциология (электронный журнал). – 2008. – Т. 9. – № 4. – С. 83. – Режим доступу : <http://www.hse.ru/org/persons/568698>.

«Соціальна теорія розподілу» (1916). Отже, можна констатувати, що своїм становленням Олександр Дмитрович як учений зобов'язаний українській землі.

Лютневу революцію 1917 р. О.Д. Билимович, судячи з його праць, сприйняв без особливого захоплення, а жовтневу – взагалі не вітав. Із початком «російської смуті», як указує В. Шелохаєв, учений не прагнув брати участь у будь-яких політичних рухах або організаціях¹³. До кінця 1918 р. він продовжував займатися викладацькою діяльністю, обіймаючи посаду професора Київського університету, де очолював кафедру політичної економії і статистики, що дісталась йому від його вчителя професора Д.І. Піхна.

Після падіння влади гетьмана П. Скоропадського О.Д. Билимович наприкінці 1918 р. покинув Київ і вийшов до Катеринослава, а потім до Одеси, де став ректором Новоросійського (Одеського) університету. На початок 1919 р. припадає участь економіста у політичному житті білого Півдня Російської імперії. Він свідомо пішов на службу до денікінської адміністрації і став членом Особливої наради генерала А.І. Денікіна. У складі цієї структури була створена Комісія з національних питань, роботою якої опікувався саме О.Д. Билимович. Резюме діяльності указаної комісії опублікували навесні 1919 р. у вигляді брошури «Поділ Південної Росії на області», автором якої виявився Олександр Дмитрович. Проаналізувавши практично всі відомі на той час проекти унітарного, федеративного і конфедеративного устрою Європейської Росії, учений дійшов до висновку, що найбільш обґрунтованим критерієм при виокремленні окремих районів у державі є спільність економічних і соціальних ознак (меншою мірою – національних особливостей). З огляду на це він поділяв Південь Російської імперії, куди, відповідно, входила й Україна, на кілька областей (Новоросійську або Таврійську, Київську, Харківську, Дон і Кубань). Запропонований О.Д. Билимовичем адміністративно-державний проект був підтриманий А.І. Денікіним і став основою для подальшого поділу відвойованих у більшовиків

---

¹³ Шелохаев В. Билимович Александр Дмитриевич / В. Шелохаев / Энциклопедия русской эмиграции [Электронный ресурс]. – Режим доступу : http : www. persona.rin.ru.../bilirovich.

південних губерній на окремі області¹⁴. Учений уходив до складу «Російського виборчого блоку», створеного за ініціативою В.В. Шульгіна з метою участі прибічників А.І. Денікіна на міських виборах 1919 р. у Севастополі, Харкові та Ставрополі.

Попри те, що участь у політиці не стала для київського професора головним заняттям, саме його кандидатура була підтримана на посаду голови Управління землеробства і землевпорядкування в районі діяльності денікінської Добровольчої Армії. На цій посаді О.Д. Билимович до осені 1919 р. розробив аграрний законопроект, реалізація якого планувалася після переможного завершення «походу на Москву». Упродовж 1919 р. учений випустив брошури «Власність і земля» та «Революція, більшовики і господарство Росії». Приметно, що тоді він уже відійшов від попередньої позиції безумовного збереження великої земельної власності і вбачав майбутнє аграрного сектору Росії у закріплених у приватну власність індивідуальних селянських господарствах. Невдача білого руху змусила О.Д. Билимовича, який тоді перебував у Ростові, покинути батьківщину. На жаль, під час спішної евакуації йому не вдалося вивезти архіви Особливої наради – практично всі документи були оперативно знищені. У лютому 1920 р. професор виїхав до Югославії, де оселився у м. Любляни. Як зазначає О. Куракін, вимушена еміграція зробила Олександра Дмитровича ненависним ворогом радянської влади¹⁵.

Попри трагічні події, пов’язані з утратою батьківщини, у Європі О.Д. Билимович з успіхом реалізувався за спеціальністю. В еміграції він продовжував свою наукову і громадську діяльність. З 1920 по 1944 рр. учений керував кафедрою політичної економії Люблянського університету. Загалом югославський період життя нашого співвітчизника був плідним. Тут він став засновником товариства російських учених-емігрантів, ініціатором ряду наукових з’їздів, на кожному з яких виступав з оригінальною науковою

¹⁴ Шелохаев В. Билимович Александр Дмитриевич / Энциклопедия русской эмиграции [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.persona.rin.ru.../bilimovich>.

¹⁵ Куракин А.А. Серия «Русское зарубежье : социально-экономическая мысль» // Экономическая срциология (электронный журнал). – 2008. – Т. 9. – № 4. – С. 83. – Режим доступу : <http://www.hse.ru/org/persons/568698>.

доповіддю: «Суспільство, держава і господарство» (1923), «Пафос господарювання» (1925) та ін.¹⁶. У 1936 р. у Белграді О.Д. Билимович видав монографію «Марксизм: виклад і критика», яка, на думку О. Нікуліна, є однією із найбільш війовничих і критичних праць в історії антимарксистської літератури¹⁷. У 1937 р. він, з огляду на нестачу потрібної літератури з економіки серед емігрантів, видав працю «Вступ до економічної науки», де виявив себе непримиреним опонентом комуністичної ідеології. При цьому можна свідчити про вченого як глибокого політолога. О.Д. Билимович головував у раді емігрантської культурно-просвітницької організації «Російська Матиця», а також керував виданням одноїменного альманаху. До того ж він був обраний членом-кореспондентом Югославської Академії наук¹⁸.

У листопаді 1945 р. О.Д. Билимович переїхав до Німеччини, де обійняв посаду декана економічного та юридичного факультету Мюнхенського університету, організованого для російських та українських емігрантів за сприяння Міжнародної організації у справах біженців. На думку Е.Б. Корицького і В.Х. Шетова, цей переїзд був викликаний встановленням комуністичного режиму в Югославії і загрозою потрапити до рук радянської розвідки за антирадянські праці¹⁹. У Мюнхені вчений пропрацював до закриття університету в 1947 р., продовжуючи свою педагогічну та наукову діяльність.

Проте в Мюнхені О.Д. Билимович не затримався і в 1948 р. переїхав до США. Тоді вчений отримав запрошення від Каліфорнійського університету в Берклі вести семінар в Інституті слов'яноведення на тему, якою тоді він переймався: «П'ятирічний план Югославії у порівнянні з радянським п'ятирічним планом». О.Д. Билимович був членом

¹⁶ Билимович Александр Дмитриевич / Исторический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovari-online.ru/word>.

¹⁷ Никулин А. Алгоритм освобождения (А.Д. Билимович. Экономический строй освобожденной России) [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1088>.

¹⁸ Шелохаев В. Билимович Александр Дмитриевич / Энциклопедия русской эмиграции [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.persona.rin.ru.../bilmovich>.

¹⁹ Корицкий Э.Б. А.Д. Билимович // Экономисты русской эмиграции / Э.Б. Корицкий, В.Х. Шетов. – Спб. : Юридический центр Пресс, 2000. – С. 26.

Економічного товариства та Російської академічної групи в США. Водночас він продовжував співпрацювати з Мюнхенським Інститутом щодо вивчення СРСР. У 1949 р., коли йому виповнилося 73 роки, згідно з університетськими правилами, О.Д. Билимович завершив педагогічну діяльність, але продовжував публікувати свої праці в європейських та американських виданнях. Загалом ним опубліковано понад 150 наукових праць російською, німецькою та англійською мовами, якими вчений чудово володів²⁰. У США О.Д. Билимович прожив до кончини у 1963 р.

Перебуваючи тут, О.Д. Билимович підтримував зв'язки з Європою, де також видавалися його монографії. Крім праць з політичної економії, фінансової проблематики, критики марксизму, історії російської кооперації і радянського господарства, вченому належать дослідження економічного і правового становища ряду західних країн. Аналізуючи розвідки вченого, можна свідчити, що в роки еміграції його передусім цікавили питання господарського влаштування СРСР. Він категорично не сприймав теоретичні принципи радянського господарства і тим більше – їх реалізацію на практиці, однак не був і лібералом, прибічником вільної конкуренції та повного невтручання держави в господарські процеси. Учений позитивно оцінював «новий курс» Ф. Рузвельта, інші спроби держави впливати на діяльність ринкового механізму. Учений, спираючись на свої дослідження, був переконаний, що історія на батьківщині «не закінчиться на радянській владі», відтак намагався спроектувати модель пострадянської економіки²¹.

У повоєнний період О.Д. Билимович активно займався кооперативною проблематикою. У 1955 р. у Франкфурті-на-Майні він опублікував монографію «Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків»²². Ця праця стала шедевром кооперативної емігрантської думки, оскільки вона прагнула дати відповідь на питання про те, яку кооперацію в СРСР

---

²⁰ Там само. – С. 29.

²¹ Соловьева Г. Александр Билимович о кооперации освобожденной России / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.virtass.ru/admin/pics/5-18.doc>.

²² Билимович А.Д. Кооперація в России до, во время и после большевиков. – Франкфурт-на-Майн: Посев, 1955. – 129 с.

втратили, чому це відбулося і чи є місце кооперативному русі в пострадянській економіці²³.

Нині маємо визнати, що попри труднощі, пов'язані із залученням необхідних матеріалів (давалася взнаки закритість СРСР), для підготовки вказаної праці О.Д. Билимовичу вдалося зібрати широку джерельну базу з кооперативної тематики. У своєму дослідженні він спирається на студії дореволюційних кооператорів, кооператорів-емігрантів, а також закордонні видання, підготовлені німецькою, французькою, англійською мовами. О.Д. Билимович використовував і доступні праці радянських дослідників кооперації, зокрема історичний нарис з історії споживчої кооперації СРСР Я.А. Кістанова²⁴. Він посилається на офіційну радянську статистику, розміщену в енциклопедичних виданнях, а також брав до уваги звіти Міжнародного Кооперативного Альянсу. Однак чомусь у монографії практично немає посилань на українських дослідників кооперативного руху. Загалом учений, здійснюючи аналіз історичного шляху різних видів кооперації, показав її надбання на початку ХХ ст., під час трансформаційних змін 1917 р. та в радянський період, водночас давши прогноз щодо ролі справжньої неодержавленої кооперації в пострадянській економіці.

О.Д. Билимовичу належить ряд економічних моделей, у тому числі і динамічна модель народного господарства. У 50-і рр. ХХ ст. він відстоював принципи макроекономічного планування, за допомогою яких розраховував упередити можливі соціальні кризи і катастрофи, а також принципи соціально-орієнтованої політики розподілу. У 1959 р. у Мюнхені вийшла двотомна фундаментальна монографія вченого «Ера п'ятирічних планів у господарстві СРСР», а в 1960 р. – його останнє глибоке дослідження «Економічний лад звільненої Росії», видане там же Центральним об'єднанням політичних емігрантів. Аналізуєчи планово-централізоване господарство СРСР, учений дійшов висновку

²³ Соболев А.В. Воззрения А.Д. Билимовича: кооперація и власть в России // Русское зарубежье : социально-экономическая мысль [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.old.bfrz.ru/cgi-bin/load.cgi?p=dejat/rzsem/...>.

²⁴ Кістанов Я.А. Потребительская кооперація ССРР (Исторический очерк.) – М., 1951. – 404 с.

про породження паралельного нелегального господарства (яке в наш час отримало назву «тіньова економіка»). Принагідно зазначимо, що ці праці вийшли в період хрущовської відлиги і науково-технічного підйому і являли собою програму дій щодо відродження економіки в СРСР після зміни політичного ладу.

Студії О.Д. Билимовича відрізняються сміливими прогнозами щодо пострадянської економіки. Загалом потрібно визнати, підкresлює О. Нікулін, що ступінь передбачення майбутнього, яке вже здійснилося на теренах колишнього СРСР, виявилася високою²⁵. Учений ніколи не полішив надії на повернення його батьківщини на природний шлях розвитку. Однак він чудово розумів, що після заміни політичного устрою в економіці настане хаос, розгубленість, дезорієнтація підприємств. Учений досить точно передбачив хід здійснення подій перебудови кінця 1980-х – початку 1990-х рр., а також ринкові трансформації в пострадянській економіці та їх наслідки.

У своїх останніх працях О.Д. Билимович підтримував ідею «соціального капіталізму», вважаючи, що подібної парадигми можливо досягти шляхом еволюції. Учений шукав вихід у змішаній економіці, яка поєднує ринкову свободу і коригуючий вплив з боку держави. У змішаній пострадянській економіці він бачив розумне поєдання приватної, державної, кооперативної і муніципальної власності. Тому дослідження О.Д. Билимовича загалом можна вважати програмою послідового і менш болісного переходу від командної планової економіки до змішаної. Серцевиною цієї програми є кооперація, принципи якої мають багато спільногого з малим та середнім бізнесом.

Посилаючись на наукову спадщину О.Д. Билимовича, переконані, що вона містить ряд актуальних, українських для нинішнього соціально-економічного розвитку України обґрунтованих рекомендацій. Маємо визнати, що російські науковці це вже усвідомили. На батьківщині вченого допоки спостерігається байдужість до його ідей. Відтак перевидання праць О.Д. Билимовича в Україні, на нашу думку, вже давно назріло. Донині увесь особистий архів професора міститься в

²⁵ Нікулін А. Алгоритм освобождения (А.Д. Билимович. Экономический строй освобожденной России) / [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1088>.

США. Україна через свої дипломатичні відомства вправі наполягати на поверненні цього, вочевидь, унікального зібрання на батьківщину.

Потребують глибокого аналізу пророчі слова вченого: «...повалення комуністичної влади буде супроводжуватися різними труднощами перехідного періоду. Державні підприємства будуть дезорганізовані, приватна господарська діяльність не зможе налагодитися відразу. Тому кооперації доведеться знову відігравати роль «швидкої допомоги»²⁶. Імовірно, українським науковцям найближчим часом удастся відповісти на питання, наскільки мав рацію О.Д. Билимович, коли писав, що пострадянське господарство значною мірою буде «кооперативним господарством», що відродження села неможливе без тісної взаємодії індивідуальних селянських господарств з різним видами кооперації (йдеться про так зване «кооперативне кільце»).

---

²⁶ Билимович А.Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков. – Франкфурт-на-Майне : Поеев, 1955. – С. 104.

Тетяна Демиденко

ВЗАЄМОДІЯ КУЛЬТУРИ Й ПОЛІТИКИ У 70-ТИ РОКИ ХХ СТ. (на прикладі України і Білорусі)

Історія культури, як національної, так і світової, свідчить, що її творці не завжди підтримували соціально-політичний устрій держави, в якій жили й творили, а частіше намагалися дистанціюватися від влади. Остання тим часом завжди прагнула контролювати розвиток мистецтва, пропонуючи творчій людині або соціальні привілеї (посади, житло, високу заробітну плату тощо), або залякаючи непокірних, морально паралізуючи, а то й фізично знищуючи їх. Це породжувало «вічну» проблему взаємин культури й політики, офіційної державної думки й вільної творчості. Результати таких взаємин схематично можна зобразити у двох життєвих позиціях. Перша – це прославлення конформістських митців (пригадаємо хоча б успіх Мецената, наближеного до імператора Августа, в культурній політиці Стародавнього Риму, який не лише підтримував найкращих митців, але й прагнув запобігти їх опозиційним настроям). Друга – заборона й переслідування нонконформістських митців, що породжували прояви альтернативної, не підцензурної творчості.¹

Упродовж бурхливого й суперечливого ХХ ст. в національних культурах можна спостерігати динаміку різних за змістом і спрямуванням процесів, адже культура як продукт діяльності суспільства не буває пасивною щодо нього. У складній структурі взаємовідносин вона виступає рушійною силою суспільного прогресу, виконує важливі соціальні та суспільно-історичні функції. Однак ступінь їх реалізації значною мірою обумовлений статусом національних культур як культур національних меншостей чи культур державних націй, а політика в сфері культури завжди була однією з визначальних домінант у процесі національно-культурного відродження.

У сучасних умовах, коли на пострадянському просторі триває пошук оптимальних моделей «гуманітарної аури

¹ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). – К., 2010. – С. 18.

нації» (Ліна Костенко), взаємин держави і культури, дискутуються проблеми втручання чи невтручання влади у процес творчості, гостро стоїть питання збереження й функціонування національних мов, звернення до досвіду культурної політики минулого століття уявляється доцільним як з наукової, так і практичної точок зору.

Стан українського і білоруського культурних теренів у 1970-ті роки визначався загальною стагнаційною ситуацією в країні. Партийно-державна політика у сфері культури зазвичай базувалася на спекуляціях навколо ленінського догмату, який передбачав поєднання несумісного: планового спрямування культури у потрібний партії бік з широкою ініціативою мас. Нав'язаний культурям народів СРСР, зокрема, українській та білоруській, єдиний соціалістичний зміст слугував виправданням партійного курсу на абсолютизацію класових пріоритетів у творчому процесі і оцінці його наслідків, нівелювання мов, прискорення процесу злиття національних культур. Псевдопозитивні терміни теорії «розвиненого соціалізму» – «зближення», «взаємозбагачення», «інтернаціоналізація», а, надто, «злиття» – практики тоталітаризму використовували для прикриття фактичного знищенння культурного генофонду національних окремішностей.

Процеси, що були характерними для української та білоруської культур у 1970-ті роки, їх міжнаціональні зв'язки підтверджують слухність висновку про те, що все справжнє, самобутнє, значне в культурах двох народів у цей період з'явилося всупереч нівелюючим зусиллям партійно-державного керівництва, у змаганнях митців за свободу творчої особистості.

Однією з акцій, якими офіційна партійна ідеологія відкрила наступ системи на самобутні національні культури після відносно ліберальних шістдесятіх років, було різке засудження книги Петра Шелеста «Україно наша Радянська», що вийшла друком київського Політвидаву у 1970 р.² У квітні 1973 р. в редакційній статті журналу «Комуніст України» П. Шелеста звинуватили в уславленні Запорізької Січі, спробах перебільшити роль України у світовому масштабі, замовчуванні благотворного впливу російської культури на

---

² Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. – К., 1970.

формування і розвиток української літератури та мистецтва і, загалом, роззброєнні перед українським буржуазним націоналізмом.³

П. Шелест вірив у можливість повернення комуністичної партії до українізації, намагався зміцнити зв'язок партії з українською інтелігенцією, не раз виступав на оборону чистоти української мови, явно розходячись тут з лінією Москви. Красномовним у цьому плані є факт, коли при зустрічі з делегацією компартії Канади Шелест зауважив: «Деякі товариши деколи висловлювали помилкові думки про те, що вони називають злиттям мов, але тільки дурень може гадати, що російська мова стане панівною на Україні».⁴ Ця думка явно суперечила духові радянської дійсності, реаліями якої на початку 1970-х років була ліквідація в українських містах українських шкіл, утиски української мови і культури. Усунення П. Шелеста було пересторогою для наступника – Володимира Щербицького – триматися курсу Москви, а не «єретичної» лінії.⁵

Жорстка позиція нового першого секретаря ЦК Компартії України, промосковських орієнтованого В. Щербицького, привела до широких кадрових чисток в українських університетах, наукових установах тощо. В опалу потрапили вчені-гуманітарії – історики Олена Апанович, Михайло Брайчевський, філософ Павло Копнін, які на думку партійних ортодоксів, займалися «шкідливою» тематикою.⁶

Зняття з посади другого секретаря ЦК КПУ українця І. Лутака і заміна його росіянином І. Соколовим, виголошення В. Щербицьким Звітної доповіді ЦК ХХУ з'їздові Компартії республіки російською мовою, настирливе мусування у науковому вжитку ідеологізованого терміну «возз'єднання України з Росією» у дні святкування в січні 1979 р. 325-річчя Переяславської Ради були тими симптомами, які чітко

³ Про серйозні недоліки і помилки однієї книги // Комуніст України. – 1973. – №4. – С. 77–82.

⁴ Майстренко І. Історія комуністичної партії України. – Мюнхен, 1979. – С. 223.

⁵ Там само. – С. 227.

⁶ Табачник Д. Останній з могікан застою // Культура і життя. – 1990. – 23 вересня.

вказували на імперську орієнтацію партійно-державного апарату УРСР у 1970-ті роки.⁷

Хвиля «інтернаціоналізації» охопила всі сфери культури України, посилила критику і гоніння на авторів «крамольних» творів. Так, різке невдоволення партійних культспеців викликав кінофільм «Пропала грамота» режисера В. Івченка за сценарієм І. Драча, знятий у 1972 р. кіностудією ім. О. Довженка. Авторів звинувачували у «замилуванні козацькою минувшиною», спотворенні характерів дійових осіб, що, на думку цензора, – завідувача сектором відділу культури ЦК Компартії України – вимагало посилення контролю за ідейно-тематичною спрямованістю кіновиробництва.⁸

Пануючі ідеологічні установки визначали долю літературних творів українських письменників і поетів. Так, в середині 1970-х років безжалісно критикувались прозові і поетичні доробки С.В. Тельнюка «Грає синє море», «Легенда про трьох сестер» за ідеалізацію минулого, тенденційне висвітлення історії козацтва, протиставлення українців представникам інших національностей.⁹ Показово, що десять років потому С.В. Тельнюк за свою літературну творчість і, зокрема, дилогію «Грає синє море», одержав премію імені Павла Тичини «Чуття єдиної родини».¹⁰

Заборона на сюжети з минулого, звинувачення в національній обмеженості та поетизації «коренів» на роки і десятиріччя позбавляли читачів знайомства з творами О. Гончара («Собор»), Л. Костенко («Маруся Чурай»), О. Коломійця («За дев'ятим порогом»), І. Дзюби, М. Вінграновського, Д. Павличка, І. Драча, В. Шевчука. У 1973 р. було заборонено друкуватися Р. Іваничукові, а вже виданий його роман «Мальві» вилучили із бібліотек і подекуди, як це було в Миколаєві, спалили. Набраний роман «Журавлиній крик» за наказом секретаря ЦК КПУ В. Маланчука розсипали у видавництві «Радянський письменник».¹¹ Історичний роман

⁷ Bilocerkowycz Yaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A study of Political Alienation. – Boulder and London, 1988. – С. 37.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.754. – Арк.5.

⁹ Там само. – Спр.888. – Арк.8-9.

¹⁰ Лауреати премії імені Павла Тичини «Чуття єдиної родини» // Література України. – 1989. – 26 січня.

¹¹ Іваничук Р.І. Благослови, душа моя, Господа... - Львів, 1993. – С. 43.

Ю. Мушкетика «Яса», присвячений Івану Сірку та його часові, писався через неможливість видання у 1970-ті роки з десятирічною перервою.¹²

Деякі із заборонених владою творів доходили до читачів завдяки функціонуванню в цей період самвидаву, поширення якого набрало таких масштабів, що ЦК КПРС 28 червня 1971 р. прийняв постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному рухові розповсюдження антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». У липні 1971 р. ідентичну постанову з аналогічним змістом і формулюванням прийняв і Центральний Комітет КПУ, додавши «місцевого матеріалу».¹³

Суворо стежили за дотриманням принципів «соцреалізму» у сфері культури партійно-державні установи Білорусі. За словами Ніла Гілевича, у 1970-ті роки влада докладала всіх зусиль до знищення історичної пам'яті народу, розмивання національної сутності «скрізь і усюди, де тільки можливо»¹⁴, адже історична пам'ять – одна з найважливіших національних категорій.

У ситуації примусової дегероїзації національної історії, орієнтації авторів виключно на сучасність довелось писати свої твори білоруським літераторам В. Орлову, Л. Дайнеці, Е. Ялугіну, О. Іпатовій та іншим. Довгі роки чекання на публікацію своїх творів пережив у цей період відомий білоруський письменник В. Короткевич, поіменований В. Биковим «апостолом нашої духовності»¹⁵. Як і його українські колеги, він був звинувачений у захопленні старовиною, відході від нагальних проблем, шкідливому впливові на молодь.¹⁶

Командно-адміністративна система пильнуvalа і воєнну тематику в літературі Білорусі: у викривленні «народної пам'яті про війну» була звинувачена та заборонена для видання повість відомого письменника В. Бикова «Мертвим не

¹² Слабошицький М. Голос музи Кліо // Літературна Україна. – 1989. – 1 червня.

¹³ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). – К., 2010. – С. 63.

¹⁴ Гілевич Н. Між бýлим і наступним // Літаратура і мистецтва. – 1989. – 17 сакавіка.

¹⁵ Быков В. Наш боль, смутак і гонар // Літаратура і мистецтва. – 1988. – 5 жнівня.

¹⁶ Асіпенка А. Свято блізкай зоркі // Літаратура і мистецтва. – 1988. – 8 ліпня.

болить». ¹⁷ Коли білоруське видавництво шляхом численних узгоджень з ЦК КПБ одержало дозвіл на публікацію повісті у зібранні творів письменника, заборона прозвучала згори – з Москви. ¹⁸ В результаті до білоруського читача повість запізнилася на 17 років, до українського – на 25. ¹⁹

Надзвичайно активно у 1970-ті роки переслідувались діячі культури, які послідовно захищали її національні основи. Упродовж 1972–1973 років на певний час чи назавжди з письменницьких лав в Україні були вирвані В. Стус, М. Руденко, І. Дзюба, І. Світличний, О. Тихий, Т. Мельничук, В. Захарченко та інші.²⁰ Відчутного удару українській культурі завдали арешти відомих дисидентів, з поміж яких, за підрахунками Я. Білоцерковича, літератори становили 24,3 %, діячі мистецтва – 20,1.²¹

У білоруській літературі спостерігалась аналогічна картина. Все стрімкіше розвивався процес культивації національного ніглізму, заборонялись сюжети, спрямовані на пробудження народу від національного безпам'ятства, а їх автори (В. Короткевич, К. Тарасов, Е. Ялугін, І. Шамякін, Б. Мікулич) звинувачувались у білоруському націоналізмові, так званій «нацдемівщині».

Грубе втручання партійно-державних адміністраторів у творчий процес було типовим і для інших сфер духовного життя республік, про що свідчить, зокрема, історія з київським самодіяльним етнографічним хором «Гомін». Створений у 1970 р. колектив під керуванням музикознавця-фольклориста, кандидата мистецтвознавства Л.І. Ященка, який вже зазнав гонінь за підписання колективного листа-протесту з приводу політичних судових процесів в Україні та в Москві, був, за висловом його керівника, «місіонером на рідній землі», утверджуючи піснею національну самобутність українців.

У складі колективу були представлені найширші верстви населення: за представництвом і кількістю учасників

¹⁷ Тычина М. Воспитание правдой // Неман. – 1990. – №9.

¹⁸ Бечик В. Строчки и жизнь // Неман. – 1990. – №5. – С. 184.

¹⁹ Вішнеускі А. Три аповесці В.Быкава па-українську // Література і мас-тацтва. – 1990. – 18 жнівня.

²⁰ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. – К., 1995. – С. 18.

²¹ Bilocerkowycz Yaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A study of Political Alienation. – Boulder and London, 1988. – С. 123.

«Гомін» міг вважатися одним з найважливіших осередків відродження української культури не лише Києва, а й України в цілому. Такий колектив не вписувався в систему культурних цінностей «нової історичної спільноті», відтак Київський міськком партії вже в квітні 1971 р. був поінформований головою правління Спілки композиторів України А. Штогаренком та секретарем парторганізації Спілки Л. Колодубом про ідеологічну незрілість репертуару хору «Гомін» та його керівника Л. Ященка. Президія Спілки композиторів 28 вересня 1971 р. одноголосно виключила Л. Ященка із спілчанських лав, хор «Гомін» припинив своє існування. Лише 17 років потому, у 1988 р., в протоколі №20 засідання секретаріату Спілки композиторів України було відзначено О. Білашем, що Ященко «був виключений з рядів Спілки композиторів лише за одне – за любов до рідної землі і до рідної української культури». ²²

Партійних охоронців чистоти радянської культури не зупиняли й імена, пошановані світом. Так, випущена масовим тиражем платівка українських колядок, записана у 1970 р. І.С. Козловським на фірмі «Мелодія», була знищена на підставі листа колишнього завідувача відділу музичних установ Міністерства культури УРСР, який в колядках побачив крамолу. Коли І.С. Козловський через деякий час наважився включити українські колядки до концерту, його трансляція Всесоюзним радіо з Великого залу Московської консерваторії тривала лише до колядок – перед ними ефір вимкнули.²³

Особливо ретельний ідеологічній цензурі підлягали творчі контакти представників національних культур. Навіть за умов, коли для демонстрації національних досягнень партійно-державними установами визначалось коло певних авторів та їх творів, цей процес повсякчас контролювався.

Пильнувались репертуари театральних гастролей. Висловлюючись з приводу репертуару Білоруського академічного театру ім. Янки Купали, який гастролював влітку 1974 р. у Києві, автор доповідної записки до відділу ЦК КП України зауважив, що п'єса М. Роцина «Старий Новий рік» у постановці цього театру «сповнена сумнівних сентенцій, які висміюють окремі явища нашого життя, відзначена

²² Ясиновський В. «Дивак» // Дніпро. – 1991. – №6. – С. 115.

²³ Бойко А. Жива легенда // Культура і життя. – 1990. – 25 березня.

серйозними недоліками і прорахунками. На підставі цих висновків пропонувалося вилучити спектакль із гастрольного репертуару.²⁴

Жорсткий партійний контроль за діяльністю творчої інтелігенції, іменований «турботою партії про багатонаціональну радянську культуру», був однією з головних ідеологічних цілей і в діяльності ЦК Компартії Білорусі. Так, у 1972 р. ЦК спеціально розглянув звіт парторганізації Спілки письменників республіки і зробив висновок про неповну відповідність її роботи рівню сучасних вимог.

Крізь ідеологічний колючий дріт пробивалися І. Мележ, Я. Бриль, П. Панченко, В. Короткевич. Подібно до України в республіці культивувався національний ніглізм, відбувалася дегероїзація національної історії, під забороною була середньовічна історія Білорусі та її визначні діячі – Лев Сапега, Петро Скарга, Андрій Римша, до закритих тем належали демографічні та мовні процеси новітнього часу. Оцінюючи роль республіканської Компартії в нівелюванні та денационалізації власної культури, письменник В.Биков відзначав: «КПБ – затятій могильник національної культури, більш білоруськонависницької сили, ніж вона, в Білорусі, напевне, не буде».²⁵

Незважаючи на загалом позитивну роль партійного лідера Білорусі П.М. Машерова у відстоюванні її національних інтересів, республіку задля виголошених великих цілей перетворили у «показовий полігон для здійснення експериментів над людьми та середовищем проживання, зруйнували історичний спадок і пам'ятники, загнали до кута рідну мову і культуру, – щоб білоруси першими стали «радянським народом». Як наслідок, ми виявились у Союзі найбільш зараженими вірусами національного безпам'ятства...» – до такого трагічного висновку прийшов білоруський літератор Л. Пускін.²⁶

У другій половині 1970-х років у діях офіційних керівників культурно-художньою сферою виразно виявилось тяжіння до помпезності, «валу» культурних заходів, якими

²⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. - Оп.32. – Спр.810. – Арк.54

²⁵ Биков В. За нас виращають іншыя // Літаратура і мастацтва. – 1991. – 1 сакавіка.

²⁶ Пускін Л. Калі вецер сцяг разгорне // Літаратура і мастацтва. – 1990. – 20 ліпеня.

намагалися прикрити очевидні провали нереалістичної політики.

Показовими у цьому відношенні були обмінні Дні літератури і мистецтва БРСР в Україні і України в Білорусі у 1975-1976 роках. Поривання до вражаючих уяви цифр, якомога ширшого залучення глядачів до запланованих заходів переростали у гігантоманію, переважання парадної форми над змістом.

Відтак цілком пізnavаною є ситуація, створена В. Войновичем в його сатиричній повісті «Москва 2042». Герой повісті роздумує: «*Скільки себе пам'ятаю, у всіх концертах, що демонстрували небувалий розквіт багатонаціонального мистецтва в моїй країні, заїжди виконувалися одні й ті ж пісні. Якщо російські, то обов'язково «Среди долины ровныя» чи «Вдоль по Питерской», а українські – або уривок з «Наталки-Полтавки» чи «Гандзя»... Саме «Гандзя» виконувалася на всіх урочистих концертах, присвячених партійним з'їздам та Дню міліції і ще чомусь подібному, причому виконавиця у всіх випадках та за всіх часів була начебто одна й та сама...».²⁷*

Партійно-державна система усіма засобами намагалась відповісти висновкам своїх конформованих апологетів, які стверджували, що сучасний етап розвитку соціалістичного суспільства характеризується посиленням ролі духовних зasad, інтелектуалізацією життєдіяльності, розквітом науки і мистецтва, єдністю культури, соціалістичної ідеології і наукового світогляду, розширенням політичних, соціальних, етнічних, естетичних функцій культури, посиленням колективістських зasad, розвоєм культур усіх народів в СРСР, їх зближенням і взаємодією.

Видимість «взаємозбагачення» доволі переконливо ілюструвалася статистикою: з 1970 до 1979 р. загальна кількість російськомовних або тих, хто вважав російську рідною, зросла з 76 до 81,9 % населення країни.²⁸

Для 1970-х років характерне різке звуження сфери функціонування білоруської мови на території БРСР, що

²⁷ Войнович В. Москва 2042. Сатирическая повесть. – М, 1990. – С. 32.

²⁸ Бромлей Ю.В. Национальные проблемы в условиях перестройки // Вопросы истории. – 1989. – №1. – С.31.

призвело до втрати значною частиною населення республіки почуття спільноті національної і культурної спадщини, до деформації національної самосвідомості. Склалася ситуація, коли мова корінної національності республіки опинилася на межі зникнення через недалекоглядну, волюнтаристську національно-культурну політику республіканських органів влади, що рівнялися на орієнтири центру. Навіть уроки білоруської літератури в школах проводилися російською мовою.²⁹

Ідучи у фарватері політики інтернаціоналізації, білоруські апологети цієї мети оголосили російську мову мовою комуністів і усіх прогресивних людей світу, мовою майбутньої епохи комунізму. Невпинну русифікацію білоруського народу ілюструють такі цифри: якщо за матеріалами перепису населення 1969 р. із загальної кількості білорусів у СРСР білоруську мову назвали рідною 84,2 %, то в 1970 – 80,6, а в 1979 році – лише 74,1 %. Серед осіб корінної національності усіх колишніх республік Союзу РСР саме у білорусів спостерігався найвищий відсоток тих, хто вільно володів російською мовою (1970 р. – 49 %, 1979 р. – 57 %).³⁰ Як результат цього процесу, білоруська мова перетворювалася на екзотичний елемент духовної культури і саме в такій якості здебільшого сприймалася в широких народних масах, навіть найстійкіші носії національної мови – білоруські письменники – пояснюючи причини свого творчого простою 70-х років, визнавали: «*Писати в стіл, писати для майбутніх поколінь можна було тому, хто не мав сумніву, щонайменше, у майбутньому мови, якою писав. Білоруські письменники починали сумніватися.*»³¹

Результатом нівелюючої інтернаціоналізації стало те, що у повоєнні роки в БРСР не підготовлено, окрім учителів-філологів, жодного вчителя для білоруськомовної початкової і середньої школи. У програмі для 4–10 класів шкіл з

---

²⁹ Калеснік У. Чоловек чоловеку, народ народу // Літаратура і мастацтва. – 1988. – 18 лістапада.

³⁰ Польські С., Мацюнін С. Беларусы: колькі і дзе? //Літаратура і мастацтва. – 1989. – 3 сакавіка.

³¹ Калеснік У. Абнавіцца духам // Літаратура і мастацтва. – 1989. – 15 верасня .

російською мовою навчання на російську мову й літературу передбачалось 1380 годин, на білоруську – 783, у школах з білоруською мовою навчання – відповідно 1279 та 886 годин. У цілому в республіці з 1965 до 1986 р. кількість шкіл з білоруською мовою навчання скоротилася у 2,5 рази.³²

Аналогічні процеси відбувалися в Україні, причому в окремих регіонах – областях Півдня, Донбасі – особливо загострено. Керівництво командно-адміністративної системи, переслідуючи цілі абсолютної уніфікації державного апарату як необхідної умови повної централізації влади, було зацікавлене у єдиній державній унітарній мові як засобі комунікації. Функції мови як засобу культури бюрократичний апарат не цікавили.

Відтак маємо засвідчити, що партійно-державне керівництво у сфері культури в 1970-ті роки було підпорядковане меті тотального насадження уніфікованого радянського способу життя і супроводжувалось позбавленням народів їх національної самобутності, русифікацією, жорсткою регламентацією творчих процесів, переслідуванням інакомислячих.

---

³² Адраджэнне беларускай мовы. Праграма Камісіі беларускай мовы при Беларускім фондзе культуры. Праект // Літаратура і мастацтва. – 1989. – 26 мая.

Олександр Єрмак

ПОЛТАВА ПІДЗЕМНА

Одним із головних напрямів розвитку сучасної світової містобудівної думки є досягнення високих стандартів в організації міського середовища, життєвого простору. Сьогодні в містобудуванні виник цілий напрям у сучасних європейських містах – підземна урбаністика. Нею вирішуються питання економії територіальних ресурсів, поліпшення безпеки дорожнього руху тощо.

Використовувати для своїх потреб підземний простір міста полтавці почали давно, мало не з часів заснування Полтави. Такі видатні полтавські історики, як І. Павловський, Л. Падалка, В. Бучневич та й ряд сучасних краєзнавців ґрунтовно дослідили історію підземних ходів у місті. У цій статті ставиться за мету показати іншу підземну Полтаву – підземні переходи, споруджені або реконструйовані в нашому місті за час, коли міським головою був Анатолій Тихонович Кукоба.

У 1970-х рр. у Полтаві для розв'язання транспортних проблем і зручності пішоходів почали споруджувати перші підземні переходи. Вони будувались поблизу діючих промислових об'єктів з розрахунку на велику кількість людей в годину пік. Скажімо, підземний переход через вулицю Фрунзе враховував насамперед інтереси таких великих підприємств, як заводи №22 та «Електромотор», де працювали тисячі робітників і службовців. Відтоді відбулися серйозні соціальні зміни – вже не стало тієї кількості працюючих, частина підприємств взагалі припинили своє існування. Суттєво змінились і геологічні умови – в 1990-х роках у порівнянні з 1960-1970-ми роками рівень ґрунтової води в цілому по місту піднявся до двох метрів від поверхні землі. На час проектування та будівництва перших полтавських підземних переходів заходи з гідроізоляції не проектувались. Тому навесні та восени в тих переходах і стояла вода. Роками там не ремонтувались східці, і пішоходи, спускаючись у переходи, ризикували зламати ноги. Отже, в принципі гарну ідею дискредитувала її погана реалізація. Та саме життя – потреби розвитку транспорту з одночасним дотриманням всіх прав пішоходів на безпеку – диктували

необхідність спорудження підземних переходів, але сучасних, за європейськими стандартами.

Ідея будівництва підземного переходу в центральній частині міста – між кінотеатром імені Котляревського та будинком поштамту – виникла в Анатолія Кукоби досить давно. Головний архітектор проектів інституту «Міськбудпроект» Віктор Віценя пригадував, що за завданням міського голови, починаючи з 1990 р. проектиувальники вже робили ескізні варіанти переходу. Насамперед це диктувалось стрімким зростанням кількості автотранспорту, бо на початок 2000 р. вона в кілька разів перевищила прогнози десятирічної давності. Біля світлофорів на перехресті вулиць Луначарського та Жовтневої в години пік скучувалися кожні 2-3 хвилини до 30 одиниць автотранспорту, що зумовлювало високу загазованість.

Проектом реконструкції перехрестя вулиць Жовтневої та Луначарського, розробленим спеціалістами інституту «Міськбудпроект», передбачалось зміщення вулиці Луначарського на 3,5 метри від будинку поштамту, що суттєво поліпшило б пішохідну частину вулиці, а головне, давало змогу збільшити до нормативних розмірів радіуси поворотів транспорту на розі вулиць.

Підземний перехід мав з'єднати транспортні зупинки біля поштамту та кінотеатру імені Котляревського з виходом в алею Корпусного парку. В підземному просторі переходу передбачалося розміщення групи торговельних закладів та невеличкого кафе. Це давало змогу прибрести існуючі кіоски, які досить хаотично були розміщені біля кінотеатру – пам'ятки архітектури¹.

Автор проекту підземного переходу архітектор Полтавського інституту «Міськбудпроект» В.С. Віценя так уявляв собі майбутню споруду: «Це буде невеликий куточок міста під землею. Опускаєшся вниз, а там переливається вогниками кафе, де продають хот-доги, морозиво, пиво. Зайшов голодним, а вийшов – як на світ народився. Ще й з букетом у руках, адже в «підземці» продаватимуть квіти...»².

¹ Віценя В. Новий підземний перехід буде сухим і затишним // Полтавський вісник. – 2000. – 3 березня. – С. 3.

² Передерій Л. Яка Кругла площа не мріє стати Хрещатиком? // Вечірня Полтава. – 2000. – 27 квітня. – С.1.

1 грудня 1999 р. Полтавський міськвиконком прийняв рішення №325 про реконструкцію перехрестя вулиць Жовтневої і Луначарського та спорудження там підземного переходу³.

9 лютого 2000 р. за дорученням голови обласної державної адміністрації Анатолія Кукоби секретар міської ради, депутат Ігор Михайлюк провів робочу нараду з керівниками будівельних та шляховоремонтних організацій, архітекторами та проектувальниками з питання підготовки до будівництва підземного переходу⁴.

З метою залучення до будівництва приватного капіталу міськвиконком дав у пресі таке оголошення: «Всі суб'єкти підприємницької діяльності, які бажають взяти участь у реконструкції перехрестя вулиць Жовтневої та Луначарського, де буде споруджено підземний переход (відповідно до рішення міськвиконкуму №325 від 1.12.1999 р.) на пайових засадах, що дасть їм можливість обладнати у цьому переході торгові та побутові підприємства, можуть звернутися з пропозиціями до головного управління архітектури та містобудування міськвиконкуму (каб. №103, тел. 2-15-67)»⁵.

Звичайно, міський голова і проектанти розуміли, що таке масштабне будівництво створить тимчасові незручності для перехожих і транспорту. Тому було вирішено провести «велике будівництво» у максимальні стислі строки – протягом травня-вересня 2000 р. і завершити до Дня міста.

У своєму інтер'ю газеті «Вечірня Полтава» архітектор Віктор Віценя запевнив, що будівництво розпочнеться і завершиться вчасно. Але й полтавцям за цей час «треба навчитися переходити дорогу у відведеніх місцях, а не перелазити через декоративну огорожу. Не плювати на землю, не кидати сміття... Бо інакше найкращий підземний переход перетвориться на «лігво ведмедя», а його надземна частина стане місцем нерівного двобою людей і машин»⁶.

З настанням тепла, в квітні 2000 р. робітники встановили контактні мережі для тролейбусної лінії на

³ Увага – новобудовам // Полтавський вісник. – 2000. – 11 лютого. – С. 1.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Віценя В. Новий підземний переход буде сухим і затишним // Полтавський вісник. – 2000. – 3 березня. – С. 3.

ділянці вулиці Фрунзе, що за кінотеатром імені Котляревського з виїздом на «кільце» поруч із міськвиконкомом. Сюди й пішли тролейбуси та інший транспорт, коли розгорнулися основні роботи.

Головним виконавцем будівельних робіт стала фірма «Віта – 91». Її співробітники зіткнулися з рядом проблем. Приміром, вхід у підземку довелось викопувати поруч зі старими фундаментами будівель, що до війни знаходились на місці сучасного поштамту. Тому там здійснили укріплювальні роботи. Ділянка дороги, де рили котлован для підземного переходу, була вся «нашпиговано» комунікаційними кабелями, які перенесли в інше місце. Робітники позмагалися і з підземними водами, рівень яких у центрі міста досить високий.

Унаслідок здійснення реконструктивних робіт тісна і не дуже зручна вулиця 1100-річчя Полтави (так рішенням Полтавського міськвиконкому, прийнятому в вересні 2000 року була перейменована вулиця Луначарського) розширилася на 3,5 метри. Тротуари стали просторими і «пропускали» значно більше перехожих. Удалося нарешті позбутися й такої проблеми, як малий радіус розвороту тролейбусів, що повертали з Круглої площа на вулицю 1100-річчя, створюючи деякі незручності для іншого транспорту. «Плюс» підземного переходу полягав ще й у тому, що дорожня розвилка звільнилася від світлофорів, транспортний потік не зупинявся, пропускаючи людей, забруднюючи пішоходів⁷.

Наступним важливим кроком по освоєнню підземного простору Полтави стало спорудження підземного переходу на перехресті вулиць Шевченка і Фрунзе. Необхідність такого будівництва обговорювалася на засіданні міського активу за участю А.Т. Кукоби у жовтні 2000 р. На його підтримку висловилися від імені медиків та пацієнтів керівники обласної клінічної лікарні, ректорат Української медичної стоматологічної академії, велика група підприємців з ринку «Полімпекс». Зокрема, ректор УМСА, депутат міської ради М.С. Скрипніков, у своїй заяві на ім'я міського голови

⁷ Передерій Л. Яка Кругла площа не мріє стати Хрещатиком? // Вечірня Полтава. – 2000. – 27 квітня. – С. 1.

наголосив: «Адміністрація, профспілковий комітет, колектив УМСА переконливо просять вас розглянути питання побудови підземного переходу на перехресті вулиць Фрунзе і Шевченка. Ми вважаємо це необхідним, оскільки через інтенсивний вуличний рух тут досить часто виникають аварійні ситуації, травмуються люди. Цим шляхом проходять пацієнти обласної клінічної та дитячої лікарень, студенти медучилища, учні школи-ліцею, 4-ї школи, дитячих садків, а основний потік людей, особливо похилого віку, постійно рухається в напрямку Центрального ринку. Побудова підземного переходу допомогла б уникнути травматизму і збереженню життя людей, поліпшити екологічну ситуацію в центрі міста»⁸.

26 березня 2001 р. 20-а сесія ХХІІІ скликання Полтавської міської ради ухвалила рішення «Про реконструкцію перетину вулиць Шевченка і Фрунзе зі спорудженням підземного переходу». У ньому зазначалось, що підземний перехід будуватиметься, враховуючи численні звертання трудових колективів і мешканців, з метою підвищення безпеки руху транспорту і пішоходів. Генеральним проектувальником визначили Державний проектний інститут «Міськбудпроект» (директор Б.М. Петтер), генеральним підрядником – закрите акціонерне товариство МБУ-8 (керуючий О.О. Панченко).⁹

Будівельні роботи по спорудженню другого в Полтаві сучасного підземного переходу розпочалися 1 липня 2002 р. За двадцять днів вирили котлован, вивезли майже 12 тис. кубометрів ґрунту, перенесли всі комунікації (водо- і газопроводи, кабелі). На дно виритого котловану будівельники поклали щебень, тампонажний шар бетону, асфальт. Це дозволило «загнуздати» підземні води. Далі, щоб не пошкодити гідроізоляцію (тонкий рубероїд), поверх неї пустили шар арматури, заклали бетонну монолітну плиту, на якій встановили десятки залізобетонних колон. Вони підтримували масивні плити із залізобетону, що закривали

⁸ До нового підземного переходу підвелло саме життя // Полтавський вісник. – 2000. – 10 листопада. – С. 1.

⁹ Архівний відділ Полтавського міськвиконкому. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 2409. – Арк. 49.

котлован. Одночасно бетонувалися стіни майбутнього переходу, встановлювалась металева стінова опалубка.¹⁰

Роботи велись цілодобово у три зміни. Й тричі на добу збирались будівельники на наради (планерки), щоб обговорити подальшу роботу. Кожного дня на «переході» бував і міський голова Анатолій Кукоба, особисто слідкував за ходом роботи. Найчастіше йому, разом із будівельниками, доводилося розв'язувати проблеми організаційного характеру: з транспортом, перевезенням будматеріалів, ремонтом техніки, яка від безперервної роботи виходила з ладу.

Ще на «підземці» тривали оздоблювальні роботи, а міськвиконком вже затвердив «тендерський» протокол стосовно права торгівлі та обслуговування населення у переході біля пожежної каланчі. Цим розпорядженням переможцям тендера було надано дозвіл на функціонування торговельних місць. Щасливцями стали магазини «Кулінарія», «Продовольчі товари», «Промислові товари», «Канцтовари», «Квіти», «Мобільний зв'язок» та ряд інших. Підприємцям-власникам цих об'єктів довелося немало поборотися за право на розміщення торговельних точок у підземному об'єкті № 2.

На церемонію відкриття нового переходу, що відбулася 23 вересня 2002 р. прийшло багато полтавців. Більшість із них одностайно висловились «за» цей об'єкт, який дійсно був «і красивим, і корисним». Його споруджено за ініціативою міського голови Анатолія Кукоби, який урахував запит своїх виборців, усіх мешканців Полтави, занепокоєних безпекою своїх близьких. Адже саме на розі вулиць Шевченка і Фрунзе, поблизу багатолюдного Центрального ринку, траплялося, за словами колишнього начальника міського управління ДАІ М.П. Филипенка, щорічно в середньому майже 30 дорожньо-транспортних пригод.

Новий перехід освятив єпископ Полтавський і Кременчуцький владика Філіп. Аби служив полтавцям довго, а підприємствам і фірмам, які виграли конкурс, вклади гроші й розмістили «під землею» свої торговельні об'єкти, приносив прибуток. Кожен, хто скористався підземною

¹⁰ Кучеренко О. Котлован, який нещодавно викопали на розі вулиць Шевченка і Фрунзе, уже не впізнати // Вечірня Полтава. – 2002. – 25 липня. – С.1.

вулицею, зміг переконатися в правоті О.О. Панченка, котрий образно назвав його «шматочком Європи» – за естетику оформлення та зручність. Відтак від «Фрунзе» до «Шевченка» ми діставатимемося через «Європу».

День відкриття переходу став для Полтави справжнім святом. До пізнього вечора лунала музика, полтавці «обживали» лавочки по периметру новобудови, купували обновки в сяючих «підземних» магазинчиках. А завершилося свято, як і має бути, барвистим та гучним феєрверком.¹¹

Однією з найбільших і найзначніших сучасних споруд Полтави є підземний багатофункціональний комплекс «Злато місто». А.Т. Кукоба визначив мету спорудження підземного містечка таким чином: «Цей об'єкт насамперед покликаний гарантувати надійний рівень безпеки для всіх учасників руху, адже кількість транспорту в місті постійно зростає. Крім того, тут буде ефективно розміщений унікальний комплекс з обслуговування населення. Це дуже важливо, адже вільних територій у центральній історичній частині міста вже практично немає¹².

Коли у жовтні 2003 р. полтавці дізнались, що в їхньому місті з ініціативи міського голови, депутата Верховної Ради України Анатолія Тихоновича Кукоби почалось спорудження підземного культурно-торговельного комплексу, для багатьох це стало сенсацією. Будівництво здійснювалось за проектом, розробленим колективом «Міськбудпроекту» під керівництвом відомого полтавського архітектора Бориса Миколайовича Петтера. Проектанти цієї установи протягом усього часу будівельних робіт там дновали і очували.

Генеральним підрядником усього комплексу став колектив ВАТ «Полтаватрансбуд» (керівник Олексій Михайлович Ландар). Супідрядниками стали десятки комунальних і приватних підприємств. Будівельні роботи та матеріали фінансувались на кошти місцевих полтавських підприємств.

Уся складність будівництва полягала в тому, що на майданчику знесеної скверу між кінотеатром і міською радою треба було викопати котлован глибиною 6,5 метра та

¹¹ Борисенко О. Входини в «підземну Європу» відзначили з феєрверком // Полтавський вісник. – 2002. – 27 вересня. – С. 1-2.

¹² Кукоба А. «При ухваленні Держбюджету – 2004 переміг здоровий глузд» // Вечірня Полтава. – 2003. – 11 грудня. – С. 2.

загального площею 6 тисяч квадратних метрів. Котлован таких розмірів викопати важко навіть у відкритому степу, а тут центр міста, навколо будівлі, а в землі знаходились десятки одиниць водяних, газових, каналізаційних, телефонних, електричних мереж.

10 листопада 2003 р. на щойно створеному будівельному майданчику майбутнього підземного культурно-торговельного комплексу відбулася перша виробнича нарада, на яку були запрошені представники всіх причетних до його спорудження підприємств і служб міста. У нараді взяв участь народний депутат України Анатолій Кукоба. Він висловив свої думки щодо організації та забезпечення робіт. Присутнім було оголошено склад штабу будівництва. Його очолив заступник міського голови Анатолій Локошко. У ході наради розглянули основні та нагальні завдання. Зокрема, всі експлуатуючі підприємства, а саме: «Полтававодоканал», «Полтавагаз», обласна дирекція «Укртелекому» та інші повинні подбати про винесення своїх мереж. Будівельний майданчик мав бути звільнений від малих архітектурних форм та інших тимчасових споруд. Відпрацьовано карти земляних робіт, схеми вивезення ґрунту. У зв'язку з початком земельних робіт штаб прийняв рішення про перекриття руху транспорту по Жовтневому кільцу від кінотеатру імені І.П.Котляревського до будинку міськвиконкому та по вулиці Фрунзе від вулиці 1100-річчя Полтави до перетину з вулицею Паризької Комуни. Були намічені тимчасові маршрути для руху тролейбусів й автобусів.¹³

За тиждень інженерні мережі були винесені за межі будівельного майданчика. 16 листопада розпочалися земляні роботи. Ґрунт виймали з котловану 6 екскаваторів, серед них два потужних «КАТО». Землю вивозили 50 самоскидів у визначену болотянисту місцевості у мікрорайоні Левада. Всього довелось вийняти 35m^3 ґрунту. Хід будівництва постійно контролював і надавав йому вагому допомогу А.Т. Кукоба. Аби звести до мінімуму тимчасові незручності для городян, які виникли в центрі міста, він поставив вимогу завершити земляні роботи до початку грудня.

Якщо при ритті котловану полтавські будівельники обійшлися власними силами, то при виконанні

¹³ Будівництво комплексу в розпалі // Полтавський вісник. – 2003. – 21 листопада. – С. 2.

бетонувальних робіт залучили і киян. Техніка, яка знаходилась у Полтаві, не дозволяла швидко виконати величезний обсяг робіт, та й відповідного досвіду не вистачало. Тому за ініціативою А.Т. Кукобі звернулися за допомогою до київських колег, які мали великий досвід роботи в столиці, зокрема, по зведенню «Метрополіту» під Хрестатиком. У них і техніка набагато потужніша. Особливо важлива надсучасніша пересувна опалубка відомої німецької фірми. З її допомогою було набагато легше і швидше бетонувати стіни.¹⁴

На початку грудня з Києва завезли потужні насоси для подачі бетону (600-800 кубометрів на добу). Домовитися про це вдалося народному депутату України Анатолію Кукобі особисто з мером Києва Олександром Омельченком і генеральним директором холдингової компанії «Київміськбуд» Михайлом Поляченком. Звісно, такі механізми вимагали оперативної подачі бетону. Його виготовляли ЗБВ-7 і технологічна база «Полтаватрансбуду» в Терешках, а доставляли потужні міксери. Техніка дозволяла не тільки укладати бетон, а й прогрівати його до потрібної температури, що давало змогу працювати і в найсильніші морози.

Бетонувальні роботи виконували в основному супідрядні організації, серед них ТОВ «Лтава-2» та фірма «Технопол». Днище котловану площею 6 тис. м². зачистили і вирівняли. Потім цю площину залили залізобетоном, зробили підлогу для майбутнього містечка, поставили на ній 200 залізобетонних колон, висотою від 3 до 6 метрів, поклали на них перекриття і укріпили стіни котловану. Було укладено 1000 тонн арматури, 2,5 тис. м³ бетону, 6 тис. м² покриття. У середині січня 2004 року котлован – залізобетонна чаша для підземного містечка був повністю готовий.¹⁵

У другій половині січня колективи кількох супідрядних організацій, серед них фірми «Інтерсервіс», «Алмакс», приватні підприємства «Справа», «Олійник», «Різун» та ряду інших приступили до оздоблювальних робіт, які вимагали

¹⁴ Лис В., Лис В. Поверхи щастя. Документальна повість. – Полтава: АСМІ, 2007. – С. 342.

¹⁵ Бородай О. 1000 тонн арматури, 2,5 тисячі кубометрів бетону, 6 тисяч квадратних метрів покриття – такого в Полтаві ще не було... // Вечірня Полтава. – 2003. – 4 грудня. – С. 3.

особливо якісного виконання. На завершальному етапі спорудження «підземки» А.Т.Кукоба практично весь час перебував на об'єкті, особливо контролюючи роботу кожного супідрядника.

Керівник ПП «Справа» Олександр Іванович Правденко, чий колектив працював на спорудженні «Золота міста», а перед тим на будівництві Палацу дозвілля «Листопад», пригадував: «Мене завжди вражала турбота Анатолія Тихоновича про людей праці та його феноменальна пам'ять. Серед бригадирів нашого підприємства було кілька чоловік, які працювали з А.Т. Кукобою ще за радянських часів. Він вітався з ними, обов'язково називаючи за ім'ям та по-батькові. Нерідко радився з кваліфікованими робітниками, коли виникало якесь виробниче питання, враховував їх думку. Міський голова, як правило, щодня двічі, а при потребі, й тричі бував на планерках. І досить було там виступити раз-двічі якісь незнайомій Кукобі людині – керівнику будівельної фірми, інженеру чи навіть бригадиру, як він вже запам'ятував його прізвище. До мене ж, як до людини відносно молодого віку, звертався просто «Сашко».

Оскільки будівельні роботи тривали протягом пізньої осені, взимку та ранньої весни, міський голова особисто слідкував за тим, щоб робітники могли обігрітися, підсушити мокрий одяг. Він домовився з власниками громадського харчування, які знаходилися неподалік від будівельного майданчика, і ті продавали робітникам за відносно недорогу ціну пиріжки, бутерброди, гарячу їжу. Дбав А.Т. Кукоба й про те, щоб працівники вчасно отримували заробітну плату. Скажімо, отримали сьогодні ми на свій рахунок кошти за виконану роботу від замовника, а вже наступного дня Кукоба обов'язково запитає керівників будівельних організацій і підприємств: хто не розрахувався з своїми робітниками і з якої причини? Зрозуміло, що при такому ставленні до себе робітники трудились з повною віддачею, якісно».

На будівництві комплексу були застосовані найсучасніші технології і методи організації робіт, що дало змогу завершити його за винятково короткий термін. На цей об'єкт не було витрачено жодної бюджетної копійки. Полтава отримала своє «Золото місто» шляхом залучення інвестицій.

Першу чергу підземного містечка достроково ввели в експлуатацію 11 березня 2004 р.¹⁶, однак необхідність остаточно завершити деякі опоряджувальні і випробувальні роботи, облаштувати заклади торгівлі та обслуговування, які мали здати в оренду приватним підприємцям, відстрочили термін дати офіційного відкриття переходу майже на два місяці, до Дня Перемоги.

І ось 9 травня будівельники, керівники міста й області, гості зібрались на майданчику біля «Золота міста», щоб урочисто відкрити цей новий багатофункціональний комплекс з обслуговування населення. Перед ними постала величезна споруда, увінчена двома куполами з склопластика – одного високого круглого, другого – продовгуватого. Між куполами над «підземкою» пролягло шосе, по якому проносились автобуси, тролейбуси, автомобілі, курсуючи навколо Корпусного парку. Шість, оздоблених каштанового кольору мармуром, входів із усіх чотирьох сторін вели у «Золото місто». Тут на площі майже 4 тис. м² розмістилось понад 40 закладів різного призначення – великий універсам, магазини, ресторан, кафе-бар, аптеки, пункти побутового обслуговування тощо. Захоплення відвідувачів викликали настінні панно з портретами видатних полтавців та зображеннями пам'яток Полтави.

Як відзначив на мітингу народний депутат України Анатолій Кукоба, будівництво комплексу, як і обіцяли, тривало 100 днів. Це був рекорд у будівельній галузі, справжній трудовий подвиг полтавських будівельників. Тепер полтавцям, продовжував він, не виходячи з містечка, можна буде зробити будь-яку покупку, а переїзд значно підвищив безпеку транспортного руху та пішоходів. Завдяки його спорудженню було створено понад 200 нових робочих місць. Комплекс гармонійно вписався в архітектурний ансамбль Круглої площині, а його художнє оформлення відображає велику спадщину Полтави як духовної й культурної скарбниці України.

Анатолій Кукоба подякував будівельникам за звитяжну працю і вручив почесні нагороди міської ради тим з них, хто особливо відзначився на будівництві «Золота міста». «Ми вважали за честь працювати на цьому об'єкті, – зазначив у

¹⁶ Підземний переход введено в дію // Полтавський вісник. – 2004. – 19 березня. – С.1.

відповідь президент холдингової компанії «Київміськбуд», Герой України Володимир Поляченко, – адже комплекс гідно конкурує зі столичними. Такі складні, але вкрай потрібні об'єкти можуть будувати лише там, де влада піклується про людей і про рідне місто».¹⁷

До освоєння підземного простору залучався не лише крупний, але й середній бізнес, навіть окремі підприємці. З його допомогою всього за три місяці, з липня по вересень 2003 р., з попелюшки на красуню перетворили будівельники підземний перехід на розі вулиць Фрунзе і Степового Фронту, що поблизу зупинки «Вулиця Фрунзе».

Збудована ще у далеких 80-х роках занедбана «підземка», тривалий час важким тягарем лежала на одному з полтавських підприємств і лякала перехожих розбитими ліхтарями, видраними решітками, поломаними та обшарпаними східцями.

А перетворив підземний перехід на справжню красуню 33-річний приватний підприємець із Супрунівки Олександр Артеменко. Молодий підприємець зустрівся із міським головою А. Кукобою, виклав свої розрахунки щодо реставрації переходу. Той підтримав пропозицію і пообіцяв своє сприяння.

О.Артеменко узяв у міста перехід в оренду і наважився на сміливий експеримент – власним коштом відремонтувати «підземку» і зробити з неї сучасну привабливу споруду.

Якщо в центрі «підземки» будувалися багатьма «дольовиками», то Олександр взявся за справу сам, серйозно ризикуючи. Він вклав у добру для міста справу всі свої кошти. Левова частка робіт була виконана його силами, руками родичів, друзів. Усе там було зроблено не абияк, а по-господарськи.

Проект підземного переходу виконав архітектор Валерій Трегубов. Він запропонував ряд оригінальних рішень. Справді, чого варта тільки наявність вхідних дверей. У «підземці», котра закривається, людям тепло і в холодну погоду. А сходи, накриті «козирками», залишались сухими, на них не збиралася вода чи сніг. Окрім того, під таким

---

¹⁷ Святковий подарунок полтавцям // Полтавський вісник. – 2004. – 14 травня. – С. 3.

прозорим «дахом», навіть не спускаючись в переході, можна було сховатися від снігопаду чи перечекати зливу.

18 жовтня добробуту й процвітання побажав Олександрові Артеменку кожен, хто прийшов на урочисте відкриття оновленого переходу. Освятив цю, свого роду унікальну, споруду настоятель Свято-Успенського собору отець Микола.

Полтавців порадували в реставрованому переході сучасні оздоблювальні матеріали, вишуканий дизайн, гарне освітлення. До послуг тих, хто користувався переходом, мережа міні-магазинів, майстерня з ремонту одягу, перукарня, туалет. Оновлений переход опалювався, а за порядком там цілодобово пильнувала охорона.

У своєму виступі на урочистостях Олександр Артеменко зізнався: «Чесно кажучи, було дуже важко. Для мене це справжнє випробування. І я радий, що всі труднощі вже позаду». Він же висловив надію, що й інші підприємці наслідують його приклад і поступово повернуть до життя всі полтавські «підземки».¹⁸

Скептики могли сказати: що ж, вклав добродій кошти, відремонтував переход – так для себе ж старався! Відповідь проста: якщо від загальної площини переходу (500 квадратних метрів) відняти торговельну (180 квадратних метрів), то стане зрозуміло, якою була площа загального користування». Отже, один приватний підприємець, самотужки зробив те, чого не спромоглося місто з його «дірками» в бюджеті.

До речі, дотримав свого слова і А.Т. Кукоба. Відповідні служби міста за його наказом привели до ладу дорожнє полотно на перехресті вулиць Фрунзе й Степового Фронту «заластили» ями, аби з такою любов'ю зроблений підземний переход «не промокав».¹⁹

У кінці вересня 2005 р., після багаторічного занепаду знову поновив роботу підземний переход на вулиці Маршала Бірюзова поблизу зупинки «11 школа». Цей переход введено у експлуатацію на початку 1980-х рр., але вже через кілька

---

¹⁸ Бреуський О. Із попелюшок – у красуні // Полтавський вісник. – 2003. – 24 жовтня. – С. 3.

¹⁹ Ярошенко Г. З'явився ще один цивілізований підземний переход // Вечірня Полтава. – 2003. – 23 жовтня. – С. 3.

років після відкриття, перехід почали підтоплювати ґрутові води і він став непридатним для виконання своєї головної функції – безпечною переходу полтавцями вулиці зі жвавим рухом.

Вирішувати долю напівзатопленої «підземки» бралися багато разів, але безуспішно. Далі констатації фактів і фантастичних пропозицій справа не йшла. І на перехід, схоже, махнули рукою...

Друге життя вдихнули у перехід будівельники за ініціативою міського голови Анатолія Кукобі. Після успішної реалізації проекту – відновлення підземного переходу на перехресті вулиць Фрунзе і Степового Фронту – А. Кукоба ще раз звернувся до підприємця О.Артеменка з пропозицією взятися за доволі ризиковану справу – відновити підземний переход на вулиці Маршала Бірюзова. І знову скептики пророкували і Кукобі, і Артеменку провал проекту, мовляв, те болото осушити вже не можна. Та міський голова і підприємець-будівельник мали іншу думку.

Буквально за два місяці будівельники перетворили «підземку» на сучасний торговельний підземний комплекс. Відтоді там все засяяло. У підземному відновленому переході цілодобово запрацювали магазини продовольчих і промислових товарів, охорона дбала про безпеку тих, хто користувався переходом.²⁰

Таким чином, полтавцям повернули ще один об'єкт, який занепадав роками. Відновлення підземного переходу поблизу школи, СПТУ, ринку та чималої кількості підприємств, де працюють і навчаються тисячі людей – стало помітною подією в міському житті.

Противники будівництва підземних переходів вважали, що їх, як і «підземки» 1960-1970-х рр., заливатиме вода, люди все одно ними не користуватимуться, а головне – що в землю «закопають» бюджетні гроші, які можна було б спрямувати на пенсії, зарплати тощо. Утім, пессимісти не вгадали. Вдалі проекти з ретельно розробленою і втіленою системою дренажу і гідроізоляції створили комфортне середовище, де

²⁰ Брусенський О. «Підземка» на вул. Маршала Бірюзова: історія зі щасливим завершенням // Полтавський вісник. – 2005. – 7 жовтня. – С.3.

розмістилися десятки закладів торгівлі. Безперервний потік пішоходів під землю, щоб вихлюпнутися з іншого боку, по дорозі прихопивши щось із багатого асортименту магазинів, кав'ярень і аптек. Це дуже радувало працівників ДАІ, адже переходи були збудовані в аварійно небезпечних місцях і практично до нуля звели тут дорожньо-транспортні пригоди, в які потрапляли пішоходи. Задоволення отримали й водії: не треба було гальмувати перед «зебрами». До початку будівництва переходу біля будинку міськвиконому їм доводилося зупинятися перед «зебрами» навколо Круглої площині до восьми разів. Що ж до грошей, то метод народного будівництва, який з успіхом застосовувався у Полтаві, не потребував бюджетних затрат. І кошти, що «зариті» у полтавську землю, працюють на місто, адже в «підземках» створені сотні робочих місць, до міської скарбниці звідси течуть податки. І тепер це стало зрозуміло всім мешканцям міста. Підземні переходи додали зручностей і комфорту тисячам людей, що бувають тут. Вони стали невід'ємним атрибутом міста, піdnімають його імідж в очах гостей.

ПРО АВТОРІВ

Бабенко Людмила Леонідівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка

Бажан Олег Григорович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики інституту історії України НАН України

Бороденко Олена Анатоліївна, асистент кафедри історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка

Волошин Юрій Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка

Гавриш Петро Якимович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка

Гура Олексій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка

Демиденко Тетяна Прокопівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка

Дудка Лариса Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Єрмак Олександр Петрович, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка

Жванко Любов Миколаївна, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та культурології Національної академії міського господарства (м. Харків)

Капустян Ганна Тимофіївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

Киридон Петро Васильович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і

прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті

Коваленко Оксана Валентинівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка

Кочерга Надія Константинівна, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

Лобач Катерина Василівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства ПНПУ імені В. Г. Короленка

Мар'євська Марина Юріївна, здобувачка кафедри грошового обігу ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Оніпко Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Петренко Ірина Миколаївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Сердюк Ігор Олександрович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Сітарчук Роман Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, перший проректор ПНПУ імені В.Г.Короленка

Стрілець Василь Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри загальнотеоретичних дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Шаравара Тамара Олексіївна, доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії

Якименко Микола Андрійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії

Наукове видання

ПОЛТАВСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*ювілейний збірник
на пошану Віктора Ревегука*

Головний редактор Ю. В. Волошин

Художньо-технічний редактор О. М. Болюх

Комп'ютерна верстка і дизайн О. М. Нарижна

Здано до друку 17.04.2013 р.

Формат 60x84/16. Гарнітура Cambria.

Папір офсетний. Друк офсетний

Ум.-друк. арк. 16,27. Обл.-вид. арк. 11,92.

Наклад 100 прим. Зам. № 11.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
бул. Остроградського, 2, Полтава, 36003

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 3817 від 01.07.2010 р.